

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ३७

कृष्णयजुर्वेदीयं

तैत्तिरीयब्राह्मणम् ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेतम् ।

(तत्र तृतीयकाण्डस्याष्टम-नवम-दशमै-कादश-द्वादशे-त्यन्तिम-
प्रपाठकपञ्चकमितस्तृतीयो भागः (३))

एतत्पुस्तकं

पुण्यपत्तननिवासिभिः 'गोडबोले' इत्युपाह्वैः वे०
शा० रा० नारायणशास्त्रिभिः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८२०

ख्रिस्ताब्दाः १८९८

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं रूपकत्रितयम् (३)

अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे

तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठकः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अच्छिद्रार्थाः कर्ममन्त्राः सप्तमे पाठके श्रुताः ।

अष्टमे नवमे चाश्वमेधब्राह्मणमुच्यते ॥ २ ॥

अश्वमेधस्त्रिरात्रोऽयमहराद्यं त्विहाष्टमे ।

पाठके वर्ण्यते तत्र प्रोक्ताऽऽदौ स्वामिसंस्कृतिः ॥ ३ ॥

सूत्रकारेण—“ राजा सार्वभौमोऽश्वमेधेन यजेत ” इत्युपक्रम्य “ चैत्र्यां पौर्णमास्यां सांग्रहण्येष्या यजेते ” इति यदुक्तं तदिदं विधत्ते—

हरिः ॐ ।

सांग्रहण्येष्यां यजेते । इमां

जनतां संगृह्णानीति, इति ।

इमां जनतां स्वस्यापेक्षितं जनसमूहं संग्रहीष्यामीत्यभिप्रेत्य सांग्रहण्याख्ययेष्या यजेत । सा चेष्टिः “ वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकामः ” इत्यत्रोत्पन्ना । संगृह्यतेऽपेक्षितं सर्वं ययाऽसौ संग्रहणी सैव सांग्रहणी ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ द्वादशारत्निस्त्रयोदशारत्निर्वा दूर्धमयी मौञ्जी वा रशना ” इति । तत्राश्वबन्धनार्थाया रशनायाः परिमाणं प्रकृतिद्रव्यं च क्रमेण विधत्ते—

द्वादशारत्नी रशना भवति । द्वादश मासाः

संवत्सरः । संवत्सरमेवावरुन्धे । मौञ्जी

भवति । ऊर्ध्वं मुञ्जाः । ऊर्ध्वमेवावरुन्धे, इति ।

चतुर्विंशतिरङ्गुलयोऽरत्निः । द्वादशारत्निप्रमाणेयमश्वभिधानी रशना कर्तव्या । तत्र संख्याबलान्मासद्वारा संवत्सरप्राप्तिर्भवति । मुञ्जाख्येन तृणविशेषेण सा रशना निष्पाद्या । पशुभिर्भक्ष्यत्वान्मुञ्जानामूर्ध्वपत्वम् ।

अश्वमेधस्य संकल्पकाले नक्षत्रविशेषं विधत्ते—

चित्रा नक्षत्रं भवति । चित्रं वा एत-
त्कर्म (१) । यदश्वमेधः समृद्धयै, इति ।

बहुविधानामनुष्ठेयानामिष्टिपशुसोमरूपाणां सद्भावादश्वमेधकर्मणाश्चित्रत्वम-
तस्तस्य समृद्धयर्थं चित्रा नक्षत्रम् ।

कालविशेषं विधाय देशविशेषं विधत्ते—

पुण्यं नाम देवयजनमध्यवस्यति ।

पुण्यामेव तेन कीर्तिमभिजयति, इति ।

पुण्यं पावनं नामधेयं यस्य श्रवणमात्रेण प्रतीयते तत्पुण्यनाम स्थानं
पुष्करवनं गौतमवनं वाराणसी कुरुक्षेत्रमित्यादि । तादृशं देवयजनदेशं चित्रान-
क्षत्रकालेऽध्यवस्यति तेन पुण्यां कीर्तिं प्राप्नोति ।

देशकालयोर्विशेषं विधायर्त्विगानयने विशेषं विधत्ते—

अपदातीनृत्विजः समावहन्त्या सुब्रह्मण्यायाः ।

सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै, इति ।

ये ऋत्विजः स्वस्वगृहे वृतास्तानृत्विजोऽपदातीनावहन्ति पादसंचारं निवार्य
हस्त्यश्वादीनारोह्य राजपुरुषास्तानृत्विज आनयन्ति । तत्र कालावधिरा सुब्रह्म-
ण्याया इति । यस्यां चैत्र्यां पौर्णमास्यां सांग्रहणी तत आरभ्य संवत्सरेऽतीते
सत्युपरितनसंवत्सरे वैशाख्याममावास्यायां त्रैधातवीयरूपायां दीक्षणीयामा-
रभ्य सप्तसु दिनेषु तस्यां दीक्षणीयायां समाप्तायां तत्समाप्तिदिनमारभ्य दिनत्रये
दीक्षां परिसमाप्य तत्रोपरितने प्रायणीयेऽहनि सुब्रह्मण्या प्रवर्तते । तत्सुब्रह्मण्या-
पर्यन्तमृत्विजां समावहनं कर्तव्यम् । तद्यथा सांग्रहणीष्टिदिने तस्य तस्य गृहे
गत्वा सोमप्रवाकेण वृतानध्वर्युर्ब्रह्महोतृनाग्नीध्रं च हस्त्यश्वादिकमारोप्येष्ट्यर्थमा-
नयन्ति । अनन्तरभाविन्यां वैशाख्यां पौर्णमास्यां प्राजापत्यमृषभं तूपरमालब्धुं
सोमप्रवाकवृत्तौ मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौ हस्त्यश्वादिकमारोप्य राजपुरुषा
आनयन्ति । तदनन्तरभाविन्यां वैशाख्याममावास्यायां ब्रह्मौदनार्थं चतुर्णां
महर्त्विजामपेक्षितत्वादध्वर्युर्ब्रह्महोतृणां पूर्वमेवाऽऽनीतत्वादवशिष्टमहर्त्विजमु-
द्गातारं हस्त्यश्वादिभिरानयन्ति । अथाऽऽगामिसंवत्सरगतायां वैशाख्याममा-

वास्यायां दीक्षणीयेष्टौ साम गातुं प्रस्तोतारं हस्त्यादिभिरानयन्ति । ततो दीक्षारम्भदिवसादूर्ध्वं तृतीयादिष्वहःस्वन्वहमितरानष्टावृत्तिजो हस्त्यश्वादि-
कमारोप्याऽऽनयन्ति । ब्राह्मणाच्छंसिनमच्छावाकं नेष्टारं प्रतिहर्तारं ग्रावस्तुतं
पोतारमुन्नेतारं सुब्रह्मण्यमित्येतान्सोमार्थमानयन्ति । एवमा सुब्रह्मण्याहानाद-
पदातीनृत्विज आवहन्ति, तच्चोच्छ्रितस्थानारोहणसाम्यात्स्वर्गप्राप्त्यै भवति ।

यद्यप्ययमश्वमेधो द्वादशाहविकृतिद्वारा परम्परयाऽग्निष्टोमविकृतिः । अतो वपनादिकमत्र प्राप्तम् । तथाऽप्येतद्दीक्षासमीपे न त्वत्र । अतोऽप्राप्तपूर्वं वपना-
दिकमत्र विधत्ते—

के॒श॒श्म॒श्रु व॑पते । न॒खानि॑ नि॒कृ॒न्तते । द॒तो
धा॑वते । स्ना॒ति । अ॒हतं॑ वा॒सः परि॑धत्ते ।
पा॒प्मनोऽप॑हत्यै । वाचं॑ य॒त्वोप॑वसति । सु॒व॒-
र्गस्य॑ लो॒कस्य॑ गु॒प्त्यै । रात्रिं॑ जा॒गरय॑न्त
आ॒सते । सु॒व॒र्गस्य॑ लो॒कस्य॑ सम॑ष्ट्यै, इति ।

कर्म॑ धत्ते पञ्च॑ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमा-
ध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अहतमच्छिन्नं नूतनं तेन पापं विनश्यति । वाग्यमनपूर्वकेणोपवासेन स्वर्ग-
लोको रक्षितो भवति । एनं यजमानं राजानं रात्रिं जागरयन्तो निवृत्तनिद्रं
कुर्वन्तः कथाभिर्नानाविधाभिर्विनोदयन्तः पार्श्वस्था आसते । तज्जागरणं
स्वर्गस्य सङ्ग्यक्प्राप्तये भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमेऽनुवाके यजमानसंस्कारा उक्ताः । द्वितीये ब्रह्मौदनमभिधीयते । तदर्थ-
मादौ चतुर्विधानि जलानि विधत्ते—

चतु॑ष्टय्य॒ आपो॑ भवन्ति । चतुः॑शफो

वा अश्वः प्राजापत्यः समृद्ध्यै, इति ।

प्रजापतिदेवताकस्याश्वस्य शफसंख्यासाम्याज्जलचतुष्टयं समृद्धिहेत्वानयति । वर्ष्याः कूप्याः स्थावरा वहन्त्यश्चेति जलानां चातुर्विध्यम् । एतच्चाऽऽरुणकेतुके चयने स्पष्टमाम्नातम् ।

तासामपामाहरणे देशविशेषान्विधत्ते—

ता दिग्भ्यः समाभृता भवन्ति । दिक्षु वा आपः ।

अन्नं वा आपः । अभ्यो वा अन्नं जायते ।

यदेवाभ्योऽन्नं जायते । तद्वरुन्धे, इति ।

प्राच्यादिभ्यश्चतसृभ्यो दिग्भ्यस्ता आप आहर्तव्याः । न त्वेकस्या दिशः । आपश्च सर्वासु दिक्षु वर्तन्ते । ताश्चान्नरूपा अन्नस्याद्भ्यो जातत्वात् । तस्मादपामाहरणे सत्यद्भ्यो जातमन्नं सर्वं प्राप्तं भवति ।

आहृतास्वप्स्वोदनपाकं विधत्ते—

तासु ब्रह्मोदनं पंचति । रेत एव तद्वधाति (१), इति ।

रेतस ओदनजन्यत्वात्तेनोदनपाके[न] रेत एव धारयति ।

ओदनस्य परिमाणं विधत्ते—

चतुःशरावो भवति । दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति, इति ।

शरावचतुष्टयपरिमितैर्त्रीहिभिरयमोदनो निष्पादनीयः । चतुःसंख्यासाम्येन दिक्षु प्रतिष्ठा ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ पात्र्याः राजतं रुक्मं निधाय तस्मिन्ब्रह्मोदनमुद्धृत्य प्रभूतेन सर्पिषोपसिच्य सौवर्णं रुक्ममुपरिष्ठात्कृत्वा कर्षन्ननुच्छिन्दश्चतुर्भ्य आर्षेयेभ्यो महर्त्विग्भ्य उपोहति प्राशितवज्रश्चतुरः साहस्रान्सौवर्णान्निष्कान्ददाति ” इति । तदेतत्सर्वं क्रमेण विधत्ते—

उभयतो रुक्मौ भवतः । उभयतं एवास्मि-

न्रुचं दधाति । उद्धरति शृतत्वाय । सर्पिष्वान्-

भवति मेध्यत्वाय । चत्वारं आर्षेयाः प्राश्रन्ति ।

दिशामेव ज्योतिषि जुहोति । चत्वारि हिरण्यानि
ददाति । दिशामेव ज्योतींष्यवरुन्धे (२), इति ।

ओदनस्याधस्तादुपरिष्ठाच्च रुक्मस्थापनेनोभयतो ज्योतिः संपादयति ।
पात्र्यामुद्धरणेन पक्त्वं स्पष्टी भवति । प्रभूतसर्पियोगेन शुद्धतया यज्ञयोग्यं
भवति । आर्पेया ऋषिपुत्रसमानाश्चत्वारो मुख्या ऋत्विजस्तेषां प्राशनेन चत-
सृणां दिशां संबन्धिनि ज्योतिष्येव हुतं भवति । चतुःसहस्रनिष्कदानेन
चतुर्दिकसंबन्धीनि ज्योतींषि प्राप्नोति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘ द्वादशारत्निस्त्रयोदशारत्निर्वा दर्भमयी मौञ्जी वा
रशना तां ब्रह्मौदनोच्छेषणेनानक्ति ’ इति । तदिदमञ्जनं विधत्ते—

यदाज्यमुच्छिष्यते । तस्मिन्न्रशनां न्युनत्ति । प्रजा-
पतिर्वा ओदनः । रेत आज्यम् । यदाज्ये रशनां
न्युनत्ति । प्रजापतिमेव रेतसा समर्धयति, इति ।

पात्र्यामुद्धृत ओदने ब्रह्माज्यं प्रक्षिप्य तत्राऽऽज्यविशिष्ट ओदनो यावानृ-
त्विग्भ्यो दत्तस्तस्मादन्यद्यदाज्यमोदनविशिष्टं पात्र्यामुच्छिष्यते तस्मिन्नाज्येऽ-
श्वबन्धनहेतुं रशनां न्युनत्ति नितरां क्लिन्नां कुर्यात् । ओदनस्य प्रजापतिसृष्टत्वेन
प्रजापतिस्वरूपत्वादाज्यस्य च रेतःकारणत्वेन रेतोरूपत्वादोदनविशिष्ट
आज्ये रशनाया उन्दनेन प्रजापतिमेव रेतसा समृद्धं करोति । तस्या रश-
नाया मौञ्जीत्वपक्षः पूर्वानुवाकेऽभिहितः ।

दर्भमयत्वपक्षमत्र विधत्ते—

दर्भमयी रशना भवति । बहु वा एष कुचरोऽमेध्यमुप-
गच्छति । यदश्वः । पवित्रं वै दर्भाः (३) । यद्दर्भमयी
रशना भवति । पुनात्येवैनम् । पूतमेनं मेध्यमालभते, इति ।

कुचरो भूम्यां संचरन्नयमश्वो बहु वै प्रभूतमेवामेध्यमशुचिरूपमुपगच्छति ।
उच्छिष्टाद्युपेक्षितेषु देशेषु संचरणात् । दर्भाणां शुद्धिहेतुत्वात्तन्मयया रशनया
तमेनमश्वं पुनात्येव । ततः शुद्धत्वेन यज्ञयोग्यमेनमश्वमालभते ।

‘चत्वार आर्षेयाः प्राश्रन्ति’ इति यदुक्तं तदेव स्पष्टी कुर्वन्प्रशंसति—
 अश्वस्य वा आलब्धस्य महिमोदकामत् । स मह-
 त्विजः प्राविशत् । तन्महर्त्विजां महर्त्विक्त्वम् । यन्म-
 हर्त्विजः प्राश्रन्ति । महिमानमेवास्मिन्तद्वधति, इति ।

पुरा कदाचिदालब्धादश्वादुत्क्रान्तस्तदीयो महिमा सामर्थ्यातिशयो मह-
 त्विजोऽध्वर्युर्ब्रह्मा होतोद्गातेत्येतान्मुख्यान्वृत्विजः प्राविशत्, तत्तस्मान्महिम्नः
 प्रवेशान्महर्त्विक्त्वमेषां संपन्नम् । तत्तेन महर्त्विजां ब्रह्मौदनप्राशनेनास्मिन्यज-
 माने महिमानमेव संपादयन्ति ।

यदुक्तम्—“चत्वारि हिरण्यानि ददाति” इति । तदेतत्प्रशंसति—
 अश्वस्य वा आलब्धस्य रेत उदकामत् । तत्सुवर्णं हिरण्य-
 मभवत् । यत्सुवर्णं हिरण्यं ददाति । रेत एव तद्वधति, इति ।

पुरा कदाचिदालब्धस्याश्वस्य रेतः सारभूतोऽशस्तस्मादश्वादुत्क्रम्य शोभ-
 नवर्णोपेतं हिरण्यमभवत् । अतस्तस्य दानेन रेत एव धारयति ।

सुवर्णदानस्य फलं विधत्ते—

ओदने ददाति । रेतो वा ओदनः । रेतो
 हिरण्यम् । रेतसैवास्मिन्नेतो दधाति, इति ॥

दधाति रुन्धे दर्भा अभवत्षट् च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके सप्तमाध्याये
 द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

हिरण्यस्य रेतःकार्यत्वादोदनस्य तत्कारणत्वाच्चोभयोरपि रेतोरूपत्वम् ।
 अत ओदने भुक्ते सत्यनन्तरमेव यद्दानं तेन दानेनास्मिन्यजमान ओदन-
 रूपेण रेतसैव हिरण्यरूपं रेतो धारयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
 ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये ब्रह्मोदनोऽभिहितः । तृतीये रशनयाऽश्वबन्धनमभिधीयते ।
तत्राऽऽदौ ब्रह्माणं प्रत्यनुज्ञापने मन्त्रमुत्पादयितुं प्रस्तौति—

यो वै ब्रह्मणे देवेभ्यः प्रजापतयेऽप्रतिप्रोच्याश्वं
मेध्यं बध्नाति । आ देवताभ्यो वृश्च्यते ।
पापीयान्भवति । यः प्रतिप्रोच्यं । न देव-
ताभ्य आवृश्च्यते । वसीयान्भवति, इति ।

योऽश्वमेधयाजी देवार्थं प्रजापत्यर्थं च वर्तमानं यागयोग्यमश्वमृत्विग्रूपाय
ब्रह्मणे स्वयमप्रतिप्रोचयानुक्त्वा तदनुज्ञामलब्ध्वा बध्नाति सोऽयं देवताभ्य
आवृश्च्यते विच्छिद्यते । तदनुग्रहाभावात्पापीयानतिशयेन दरिद्रो भवति ।
यस्तु ब्रह्मणे तस्मै प्रतिप्रोच्य तदनुज्ञां लब्ध्वा बध्नाति सोऽयं देवताभ्यो न
विच्छिद्यते । तत एवातिशयेन धनवान्भवति ।

इदानीं मन्त्रमुत्पाद्य तदीयं तात्पर्यं दर्शयति—

यदाहं । ब्रह्मन्नश्वं मेध्यं भन्त्स्यामि देवेभ्यः
प्रजापतये तेन राध्यासमिति । ब्रह्म वै
ब्रह्मा । ब्रह्मण एव देवेभ्यः प्रजापतये
प्रतिप्रोच्याश्वं मेध्यं बध्नाति (१) । न
देवताभ्य आवृश्च्यते । वसीयान्भवति, इति ।

हे ब्रह्मन्देवार्थं प्रजापत्यर्थं मेध्यं यागयोग्यमश्वं भन्त्स्यामि रशनया बद्धं
करिष्यामि । तेनाश्वबन्धनेन राध्यासं समृद्धो भूयासम् । इत्येतं मन्त्रं यद्यध्व-
र्युराह तदानीं देवताभ्यो न विच्छिद्यतेऽतिशयेन धनवांश्च भवति । मन्त्रे
योऽयमृत्विग्रूपो ब्रह्मा कथितः सोऽयं ब्रह्मैवातस्तस्मै परब्रह्मण एव कथ-
यित्वा मेध्यमश्वं बध्नाति । ततो युक्तमस्य धनिकत्वादि ।

अत्र रशनास्वीकारे मन्त्रः सप्तमकाण्डे समान्नातः—“देवस्य त्वा सवितुः

प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्याम् । पूष्णो हस्ताभ्यामाददे' इति । तेन मन्त्रेण स्वीकारं विदधानस्तन्मन्त्रं व्याचष्टे—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति रशनामा-
दत्ते प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह ।
अश्विनो हि देवानामध्वर्यू आस्ताम् ।
पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै, इति ।

तदिदं ब्राह्मणं तत्र तत्रासकृद्ब्याख्यातम् । स्वीकृताया रशनाया अभिमन्त्र-
णार्थो मन्त्रः सप्तमकाण्ड एवामान्नातः—“इमामगृभ्णन्नशनामृतस्य पूर्व आयुषि
विदथेषु कव्या । तथा देवाः सुतमावभूवुर्ऋतस्य सामन्त्सरमारपन्ती” इति ।

तमिमं मन्त्रं रशनाभिमन्त्रणे विनियुङ्क्ते—

व्यूद्धं वा एतद्यज्ञस्य । यदयजुष्केण क्रियते ।
इमामगृभ्णन्नशनामृतस्येत्यधिवदति यजु-
ष्कृत्यै । यज्ञस्य समृद्ध्यै (२), इति ।

यज्ञस्य संबन्धि यदङ्गमयजुष्केण मन्त्ररहितेन व्यापारेण क्रियते तदिदमङ्गं
व्यूद्धं समृद्धिविकलम् । यद्यप्यृगेषा तथाऽपि युज्यत इति व्युत्पत्त्या यजुर्वेद-
पठितत्वेन च यजुरित्युच्यते । तस्मात्सयजुष्कानुष्ठानाय 'इमाम्' इति मन्त्रं
पठेत्ततो यज्ञः समृद्धो भवति । प्रथमपादस्यायमर्थः—ऋतस्य यज्ञाङ्गाश्वस्य
संबन्धिनीमिमां रशनां पूर्वं पुरुषा अगृभ्णन्स्वीकृतवन्त इति ।

अस्या अश्वरशनाया द्वादशारत्नित्वपक्षः प्रथमानुवाकेऽभिहितः । अत्र
त्रयोदशारत्नित्वपक्षं विचारमुखेण विधत्ते—

तदाहुः । द्वादशारत्नी रशना कर्तव्याऽत्रयो-
दशारत्नीश्चित्ति । ऋषभो वा एष ऋतू-
नाम् । यत्संवत्सरः । तस्य त्रयोदशो मासो
विष्टपम् । ऋषभ एष यज्ञानाम् । यदश्व-

मेधः । यथा वा ऋषभस्य विष्टपम् । एवमेतस्य विष्ट-
पम् । त्रयोदशमरत्निः रशनायामुपादधाति । यथ-
र्षभस्य विष्टपं संस्करोति । तादृगेव तत्र, इति ।

तत्र तत्र रशनाविषये परीक्षकाः परस्परमेवमाहुः—किमेषा द्वादशारत्निः
कर्तव्या किंवा त्रयोदशारत्निरिति । तत्राभिज्ञः कश्चिद्दृष्टान्तमुखेनोत्तरं ब्रूते—
यथा लोके गवामृषभः पतिरेवं गोस्थानीयानामृतूनां संवत्सरः स्वामी । अतः
प्रथमानुवाके मासद्वारा संवत्सरसाम्याद्द्वादशारत्नित्वपक्षः समर्थितः । इह
तु तत ऊर्ध्वं त्रयोदशारत्नित्वपक्षं समर्थयितुमपरो विशेष उच्यते—यथा
लोक ऋषभस्योपरि ककुदुन्नतं भवति, एवं द्वादशमासात्मकस्य संवत्सरस्य-
र्षभस्थानीयस्य योऽयमधिकमासस्त्रयोदशः सोऽयं विष्टपं ककुत्स्थानीय एवं
ह्यत्राप्यग्निष्टोमादयो यज्ञा गोस्थानीयाः । अश्वमेध ऋषभस्थानीयः । तस्य च
लौकिकस्यर्षभस्येव विष्टपं ककुदपेक्षितम् । अतो विष्टपत्वेन रशनायां त्रयोद-
शमरत्निं संपादयेत् । तथा सत्यृषभस्येवाश्वमेधस्य विष्टपं संस्कृतं भवति ।

अथ रशनादानमन्त्रस्य द्वितीयस्मिन्पाद आयुःशब्दतात्पर्यमाह—

पूर्व आयुषि विदथेषु कव्ये-
त्याह । आयुरेवास्मिन्दधाति, इति ।

विदथेषु यज्ञेष्वायुषि निमित्तभूते सति कव्या कवयो विद्वांसः पूर्वं मह-
र्षय इमां रशनां गृहीतवन्त इति मन्त्रपादस्याक्षरार्थः । तत्राऽऽयुषीति प्रयो-
गादायुर्यजमाने संपादयति ।

तृतीयपादे बभूवुरिति शब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

तया देवाः सुतमाबभूवुरि-
त्याह । भूतिमेवोपावर्तते, इति ।

देवाः सर्वे तया रशनयाऽश्वबन्धनादिद्वारेण सुतमाभिषवोपेतमश्वमेधात्मकं
सोमयागमावभूवुः सर्वतः प्राप्ता इत्यक्षरार्थः । तत्र भवतिधातोर्भूतेरभिधायक-
त्वात्तत्पाठेनैश्वर्यमेव प्राप्नोति ।

चतुर्थपाद ऋतशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

ऋतस्य सामन्सरमारपन्तीत्याह । सत्यं वा
ऋतम् । सत्येनैवैनमृतेनाऽऽरंभते, इति ।

ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्याश्वमेधस्य सामन्समीचीनेऽनुष्ठाने सरं प्रवृत्तिं पारमारपन्ती कथयन्ती संपादयन्ती रशनेत्यक्षरार्थः । तत्रर्तशब्द ऋ गता-
विति धातुजन्यः प्राप्त्यर्थो न भवति किं त्वत्र रूढः सत्यवाची । तस्मात्सत्या-
त्मकेनर्तेन यथावदनुष्ठानेनैवमश्वमेधं प्रारभते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“अभिधा असीत्यश्वमभिदधाति” इति । तत्राश्वबन्ध-
नमन्त्रः सप्तमकाण्ड एवामान्नातः—“अभिधा असि भुवनमसि यन्ताऽसि
धर्ताऽसि सोऽग्निं वैश्वानरं सप्रथसं गच्छ स्वाहाकृतः पृथिव्यां यन्ता राड्य-
न्ताऽसि यमनो धर्ताऽसि धरुणः कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय
त्वा” इति ।

तस्मिन्मन्त्रे प्रतिवाक्यं तात्पर्यं दर्शयति—

अभिधा असीत्याह । तस्मादश्वमेधयाजी
सर्वाणि भूतान्यभिभवति । भुवनमसीत्याह ।
भूमानमेवोपैति । यन्ताऽसीत्याह । यन्तारमे-
वैनं करोति । धर्ताऽसीत्याह । धर्तारमेवैनं
करोति । सोऽग्निं वैश्वानरमित्याह । अग्नावे-
वैनं वैश्वानरे जुहोति । सप्रथसमित्याह (५)
प्रजयैवैनं पशुभिः प्रथयति । स्वाहाकृत
इत्याह । होमं एवास्यैषः । पृथिव्यामित्याह ।
अस्यामेवैनं प्रतिष्ठापयति । यन्ता राड्य-
न्ताऽसि यमनो धर्ताऽसि धरुण इत्याह ।

रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे । कृष्यै
त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय
त्वेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते, इति ।

हेऽश्व त्वमभिधा बन्धनीयोऽसि । तत्राभिश्चब्दप्रयोगादभिभवितृत्वं यज-
मानस्य युक्तम् । भुवनत्वेन स्तुतत्वाद्भूमप्राप्तिर्यजमानस्य । यन्तृधर्तृशब्दप्रयो-
गात्तद्रूपत्वमश्वस्य संपाद्यते । हेऽश्व स त्वमग्निं गच्छेत्युक्त्या तमेतमश्वमग्नौ
हुतवान्भवति । प्रथावाचिना सप्रथसमित्यग्निविशेषणेन यजमानं प्रजादिभिः
प्रथयति । स्वाहाकृत इत्युक्तत्वात्तस्याश्वस्य होम एवाग्नौ संपद्यते । पृथिव्या-
मित्युक्त्या तमश्वं भूमौ प्रतिष्ठापयति । हेऽश्व त्वं पृथिव्यां यन्ता मनुष्यादीनां
नियामको राट्, दीप्यमानश्चासि । तथाऽन्तरिक्षेऽपि गृहनक्षत्रादीनां नियन्ता
नियमनसमर्थश्चासि । तथा द्युलोकेऽपि देवादीनां धारको धारणसमर्थश्चासि ।
एतस्मिन्मन्त्रभागे पठिते सत्यस्य मन्त्रस्यैतत्प्रतीयमानं स्वरूपमेवास्याश्वस्य
महिमानं विशेषेण कथयति । न चात्रास्माभिव्यख्यातव्यं किञ्चिदस्ति । अथ
कृष्यादिसिद्ध्यर्थं त्वां बध्नामीत्यनयोक्त्या स्वस्याऽऽशिषमेव प्रार्थितवान्भवति ।

अथ सप्तमकाण्डानुक्तं शाखान्तरगतं मन्त्रशेषं वाक्यद्वयमनूद्य तात्पर्यं
दर्शयति—

स्वगा त्वां देवेभ्य इत्याह । देवेभ्यं एवैनं
स्वगा करोति । स्वाहा त्वा प्रजापतय इत्याह ।
प्राजापत्यो वा अश्वः । यस्यां एव देवताया
आलभ्यते । तयैवैनं समर्धयति, इति ।

बध्नाति समृद्ध्या उपादधात्यसीत्याह सप्रथसमित्याह देवेभ्य इत्याह पञ्च च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

हेऽश्व त्वां देवेभ्यो देवार्थं स्वगा स्वगतं स्वाधीनं बध्नामि । अनयोक्त्यन-
मश्वं देवानां स्वाधीनं करोति । हेऽश्व त्वां प्रजापतये स्वाहा समर्पयामि । एत

स्मिन्मन्त्रांशे पठिते सत्यश्वस्य प्राजापत्यत्वाद्यद्देवतार्थोऽस्याऽऽलम्भस्तयैव देवतयाऽश्वं समृद्धं करोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीयेऽश्वबन्धनमुक्तम् । चतुर्थे रशनया बद्धं तमश्वं नीत्वा जलेऽवगाहन-
मुच्यते । अत एवानुवाकस्याभिप्रेतमवगाहनं शाखान्तरपर्यालोचनया सूत्र-
कारः स्पष्टमाह—‘आपोऽश्वमभ्यवगाहयन्ति’ इति । तत्राश्वस्यावगाहनप्रदेशे
श्वा कश्चिन्नेतव्यत्स्तन्नयनप्रकारं सूत्रकार आह—“आनयन्ति श्वानं चतुरक्षं
विष्वग्वन्धेन बद्धं पितुरनुजायाः पुत्रः पुरस्तान्नयति मातुरनुजायाः पुत्रः पश्चा-
त्सैध्रकं मुसलं पौश्वलेयः पेशसा जानुं वेष्टयित्वा पश्चादन्वेत्याऽऽपोऽश्वमभ्य-
वगाहयन्ति श्वानं च” इति । तदेतद्विधत्ते—

यः पितुरनुजायाः पुत्रः । स पुरस्तान्नयति ।

यो मातुरनुजायाः पुत्रः । स पश्चान्नयति ।

विष्वञ्चमेवास्मात्पाप्मानं विवृहतः, इति ।

यजमानस्य राज्ञः पितृष्वसीयो मातृष्वसीयश्च गच्छतः । सर्वतो बद्ध्वा
नीयमानस्य शुनः पुरस्तात्पश्चाच्चोभौ गच्छतः । तेन विष्वञ्चमेव यजमानस्य
सर्वतो वर्तमानमेव पाप्मानं विवृहतो यजमानाद्वियोजयतः ।

अथाश्वस्य शुनश्चावगाहने सति जलमध्ये यत्र शुनः पादा भूमिं न स्पृशन्ति
तत्र श्वानं हन्तुं दासीपुत्रस्याध्वर्युरनुज्ञां प्रयच्छति । स च दासीपुत्रो मुसलेन
श्वानं हन्ति तदिदमुभयं विधत्ते—

यो अर्वन्तं जिघांसति तमभ्यमीति वरुण

इति श्वानं चतुरक्षं प्रसौति । परो मर्तः परः

श्वेति शुनश्चतुरक्षस्य प्रहन्ति । श्वेव वै पाप्मा

भ्रातृव्यः । पाप्मानमेवास्य भ्रातृव्यं हन्ति, इति ।

योऽयं श्वाऽस्पदीयमश्वं हन्तुमिच्छति तं श्वानं जलाधिपतिर्वरुणोऽभ्यमीति विनाशयति । तमिमं मन्त्रं पठन्नध्वर्युश्चतुरक्षं श्वानं प्रति दासीपुत्रमनुजानीयात् । हे दासीपुत्र श्वानं जहीति ब्रूयात् । अक्षणोरुपरिभागेऽक्षिसदृशं विन्दुद्वयलाञ्छनं यस्य शुनः सोऽयं चतुरक्षः । योऽयमस्याश्वस्य विरोधी मर्तो मनुष्यः स परो भवतु परस्तात्तिष्ठतु । यश्च श्वा सोऽपि परो भवतु परस्तात्तिष्ठतु । एतस्मिन्मन्त्रेऽध्वर्युणा पठ्यमाने दासीपुत्रश्चतुरक्षं श्वानं हन्यात् । सूत्रकारस्तु ब्राह्मणान्तरमनुसृत्य 'यो अर्वन्तम्' इति मन्त्रं हनने विनियुज्य 'परो मर्तः' इति मन्त्रं पादानामधः शुनोऽक्षणोरुपरिभागेऽक्षिसदृशं विन्दुद्वयलाञ्छनं तत्प्रक्षेपे विनियुक्तवान् । योऽयं पापरूपः शत्रुः सोऽयं शुना सदृशः । अतः शुनो वधेन पाप्मैव हतो भवति ।

हननसाधनं विधत्ते—

सैध्रकं मुसलं भवति (१)

कर्म कर्मैवास्मै साधयति, इति ।

सैध्रको महासारो वृक्षो यस्य वृक्षस्य मध्ये लोहसमानं सारं कृष्णारुणादिवर्णयुक्तं विद्यते तदीयं मुसलं साधनम् । तच्चास्मै यजमानायापेक्षितमवघातादिकं सर्वं कर्म साधयति ।

हन्तारं विधत्ते—

पौंश्चलेयो हन्ति । पुंश्चल्वां वै देवाः शुचं

न्यदधुः । शुचैवास्य शुचंश्च हन्ति, इति ।

बहुषु पुरुषेषु चलति न त्वेकस्मिन्भर्तारि नियता वर्तत इति पुंश्चली दासी तत्पुत्रः शुनो हन्ता । पुरा देवा दास्यामेव शोकं सर्वं स्थापितवन्तः । अतः शोकरूपेणैव दासीपुत्रेण शोकरूपस्य शुनो हननं युक्तम् ।

हतस्य शुनोऽश्वपादानामधस्तादवस्थापनं विधत्ते—

पाप्मा वा एतमीप्सतीत्याहुः । योऽश्वमे-

धेन यजत इति । अश्वस्याधस्पदमुपा-

स्यति । वज्री वा अश्वः प्राजापत्यः । वज्रे-

णैव पाप्मानं भ्रातृव्यमवक्रामति , इति ।

योऽश्वमेधमनुतिष्ठत्येतं पाप्मा प्राप्तुमिच्छति हिंसाया बहुत्वादित्येवंमभिज्ञा आहुः । अतः पापप्राप्तिपरिहाराय मृतं श्वानमश्वपादानामधस्तात्प्राक्षिपेत् । अयमश्वो वज्री वज्रसमानैः खुरैर्युक्तत्वात्, अतस्तेन वज्रेण पापरूपं श्वानं वैरिणमवक्रामति ।

पादानामधस्तात्प्राक्षिप्तस्य मृतस्य शुनः पश्चादश्वस्य दक्षिणपार्श्वे जलमध्ये परित्यागं विधत्ते—

दक्षिणाऽपप्लावयति (२) । पाप्मानं-
मेवास्माच्छमलमपप्लावयति, इति ।

दक्षिणपार्श्वे प्लावनेन मलरूपं पाप्मानं यजमानादपनयति ।

अथ जलमध्ये स्थितस्याश्वस्य तीरे प्रत्यङ्मुखत्वेनोद्गमयितुं साधनं विधत्ते—

ऐषीक उंदुहो भवति । आयुर्वा
इषीकाः । आयुरेवास्मिन्दधति । अमृतं वा
इषीकाः । अमृतमेवास्मिन्दधति , इति ।

उदूह्यत ऊर्ध्वं तीरप्रदेशे प्रेर्यते येन दण्डवद्धृणसमूहेन सोऽयमुदूहः स चेषीकाख्येन तृणविशेषेण निर्मितत्वादैषीकः । स च प्रौढः कार्यः । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्—“तं द्वे शते दक्षिणतो धारयन्तो द्वे उत्तरतस्तेनाश्वं पुरस्तात्प्रत्यश्वमभ्युदूहन्ति” इति । इषीकाणां तृणानां गवादिभक्षत्वेनाऽऽयुर्हेतुत्वम् । अत एवामृतरूपत्वम् । तस्मादैषीकेणाऽऽयुरपमृत्युपरिहारं च यजमाने संपादयति ।

अस्मिन्नुदूहे वेतसशाखाया बन्धनं विधत्ते—

वेतसशाखोपसंबद्धा भवति । अप्सु-
योनिर्वा अश्वः । अप्सुजो वेतसः ।
स्वादेवैनं योनेर्निर्मिमीते , इति ।

अश्वजातीयस्योच्चैःश्रवसः समुद्रादुत्पत्तेरपां योनित्वम् । वेतसस्य वञ्जुलस्या-
ब्धयोनित्वं प्रसिद्धम् । अतोऽश्वस्य स्वकीयादेव योनेरेनमुदूहं निर्मितवान्भवति ।

जलमध्यात्तीरं प्रत्यश्वस्य नोदनं विधत्ते—

पुरस्तात्प्रत्यञ्चमभ्युदूहति । पुरस्ता-
देवास्मिन्प्रतीच्यमृतं दधाति, इति ।

पूर्वस्यां दिशि वर्तमानश्चतुःशतसंख्याकैर्धारितोऽयमुदूहः प्रत्यञ्चुखमश्वं
तीरमभिलक्ष्योदूहत्यूर्ध्वं प्रेरयति । तथा सति पुरस्तादेव पूर्वस्मादेव वयस
आरभ्य प्रतीची प्रतीचीनेऽपि वयस्यस्मिन्यजमानेऽमृतममरणत्वं दधाति ।

अथ सप्तमकाण्डाम्नातौ द्वौ मन्त्रौ क्रमेण विधत्ते—

अहं च त्वं च वृत्रहन्निति ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं
गृह्णाति । ब्रह्मक्षत्रे एव संदधाति । अभि क्रत्वेन्द्र भूर-
धृज्मन्नित्यध्वर्युर्यजमानं वाचयत्यभिजित्यै (३), इति ॥

भवति प्लावयति मिमीते पञ्च च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

स्पष्टोऽर्थः । मन्त्रयोः प्रतीकमात्रमिह निर्दिष्टं संपूर्णयोस्तत्रैवाऽऽम्नातत्वात्त-
दर्थोऽपि तत्रैव द्रष्टव्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थेऽश्वस्य जलावगाहनमुक्तम् । पञ्चमे महर्त्विजामश्वप्रोक्षणमुच्यते ।
त्तदेतद्विधत्ते—

चत्वारं ऋत्विजः समुक्षन्ति । आभ्य एवैनं
चतसृभ्यो दिग्भ्योऽभिसमीरयन्ति, इति ।

अध्वर्युर्ब्रह्महोत्रुद्गातारश्चत्वारस्तदीयेन समुक्षणेन प्राच्यादिभ्यश्चतसृभ्यो दिग्भ्यः सकाशादेनमश्वमभिसमीरयन्त्याभिमुख्येन तत्तद्दिशि सम्यगुत्साहयन्ति ।

चतुर्णां प्रोक्षणं संगृह्योक्तत्वाद्विवरितुमादावध्वर्योः प्रोक्षणं विधत्ते—

शतेन राजपुत्रैः सहाध्वर्युः । पुरस्तात्प्रत्यङ्गति-
ष्ठन्प्रोक्षति । अनेनाश्वेन मेध्येनेष्ट्वा । अयं राजा
वृत्रं वध्यादिति । राज्यं वा अध्वर्युः । क्षत्रं
राजपुत्रः । राज्येनैवास्मिन्क्षत्रं दधाति, इति ।

राजपुत्रा अभिषिक्तक्षत्रियपुत्राः स्वयं राज्यार्हास्तैः शतसंख्याकैः सहितोऽयमध्वर्युः पूर्वस्यां दिशि प्रत्यङ्मुखः स्थित्वा तमश्वं प्रोक्षेत् । अनेनेत्यादिवध्यादित्यन्तः प्रोक्षणमन्नः । स्पष्टो मन्त्रार्थः । वृत्रं वारकं पापं शत्रुं वा । राज्यस्वरूपोऽयमध्वर्युः । यजमानेन राज्यार्थमध्वर्योः परीदानात् । तथा च सूत्रकारेणोक्तम्—“ ब्राह्मणा राजानश्चायं वोऽध्वर्यू राजा या ममापचितिः सा वा एतस्मिन्यद्वेष करोति तद्वः कृतमासदिति संप्रेष्य यावदाज्ञमध्वर्यू राजा भवति ” इति । योऽयं राजपुत्रः स क्षत्रं बलरूपोऽतस्तत्प्रोक्षणे सत्यस्मिन्यजमाने राज्येनैव सह बलं संपादयति ।

ब्रह्मणः प्रोक्षणं विधत्ते—

शतेनाराजभिरुग्रैः सह ब्रह्मा (१) । दक्षिणत
उदङ्गतिष्ठन्प्रोक्षति । अनेनाश्वेन मेध्येनेष्ट्वा ।
अयं राजाऽप्रतिघृष्योऽस्त्विति । बलं वै ब्रह्मा ।
बलमराजोग्रः । बलेनैवास्मिन्बलं दधाति, इति ।

क्षत्रियाः संतोऽपि राज्यानर्हा अराजानः । उग्राः शूराः । अप्रतिघृष्यः केनाप्यतिरस्कार्यः । स्पष्टमन्यत् ।

होतुः प्रोक्षणं विधत्ते—

शतेन सूतग्रामणिभिः सह होता । पश्चात्प्राङ्-

तिष्ठन्प्रोक्षति । अनेनाश्वेन मेध्येनेष्टा । अयं
 राजाऽस्यै विशः (२) । बहुग्वै बह्वश्वायै बह्व-
 जाविकायै । बहुव्रीहियवायै बहुमाषतिलायै ।
 बहुहिरण्यायै बहुहस्तिकायै । बहुदासपूरुषायै
 रयिमत्यै पुष्टिमत्यै । बहुरायस्पोषायै राजाऽ-
 स्त्विति । भूमा वै होता । भूमा सूतग्रा-
 मण्यः । भूम्रैवास्मिन्भूमानं दधाति, इति ।

सूताः सारथयः । ग्रामण्या ग्रामनेतारो ग्रामस्वामिनः । विदप्रजा, सा विशे-
 ष्यते । बहवो गावो यस्या विशः सा बहुगुः । तथा बह्वश्वादीनि विशेषणानि ।
 रयिमती प्रभूतधनयुक्ता । पुष्टिमती शरीरपुष्टियुक्ता बहुरायस्पोषा बहुविधम-
 णिमुक्तादिधनपुष्टियुक्ता । यथोक्तविशेषणविशिष्टायाः प्रजाया अयं यजमानो
 राजाऽस्तु । प्रतिविशेषणं पृथक्कर्तुमादरार्थं वा राजेति द्विरुक्तिः । होतुर्भू-
 मरूपत्वं पठनीयमन्नबाहुल्यादवगन्तव्यम् । सूतानां ग्रामण्यां भूमरूपत्वं
 व्यापारबाहुल्यात् ।

उद्गातुः प्रोक्षणं विधत्ते—

शतेन क्षत्तसंग्रहीतृभिः सहोद्गाता । उत्तरतो
 दक्षिणा तिष्ठन्प्रोक्षति (३) । अनेनाश्वेन
 मेध्येनेष्टा । अयं राजा सर्वमायुरेत्विति ।
 आयुर्वा उद्गाता । आयुः क्षत्तसंग्र-
 हीतारः । आयुषैवास्मिन्नायुर्दधाति, इति ।

वैश्यशूद्राभ्यां मातापितृभ्यामुत्पादिताः क्षत्तारः, कोशवृद्धिकारिणः संग्रही-
 तारः । उद्गात्रादीनामायुष्टं तद्धेतुत्वाद्दुपचर्यते ।

प्रतिदिशं राजपुत्रादीनां या शतसंख्या तां प्रशंसति—

शतं शतं भवन्ति । शतायुः पुरुषः शते-

न्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति , इति ।

दशेन्द्रियाणां प्रत्येकं दशसु नाडीषु वृत्तेः शतेन्द्रियत्वम् ।

शतसंख्यागता या चतुःसंख्या समूहे प्रवृत्ता तां प्रशंसति—

चतुःशता भवन्ति । चतस्रो दिशः ।

दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठति (४) , इति ॥

ब्रह्मा विश उक्षति दिश एकं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

चतुःशता चत्वारि शतानि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे महर्त्विजां प्रोक्षणमुक्तम् । षष्ठेऽश्वशरीराद्भूमौ पततां विन्दूनामनुम-
ञ्चणमुच्यते । तदेतद्विधत्ते—

यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा एत-
दश्वस्य स्कन्दति । यन्निक्तमना लब्धमुत्सृजन्ति ।

यत्स्तोक्या अन्वाह । सर्वहुतमेवैनं करोत्यस्क-
न्दाय । अस्कन्नं हि तत् । यद्हुतस्य स्कन्दति, इति ।

यद्यदि नित्तं स्नानेन शोधितमश्वमना लब्धमालम्भनरहितमुत्सृजन्ति
विन्दवः परिक्षिपन्ति तदानीं यस्य यथा यागान्तरेषु गृहीतस्य हविषः कश्चि-
दंशः स्कन्दति भूमौ पतित्वा विनश्यत्येवमेवाश्वस्य तद्विन्दुजातं स्कन्दति भूमौ
पतित्वा विनश्यति । तस्माद्विन्दुस्कन्दनदोषपरिहाराय स्तोक्र्या अन्वाह ।
स्तोका जलस्य लेशा विन्दवस्तद्विषयाः “अग्नये स्वाहा” इत्यादिमन्त्रोक्तयः

स्तोक्यास्ता अनुब्रूयाद्भूमौ पतितस्तोकाननु तदानीमेव पठेत् । यदेतदनुवचनं तेनानुवचनेन बिन्दूनामस्कन्दाय स्कन्दनदोषपरिहारार्थमेनमश्वं सर्वहुतमेव करोति । स्वाहाकारयुक्तस्य मन्त्रस्य पाठादेव सर्वैर्बिन्दुभिः सहितोऽश्वो हुत एव भवति । तथा सति हुतस्य द्रव्यस्य यल्लेशरूपं स्कन्दति तदस्कन्दनम् । न हि तत्र स्कन्दनदोषोऽस्ति ।

अनुवचनीयानां मन्त्राणां संख्यां विधत्ते—

सहस्रमन्वाह । सहस्रसंमितः सुवर्गो लोकः ।

सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै (१) , इति ।

सप्तमकाण्डे प्रथमप्रपाठकस्य दशिनीषु 'अग्नये स्वाहा' इत्यनुवाकास्त्रय आम्नाताः । तत्र मध्यमानुवाके पठिता एकादश मन्त्राः । तत्रान्तिमः 'सर्वस्मै स्वाहा' इत्ययमुपसंहाररूपत्वादन्ते पठनीयः । ततः पूर्वे तु दश मन्त्राः शतकृत्व आवृत्ताः सहस्रं संपद्यन्ते । तत्सहस्रमनुब्रूयात् । स्वर्गलोकस्य बहुमूल्यत्वाभिप्रायेण सहस्रसंमितत्वमुक्तम् । न हि स्वर्गभोगोऽल्पेन मूल्येन संपादयितुं शक्यः । अतः सहस्रानुवचनेन स्वर्गाभिजयो भवति ।

अथ मन्त्रसंख्यायां पक्षान्तरं विधत्ते—

यत्परिमिता अनुब्रूयात् । परिमितमवरुन्धीत ।

अपरिमिता अन्वाह । अपरिमितः सुवर्गो

लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

सहस्रसंख्यां गणयित्वा परिमितस्यानुवचनेन भोगमपि परिमितमेव प्राप्तुयात् । अतो गणनामकृत्वैवापरिमिता अनुब्रूयात् । स्वर्गलोकभोगस्येयत्तया परिमितत्वाभावेनापरिमितवचनं तत्प्राप्तये संपद्यते ।

मन्त्राणां स्वाहाकारोपेतत्वेनानुवचनस्य होमसाम्यमभिप्रेत्य प्रशंसति—

स्तोक्या जुहोति । या एव वर्ष्या

आपः । ता अवरुन्धे, इति ।

बिन्दुविषया मन्त्रोक्तयः स्तोक्यास्तासामनुवचनरूपेण होमेन वर्षेषु भवा अपः प्राप्नोति ।

होतव्यानां बिन्दूनां भूमौ पतनाद्भूमेरग्निसादृश्यमभिप्रेत्य प्रशंसति—

अस्यां जुहोति । इयं वा अग्निर्वैश्वानरः

(२) । अस्यामेवैनाः प्रतिष्ठापयति, इति ।

होमाधारत्वसंपादनाद्भूमेर्वैश्वानराग्निरूपत्वम् । अतस्तत्र होमे सति भूमावे-
वैना अपः प्रतिष्ठापयति ।

स्तोक्यानुवचनस्य यज्ञसमाप्तिहेतुत्वमापद्य प्रशंसति—

उवाच ह प्रजापतिः । स्तोक्यासु वा

अहमश्वमेधं संस्थापयामि । तेन

ततः संस्थितेन चरामीति, इति ।

स्तोक्यासु स्तोकरूपास्वप्सु तद्विषयासु मन्त्रोक्तिषु चैनमश्वमेधऋतुमहं
प्रजापतिः संस्थापयामि समापयामि । ततः संस्थितेन तावतैव समाप्तेन तेना-
श्वमेधेन युक्तोऽहं चराम्यवशिष्टं सर्वं प्रतिपत्तिकर्मरूपत्वेनानुतिष्ठामीत्येवं पुरा
कदाचित्प्रजापतिरुवाच किल । तस्मात्प्रशस्तमिदं स्तोक्यानुवचनम् ।

तत्र प्रथममन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अग्नये स्वाहेत्याह । अग्नयं एवैनं जुहोति, इति ।

चतुर्थ्यन्तमग्निशब्दमुच्चार्य प्रदानार्थस्य स्वाहाशब्दस्य प्रयोगार्देनं स्तोकम-
ग्नये हुतवानेव भवति ।

एवमुत्तरेषां नवानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

सोमाय स्वाहेत्याह । सोमायैवैनं जुहोति ।

सवित्रे स्वाहेत्याह । सवित्र एवैनं जुहोति ।

(३) । सरस्वत्यै स्वाहेत्याह । सरस्वत्या

एवैनं जुहोति । पूष्णे स्वाहेत्याह । पूष्ण

एवैनं जुहोति । बृहस्पतये स्वाहेत्याह ।

बृहस्पतय ए॒वैनं जुहोति । अपां मोदाय॒
स्वाहेत्याह । अ॒भ्य ए॒वैनं जुहोति । वा॒यवे
स्वाहेत्याह । वा॒यव ए॒वैनं जुहोति (४) ।
मि॒त्राय॒ स्वाहेत्याह । मि॒त्रायै॒वैनं जुहोति ।
वरु॑णाय॒ स्वाहेत्याह । वरु॑णायै॒वैनं जुहोति, इति ।

प्रथममन्त्रव्याख्येयम् ।

सर्वमन्त्रतात्पर्यं निगमयति—

ए॒ताभ्य॑ ए॒वैनं दे॒वता॑भ्यो जुहोति, इति ।

अग्न्यादिभ्यो वरुणान्ताभ्य एव देवताभ्य उक्तमन्त्रपाठेनैतं स्तोक-
संघं जुहोति ।

पूर्वत्र सहस्रमन्वाहेति यदुक्तं तत्रैकैकस्य मन्त्रस्य शतावृत्त्याऽपि क्रमेण
सहस्रं संपादयितुं शक्यते । तद्व्यावर्तयितुं मन्त्रदशकस्यैवाऽऽवृत्तिं विधत्ते—

दशं दश स॒ंपादं जुहोति । दशाक्षरा॑ वि॒राट् ।

अ॒न्नं वि॒राट् । वि॒राजै॒वान्नाद्य॒मवरु॑न्धे, इति ।

एकैकस्यामावृत्तौ दशसंख्याकान्मन्त्रान्संपाद्यानुब्रूयात् । संघस्यैवानुवृत्तिर्न
त्वेकैकस्य मन्त्रस्य । दशसंख्यायां संपन्नायां विराट्छन्दसो दशाक्षरत्वाद्न-
हेतुत्वेनान्नरूपत्वाद्विराजैव भक्ष्यमाणयोग्यमन्नं प्राप्नोति ।

दशानां मन्त्राणामावृत्तिं विधत्ते—

प्र वा ए॒षोऽस्माल्लो॒काच्च्य॑वते । यः परा॑-

ची॒राहु॑तीर्जुहोति । पुनः पुनर॑भ्यावतं जुहोति ।

अ॒स्मिन्ने॒व लो॒के प्र॑ति॒तिष्ठ॑ति, इति ।

यो यजमानो मन्त्रानुवचनरूपा एता आहुतीः पराचीरावृत्तिरहिता जुहोति
एष यजमानः पुनरावृत्त्यभावाद्भूलोकात्प्रच्यवतेऽतस्तत्परिहाराय भूयो भूयो
मन्त्रानावृत्त्याऽऽवृत्त्यैता जुहोति । तेन भूमौ प्रतितिष्ठति ।

योऽयमनुवाकादावुपक्रान्तः स्कन्दनदोषस्तं समाधायोपसंहरति—

ए॒तां॑ ह॒ वाव॑ सोऽश्व॒मेध॒स्य॒ सं॒स्थिति॑-

मुवा॒चास्क॑न्दाय । अस्क॑न्नं॒ हि तत्र॑ ।

यद्य॒ज्ञस्य॒ सं॒स्थित॑स्य॒ स्कन्द॑ति, इति ॥

अभिजित्यै वैश्वानरः संवित्र एवैनं जुहोति वायवं एवैनं जुहोति

च्यवते षट्च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

स प्रजापतिरेतामेवोक्तामाहुतिं स्कन्दनदोषपरिहारायाश्वमेधस्य समाप्ति-
प्तिहेतुमुवाच । संस्थितस्य यज्ञस्य संबन्धि यद्द्रव्यं स्कन्दति ।
तदस्कन्दनमेव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे स्तोकानुपत्रणमुक्तम् । सप्तमेऽध्वर्योरैकस्यैव चतुर्दिक्षु प्रोक्षणमुच्यते ।
तत्र प्राच्यां प्रोक्षणं विधत्ते—

प्रजाप॑तये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि॑तिं पुरस्तात्प्रत्यङ्-

तिष्ठन्प्रोक्ष॑ति । प्रजाप॑तिर्वै देवाना॑मन्नादो

वीर्या॑वान् । अन्नाद्य॑मेवास्मिन्वीर्यं॑ दधाति ।

तस्माद॑श्वः पशूना॑मन्नादो वीर्या॑वत्तमः, इति ।

हेऽश्व प्रजापतये जुष्टं प्रियं त्वां प्रोक्षामि । अनेन मन्त्रेण पूर्वस्यां दिशि
प्रत्यङ्मुखावस्थितोऽध्वर्युः प्रोक्षेत् । प्रजापतिर्देवानां मध्येऽतिशयेनान्नभक्षण-
समर्थो वीर्योपेतश्च । तन्मन्त्रबलादस्मिन्नश्वेऽन्नादनसामर्थ्यं शक्त्यतिशयं च संपा-

दयति । तस्मात्कारणाल्लोकेऽप्यश्वः पशूनां मध्ये बहन्नभक्षकोऽतिशयेन वीर्य-
वांश्च दृश्यते ।

दक्षिणस्यां प्रोक्षणं विधत्ते—

इन्द्राग्निभ्यां त्वेति दक्षिणतः । इन्द्राग्नी वै देवाना-
मोजिष्ठौ बलिष्ठौ । ओज एवास्मिन्बलं दधाति ।
तस्मादश्वः पशूनामोजिष्ठो बलिष्ठः, इति ।

इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति वाक्यशेषः । देवानां मध्ये तावतिशये-
नौजसा बलहेतुना युक्तौ बलाधिक्ययुक्तौ चातोऽश्वेऽपि तदुभयं संपादयति ।
तस्माल्लोकेऽप्यश्वस्तादृशो दृश्यते ।

पश्चिमदिशि प्रोक्षणं विधत्ते—

वायवे त्वेति पश्चात् । वायुर्वै देवानामाशुः
सारसारितमः (१) । ज्वमेवास्मिन्दधाति ।
तस्मादश्वः पशूनामाशुः सारसारितमः, इति ।

देवानां मध्ये वायुराशुः शैद्यवानत एवातिशयेन सारसार्युत्कर्षगामी ।
वायुमन्त्रेणास्मिन्नश्वे वेगस्थापनाल्लोकेऽप्यश्वस्तादृशो दृश्यते ।

उदीच्यां प्रोक्षणं विधत्ते—

विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्युत्तरतः । विश्वे वै देवा
देवानां यशस्वितमाः । यश एवास्मिन्दधाति ।
तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितमः, इति ।

युद्धादावश्वस्यातिशयेन यशस्वित्वम् । स्पष्टमन्यत् ।

अश्वस्याधोभागे प्रोक्षणं विधत्ते—

देवेभ्यस्त्वेत्यधस्तात् । देवा वै देवानामपंचि-
ततमाः । अपंचितिमेवास्मिन्दधाति । तस्मा-

दश्वः पशूनामपंचिततमः (२), इति ।

सर्वलोकवर्तिनां सर्वेषां देवानां मध्ये हविर्भुजो देवा अतिशयेन पूजिताः ।
ऊर्ध्वभागे प्रोक्षणं विधत्ते—

सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्युपरिष्ठात् ।

सर्वे वै देवास्त्विषिमन्तो हरस्विनः ।

त्विषिमेवास्मिन्हरो दधाति । तस्मादश्वः

पशूनां त्विषिमान्हरस्वित्तमः , इति ।

त्विषिमन्तो दीप्तिमन्तो हरस्विनो हरसा कार्यक्षमत्वलक्षणेन तेजसा
युक्ताः । स्पष्टमन्यत् ।

अथावशिष्टप्रोक्षणमन्त्रपूर्वभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेत्याह ।

एभ्य एवैनं लोकेभ्यः प्रोक्षति , इति ।

दिवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामीत्यध्याहृत्यार्थो द्रष्टव्यः । एवमन्तरिक्षाय त्वेत्यादौ
योजनीयम् । अनेन लोकत्रयप्रीतिर्भवेति ।

उत्तरभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

सते त्वाऽसते त्वाऽभ्यस्त्वौषधीभ्यस्त्वा विश्वे-

भ्यस्त्वा भूतेभ्य इत्याह । तस्मादश्वमेधया-

जिनः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति , इति ।

सते वर्तमानवस्तुप्राप्त्यर्थमसत इदानीमप्यविद्यमानाय कालान्तरवर्तिने ।
यस्मात् 'विश्वेभ्यो भूतेभ्यः' इति मन्त्रेणाश्वः प्रोक्षितस्तस्मादश्वमेधयाजिनं
देवादिरूपेणोत्पन्नं सर्वे प्राणिन उपजीवन्ति । संहितायां—'पृथिव्यै त्वाऽन्तरि-
क्षाय त्वा दिवे त्वा' इति मन्त्रपाठः । अत्र तु—'दिवे त्वा' इत्यादिक इति
पाठो विकल्प(ल्प्य)ते ।

अथ 'विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः' इति मन्त्रेण प्रोक्षणं प्रश्नोत्तराभ्यां प्रशंसति—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यत्प्राजापत्योऽश्वः ।

अथ कस्मादेनमन्याभ्यो देवताभ्योऽपि प्रोक्ष-
तीति । अश्वे वै सर्वा देवतां अन्वार्यताः ।
तं यद्विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य इति प्रोक्षति ।
देवता एवास्मिन्नन्वायातयति । तस्मादश्वे
सर्वा देवतां अन्वार्यताः (३), इति ॥

सारसारितमोऽपचिततमः प्राजापत्योऽश्वः पञ्च च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमा-
ध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अश्वस्य प्रजापतिदेवताकत्वात्प्रजापत्यर्थं प्रोक्षणं युक्तम् । अत्र त्विन्द्रा-
ग्न्यादिदेवतार्थमपि प्रोक्ष्यते तर्किक निमित्तमिति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । यद्यपि
प्रजापतिरेव मुख्यस्वामी तथाऽपि प्रजापतेः सर्वदेतात्मकत्वात्तद्वारा सर्वासा-
मपि देवतानामश्वेऽनुगतिरस्ति । अत एवोदीच्यां दिशि 'विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्यः' इति मन्त्रेणाश्वः प्रोक्षितस्तेन प्रोक्षणेन सर्वा अपि देवता अस्मिन्न-
श्वेऽनुगताः करोति । तस्मात्प्रजापतिद्वारा मन्त्रसामर्थ्यादप्यस्मिन्नश्वे सर्वा
अपि देवता अनुगता इति तदर्थमपि प्रोक्षणं युक्तम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमेऽश्वर्योऽश्वप्रोक्षणमुक्तम् । अष्टमेऽश्वचरितानामश्वरूपाणां च होमा
उच्यन्ते । तत्राश्वचरितहोमं विधत्ते—

यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं
वा एतदश्वस्य स्कन्दति । यत्प्रोक्षितमनाल-
ब्धमुत्सृजन्ति । यदश्वचरितानि जुहोति ।

सर्वहुतमेवैनं करोत्यस्कन्दाय । अस्कन्नं
हि तत्र । यद्भुतस्य स्कन्दति, इति ।

स्तोक्यानुमन्त्रणविधिवाक्यवदिदमश्वचरितहोमविधिवाक्यं व्याख्येयम् ।
होममन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

ईकाराय स्वाहेकृताय स्वाहेत्याह ।
एतानि वा अश्वचरितानि । चरि-
तैरेवैनं समर्थयति (१) , इति ।

अश्वो हि खाद्यं दृष्ट्वा याचितुं यं शब्दं करोति स शब्दः ईकारस्तस्मै
स्वाहुतमिदमस्तु । ईकारेण शब्देन विषयीकृतं यद्रव्यं तर्दिकृतं तस्मै स्वाहुत-
मिदमस्तु । ईकारायेत्यादिकः सप्तमकाण्डोक्तो योऽनुवाकस्तस्मिन्ननुवाके
प्रोक्तान्येतानि सर्वाण्यश्वचरितानि । तद्धोमेनाश्वचरितैः समृद्धं करोति ।

अश्वचरितहोममाक्षिप्य समाधत्ते—

तदाहुः । अनाहुतयो वा अश्वचरितानि ।
नैता होतव्या इति । अथो खल्वाहुः ।
होतव्या एव । अत्र वावैवं विद्वान-
श्वमेधं संस्थापयति । यदश्वचरितानि
जुहोति । तस्माद्धोतव्या इति, इति ।

तत्राश्वचरितहोमविषये केचिदाक्षेपवादिन एवमाहुः—यान्येतान्यश्वचरि-
तानि, ईकारादीनि तेषां चेष्टारूपत्वेन देवतात्वाभावाद्देवतारहितस्य च हवि-
ष्प्रदानस्याभावाद्दश्वचरितानामाहुतियोग्यता नास्ति । तस्मादेता अश्वचरितप्र-
तिपादकमन्त्रैः साध्या आहुतयो न होतव्या इति । अत्र समाधानवादिन
एवमाहुः—होतव्या एवैता आहुतयो देवतानां सद्भावात् । जैमिनीयमते
तावद्विग्रहवती देवता नापैक्षिता । मन्त्रगतशब्दोपहितस्यैवार्थस्य देवतात्वाभ्यु-
पगमात् । वैयासिकमते तु सन्त्येव सर्वत्र तत्तदभिमानिन्यो देवताः । “अभिमा-

निव्यपदेशस्तु” इति सूत्रेण ‘मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्’ इत्यादौ विग्रहवतीनां चेतनानां देवतानां प्रतिपादितत्वात् । तस्माद्धोतव्या एव । न चात्र होमे प्रयोजनाभावः शङ्कनीयः । यदश्वचरितानि जुहुयात्तदानीमेवं विद्वानेतद्धोमाभिज्ञः कृत्स्नचेष्टाविषयहोमेन कृत्स्नावयवस्याश्वस्य हुतसमानत्वादत्रैव क्रत्वादावेव सर्वमश्वमेधं समापयति । अतः प्रोक्षितस्याश्वस्याऽऽलम्भात्प्रागेवोत्सर्गेऽपि स्कन्दनदोषाभावाद्धोतव्या आहुतय इति निर्णयः ।

तासामाहुतीनां देशकालौ विधत्ते—

बहिर्धा वा ए॒नमे॒तदा॒यत॑नाद्दधाति । भ्रातृ॑व्य-
मस्मै॑ जनयति (२) । यस्या॑नायतनेऽन्यत्राग्ने-
राहु॑तीर्जुहोति । सा॒वि॒त्रिया॒ इष्ट्याः॑ पु॒रस्ता॑-
त्स्विष्ट॑कृतः । आ॒ह॒वनी॑येऽश्वचरितानि
जुहोति । आ॒यत॑न ए॒वास्याऽऽहु॑तीर्जु-
होति । नास्मै॑ भ्रातृ॑व्यं जनयति, इति ।

यस्य यजमानस्याग्नेरन्यत्र प्रदेशेऽनायतन आहुतीनामयोग्ये स्थाने यद्याहुतीर्जुहोति तदानीमेनं यजमानमेतदेतेनान्यत्र होमेनाऽऽयतनाद्बहिर्धा बहिर्दधाति स्वकीयस्थानान्निःसारयति । किंचास्य यजमानस्य शत्रुं जनयति । तस्माद्येयमिष्टिः ‘सावित्रमष्टाकपालं निर्वपति’ इति विधास्यते । तदीयस्विष्टकृतः पूर्वमाहवनीयाग्नावेतानि जुहुयात् । ‘स्विष्टकृतः पुरस्तात्’ इति कालविधिः । ‘आहवनीये’ इति देशविधिः । एवं सत्याहुतियोग्य एव स्थाने हुतवान्भवति । शत्रुश्च नोत्पद्यते ।

तत्र “सावित्रिया इष्ट्याः” इति विशेषमसहमानानां केषां चिन्मतमुपन्यस्यति—

तदाहुः । य॒ज्ञ॒मुखे॑ य॒ज्ञ॒मुखे॑ हो॒त॒व्याः॑ । य॒ज्ञ॒स्य॑
क्लृ॒प्त्यै॑ । सु॒व॒र्गस्य॑ लो॒कस्यानु॑ख्यात्या इति, इति ।

तत्तदिष्टिप्रारम्भे सर्वत्र होतव्याः । तथा सति यज्ञस्येष्टेः सर्वस्याः स्वफ-

लसामर्ध्याय स होमः संपद्यते । किंच स्वर्गलोकोऽपि नैरन्तर्येण प्रख्यापितो भवति ।

एतस्य पूर्वपक्षमतस्य निरोधकर्तृणां सिद्धान्तिनां मतं दर्शयति—

अथो खल्वाहुः । यद्यज्ञमुखे यज्ञमुखे जुहु-
यात् । पशुभिर्यजमानं व्यर्धयेत् । अवं
सुवर्गलोकात्पद्येत । पापीयान्त्स्यादिति ।
सकृदेव होतव्याः । न यजमानं
पशुभिर्व्यर्धयति । अग्निं सुवर्गं लोकं
जयति । न पापीयान्भवति , इति ।

तत्तदिष्ट्यारम्भे यदि जुहुयात्तदानीमेकस्मिन्होमे फलसाधकत्वविश्वासाभावे-
नेह लोके यजमानं पशुभिर्वियुक्तं कुर्यात् । जन्मान्तरेऽपि स्वर्गप्राप्तेश्चावपद्येत
तत्प्राप्तिरहितो भवेत् । यत्रोत्पन्नस्तत्रापि पापीयानतिशयेन दरिद्रो भवेदित्ये-
वमभिज्ञाः पूर्वमतं दूषयन्ति । तस्मात्सकृदेव होतव्याः । तथा सति तत्र
विश्वाससद्भावान्नोक्तदोषाः प्रसरन्ति ।

यथोक्ताश्वचरितहोमानन्तरमेव ' अङ्घ्रयेताय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा ' इत्य-
नुवाकद्वयोक्तानामश्वरूपाणां होमं विधत्ते—

अष्टाचत्वारिंशत्तमश्वरूपाणि जुहोति ।

अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती ।

जागतोऽश्वः प्राजापत्यः समृद्ध्यै, इति ।

' अङ्घ्रयेताय स्वाहा ' इति मन्त्रोऽश्वस्य रूपं ब्रूते । अङ्घ्रिरङ्घ्रनवर्णः
कृष्ण एतः शुक्ल उभयवर्णमेलनेन मिश्रमश्वस्य रूपमत्रोक्तम् । एवमुत्तरेष्वपि
मन्त्रेषु नानाविधानि स्वरूपाण्युच्यन्ते । तद्रूपप्रतिपादकाश्च मन्त्रा अनुवाक-
द्वये मिलित्वाऽष्टाचत्वारिंशत्संख्याकास्तत्प्रतिपाद्यानि तावन्ति रूपाण्युद्दिश्य
जुहुयात् । जगतीछन्दसस्तत्संख्यायुक्ताक्षरोपेतत्वात्पशूनां जगतीछन्दो लभ्यते ।
तेनाश्वस्य जागतत्वात्तादृशोऽश्वः प्राजापतिदेवताकः ।

अनुवाकद्वयेऽपि 'सर्वस्मै स्वाहा' इत्ययं मन्त्रोऽन्ते समाम्नातः । नासौ पूर्व-
मन्त्रवत्कंचिद्रूपविशेषं ब्रूते । तस्य समष्टिरूपवाचकत्वात् । नाप्यष्टाचत्वारिं-
शत्संख्यायामन्तर्भूतः । तस्मात्तद्धोमं पृथग्विधत्ते—

एकमतिरिक्तं जुहोति । तस्मा-

देकः प्रजास्वर्धुकः (४), इति ।

अर्धयति जनयति खल्वाहुर्जगती त्रीणि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्यायेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

यस्मादत्र समष्टिवाचक उक्तसंख्यातिरिक्तस्तस्माल्लोकेऽपि प्रजासु सर्वासु
मध्य एक एव स्वामी समृद्धिशिलो भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमेऽश्वचरितानामश्वरूपाणां च होम उक्तः । नवमेऽश्वनामवाचनमभि-
धीयते । तथा च सूत्रकार आह—“विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्यश्वस्य दक्षिणे कर्णे
यजमानमश्वनामानि वाचयित्वा” इति । तानि च नामानि सप्तमकाण्ड एव-
माम्नातानि—‘विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राऽश्वोऽसि हयोऽस्यत्योऽसि नरोऽस्य-
र्वाऽसि सप्तिरसि वाज्यसि वृषाऽसि नृम्णा असि ययुर्नामाऽस्यादित्यानां
पत्वाऽन्विहि’ इति । तत्राऽऽश्वस्य नामद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति—

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्याह । इयं वै माता ।

असौ पिता । आभ्यामेवैनं परिददाति, इति ।

अयमश्वः स्वकीयमातृसामर्थ्येन विभूर्वैभवयुक्तः । स्वकीयपितृसामर्थ्येन
प्रभूः प्रभावयुक्तः । वैभवं विविधभक्षसंपत्तिः । प्रभवं युद्धादौ योद्धृत्वम् ।
इति मन्त्रौ यदाह तेन सर्वजगन्मात्रे पृथिव्यै सर्वजगत्पितृस्थानीयद्युलोकाय
चैनमश्वं समर्पितवान्भवति ।

तृतीयचतुर्थयोर्नाम्नोस्तात्पर्यं दर्शयति—

अश्वोऽसि हयोऽसीत्याह । शास्त्येवैन-
मेतत् । तस्माच्छिष्टाः प्रजा जायन्ते, इति ।

अश्वोऽसि व्याप्तिशीलोऽसि । हयोऽसि शीघ्रगतिमानसि । एतदेतेन मन्त्रे-
णैनमश्वं शास्त्येव व्याप्तिशीलः शीघ्रगतिशीलो भवेत्युपदिशत्येव । यस्मादत्र
शासनं कृतं तस्माल्लोकेऽपि प्रजाः पुत्रादयः शिष्टा जायन्ते । एवमेवं वर्तध्व-
मिति मातापितृभ्यामनुशिष्टा भवन्ति ।

पञ्चमनाम्नस्तात्पर्यं दर्शयति—

अत्योऽसीत्याह । तस्मादश्वः सर्वान्प-
शूनत्येऽति । तस्मादश्वः सर्वेषां
पशूनां श्रैष्ठ्यं गच्छति (१), इति ।

पशुजातीयान्सर्वानपि श्रैष्ठ्येन जेतुं समर्थत्वादत्यनामाऽसि । यस्मान्मन्त्र
एवमाह तस्माल्लोकेऽप्यश्वो गोमहिषादीन्सर्वान्पशूनत्येति श्रैष्ठ्यं च गच्छति ।
अधिककार्यकारित्वमत्ययः । बहुमूल्यार्हत्वं श्रैष्ठ्यम् ।

एतन्नामवेदनं प्रशंसति—

प्र यशःश्रैष्ठ्यमाप्नोति । य एवं वेद, इति ।

कीर्तिधनविद्यादिभिराधिक्यं यशःश्रैष्ठ्यम् ।

षष्ठादीनां चतुर्णां नाम्नां तात्पर्यं दर्शयति—

नरोऽस्यर्वाऽसि सप्तिरसि वाज्यंसीत्याह ।
रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे, इति ।

उपर्यारूढान्पुरुषान्नेतुं समर्थो नरः । अर्वा गमनकुशलः । सप्तिः संग्रामेषु
समवायकुशलः । वाजी वेगवान् । तेषां नाम्नां स्वरूपमेवाश्वस्य महिमानं
विख्यापयति । अतो नास्माभिर्वक्तव्यं किञ्चिदस्ति ।

दशमस्य नाम्नस्तात्पर्यं दर्शयति—

ययुर्नामाऽसीत्याह । एतद्वा अश्वस्य प्रियं

नामधेयम् । प्रियेणैवैनं नामधेयेनाभिव-
दति । तस्मादप्याऽमित्रौ संगत्य । नाम्ना
चेद्ध्वयेते । मित्रमेव भवतः (२), इति ।

यानशीलो ययुर्नामास्येतन्नामधार्यसि । ययुरित्येतदेव सर्वेषां नाम्नां
मध्येऽश्वस्य प्रियं नामधेयम् । एतदेव प्रियत्वं दर्शयितुमत्र मन्त्रे नामशब्दः
प्रयुक्तः । एतन्मन्त्रपाठे सति प्रियेणैव नामधेयेनैनमश्वमभिमुखीकृत्य ब्रवीति ।
यस्मात्प्रियं नामोक्तं तस्मादमित्रौ परस्परवैरिणावपि क्वचिन्मार्गादौ परस्परं
संगत्य हे स्वामिन्हे पितरित्यादिना प्रियेण नाम्ना परस्परमाह्वयेते चेत्तदा-
नीमेव वैरं परित्यज्य मित्रतां प्रतिपद्येते ।

एकादशस्य नाम्नास्तात्पर्यं दर्शयति—

आदित्यानां पत्वाऽन्विहीत्याह ।

आदित्यानेवैनं गमयति, इति ।

हेऽश्व त्वमादित्यानां पत्वं पतनं गमनमन्विह्यनुगच्छ । अत्राऽऽदित्यसमा-
नगतिरित्येतन्नामार्थतो निर्दिष्टम् । अनेन मन्त्रेणैनमश्वमादित्यानेव प्रापयति ।

एतस्मान्नामवाचनादनन्तरमनुष्ठेयान्होमान्विधत्ते—

अग्नये स्वाहा स्वाहेन्द्राग्निभ्यामिति पूर्वहोमाञ्जु-
होति । पूर्वं एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति, इति ।

आहवनीयविहरणानन्तरमेवैतेषामितरहोमेभ्यः पूर्वमनुष्ठेयत्वात्पूर्वहोमाः ।
तत्रैते पञ्च मन्त्राः संहितायामाम्नाताः—‘ अग्नये स्वाहा । स्वाहेन्द्राग्निभ्याम् ।
स्वाहा प्रजापतये । स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः । स्वाहा सर्वाभ्यो देवताभ्यः ’
इति । अत्र प्रथममन्त्रः स्वाहान्तः । इतरे स्वाहादिकाः । तानेतान्पञ्चाभिप्रेत्य
होमानिति बहुवचनमुक्तम् । अनेन होमेनेतरयजमानेभ्यः पूर्वभावी सन्द्वेषका-
रिणं शत्रुमतिक्रामति ।

होमादूर्ध्वमश्वोत्सर्गं विधत्ते—

भूरसि भुवे त्वा भव्याय त्वा भवि-

ष्यते त्वेत्युत्सृजति सर्वत्वार्यं, इति ।

हेऽश्व त्वं भूरसि नित्यं सत्तायुक्तोऽसि । अतो भुवे भूताय पूर्वं निष्पन्नाय वस्तुने त्वामुत्सृजामि । भव्याय भवते वर्तमानाय त्वामुत्सृजामि । तथा भविष्यते भाविने वस्तुने त्वामुत्सृजामि । कालत्रयवर्तिवस्तुरक्षार्थमित्यर्थः । अस्य मन्त्रस्य शेषः—‘विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः’ इत्ययमंशः संहितायामाम्नातः । अतोऽनेन मन्त्रेणोत्सर्गः सर्वत्वाय सर्ववस्तुरक्षार्थं संपद्यते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘अश्वमुत्सृज्य देवा आशापाला इति त्रिभ्यः परिददाति शतं कवचिनो रक्षन्त्यपर्यावर्तयन्तोऽश्वमनुचरन्ति चतुःशता इत्येकेषाम्’ इति, तं मन्त्रमनूद्य तात्पर्यं दर्शयति—

देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं
मेधाय प्रोक्षितं गोपायतेत्याह । शतं
वै तल्प्या राजपुत्रा देवा आशा-
पालाः । तेभ्य एवैनं परिददाति, इति ।

हे आशापाला दिक्पालका देवा देवेभ्योऽश्वं मेधाय देवसंबन्धियागार्थं प्रोक्षितमेतमश्वं गोपायत । अस्मिन्मन्त्रे आशापालदेवशब्देनाभिषिक्तस्य राज्ञः पुत्रास्तल्प्या राज्ञा सहैकस्मिन्स्तल्पे शयनार्हाः शतसंख्याका विवक्षिताः । अतोऽनेन मन्त्रेण तेभ्य एव राजपुत्रेभ्यो रक्षार्थमेतमश्वं परिददाति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘रथकारकुले वसतिर्भवतीह धृतिः स्वाहेति सायमश्वस्य चतुर्षु पत्सु चतस्रो धृतीर्जुहोति’ इति । तदिदं विधत्ते—

ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परावतं गन्तोः ।
इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः
स्वाहेह रमन्तिः स्वाहेति चतुर्षु पत्सु जुहोति
(३) । एता वा अश्वस्य बन्धनम् । ताभिरेवैनं
बध्नाति । तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनमार्गच्छति ।
तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनं न जहाति, इति ।

स्वेच्छासंचाराय प्रमुक्तोऽश्वः परां परावतमत्यन्तं दूरं गन्तोरीश्वरो गन्तुं

समर्थः । अतो रात्रावरक्षकेषु राजपुत्रेषु यत्र कापि गमिष्यतीति भीत्या सायंकाले तमश्वं रथकारगृहे स्थापयित्वा तदीयेषु चतुर्षु पदेषु चतुर्भिर्मन्त्रैर्जुहुयात् । मन्त्राणामयमर्थः—इह दक्षिणपूर्वपादस्य स्थाने धृतिर्धारणं नैश्वल्यमस्तु तदर्थमिह स्वाहुतम् । इह वामपूर्वपादस्थाने विधृतिर्विशेषेण धारणमस्तु तदर्थमिदं स्वाहुतम् । इह दक्षिणपृष्ठपादस्थाने रन्तिः स्थैर्येण क्रीडाऽस्तु । एवं वामपृष्ठपादस्थानेऽपि रमतिः स्थैर्येण क्रीडाऽस्तु । इत्येता आहुतय एवाश्वस्य बन्धनम् । ताभिरेवाऽऽहुतिभिरेनमश्वं बध्नाति । तस्मादाहुतिसामर्थ्यादेव स्वेच्छासंचाराय प्रमुक्तोऽप्यश्वः सायं बन्धनस्थानं प्रत्यागच्छति । तस्मादेव सामर्थ्यात्प्रमुक्तोऽप्यश्वो रात्रौ बन्धनस्थानं न परित्यजति ।

शतं राजपुत्रा रक्षका इत्यमुं पक्षमुक्त्वा शतचतुष्टयसंख्याका रक्षका इत्यमुं पक्षं विधत्ते—

राष्ट्रं वा अश्वमेधः । राष्ट्रं खलु वा एते व्यायच्छन्ते । येऽश्वं मेध्यं रक्षन्ति । तेषां य उद्वचं गच्छन्ति । राष्ट्रदेव ते राष्ट्रं गच्छन्ति । अथ य उद्वचं न गच्छन्ति । राष्ट्रदेव ते व्यवच्छिद्यन्ते । परा वा एष सिच्यते । योऽबलोश्वमेधेन यजते । यदमित्रा अश्वं विन्देरन् । हन्येतास्य यज्ञः । चतुःशता रक्षन्ति । यज्ञस्याघाताय, इति ।

योऽयमश्वमेधो यागः सोऽयं राष्ट्रस्वरूपभूत एव । तत्प्राप्तिहेतुत्वात् । एवं सति यागयोग्यमश्वं ये रक्षन्ति ते राष्ट्रनिमित्तमेव तस्करैः सह कलहं कुर्वन्ति । तेषां रक्षकाणां मध्ये ये पुरुषा उद्वचमुत्तममन्तपर्यन्तं रक्षणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । तां समाप्तिं ये गच्छन्ति ते पुरुषा अस्माद्वर्तमानाद्राष्ट्रादेव कर्मफलरूपं भावि राष्ट्रं गच्छन्ति । अथ ये रक्षका उद्वचं रक्षणसमाप्तिं न गच्छन्ति ते वर्तमानादेव राष्ट्राद्व्यवच्छिद्यन्ते । किं पुनर्वक्तव्यं भाविराष्ट्रात् । एवं सति यो राजा तस्करानश्वापहारिणो जेतुं बलहीनोऽश्वमेधेन यष्टुमारभते । एष राजा परासिच्यते यज्ञात्पराभूतो भवति । यदि शत्रवोऽश्वं विन्देरन् भेरन्नपहरेयुस्तदा-

नीमस्य यज्ञो हन्येत । तस्मात्तद्वावृत्त्यर्थं शतचतुष्टयसंख्याका मुख्याः पुरुषा-
स्तमश्वं रक्षेयुः । तान्सूत्रकार उदाजहार—“शतं तल्प्या राजपुत्राः संनद्धाः
संनद्धसारथिनः शतमुग्रा अराजानः संनद्धाः संनद्धसारथिनः शतं वैश्या
विपथिनः शतं शूद्रा विमाथिनस्तेऽश्वस्य गोप्तारो भवन्ति” इति ।

प्रमादादश्वेऽपहृते सति प्रायश्चित्तं विधत्ते—

अथान्यमानीय प्रोक्षेयुः । सैव

ततः प्रायश्चित्तिः, (४) इति ॥

गच्छति भवतः पत्सु जुहोति न गच्छन्ति नवं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

चतुःशतैः संरक्ष्यमाणमप्यश्वं यद्यमित्रा गृह्णीयुस्तदानीमन्यमश्वं तद्रूपवर्णव-
यसं तमानीय प्रोक्षणं कुर्युः । सैव प्रोक्षणक्रिया ततोऽश्वनाशदोषात्प्रायश्चित्ति-
विमोक्षणहेतुः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमेऽश्वनामवाचनमश्वोत्सर्गश्चेत्युभयमभिहितम् । दशमे दीक्षाऽभिधी-
यते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“एतस्य संवत्सरस्य योत्तराऽमावास्या तस्यामुखां
संभरति त्रैधातवीया दीक्षणीयाऽऽकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहेति चत्वार्यौद्ग्रहणानि
जुहोति स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहेति त्रीणि वैश्वदेवानि जुहोति” इति ।
तत्र वैश्वदेवानि विधत्ते—

प्रजापतिरकामयताश्वमेधेनं यजेयेति । स

तपोऽतप्यत । तस्यं तेषानस्यं । सप्ताऽऽत्मनां

देवता उदक्रामन् । सा दीक्षाऽभवत् । स

एतानि वैश्वदेवान्यपश्यत् । तान्यजुहोत् । तैर्वै
स दीक्षामवरुन्ध । यद्वैश्वदेवानि जुहोति ।
दीक्षामेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे (१) , इति ।

प्रजापतिरश्वमेधं यष्टुं कामयमानस्तत्सिद्धये तपोऽकुरुत् । तस्य तेपानस्य
तपः कृतवतः प्रजापतेरात्मनः सकाशात्सप्त शीर्षण्या मुख्यप्राणरूपा देवता उद-
क्रामन् । ताश्च देवताः स्वकीयं रूपमुपसंहृत्य दीक्षारूपेणाऽऽविर्भूताः । ततः
सा सप्तदेवात्मिका दीक्षाऽभवत् । तस्यां दीक्षायां स प्रजापतिरेतानि
स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहेत्यादीनि वैश्वदेवनामकानि मन्त्रवाक्यानि(णि) दृष्ट्वा
तानि हुत्वा तैर्दीक्षां स्वाधीनां कृतवान् । अतो यजमानो वैश्वदेवानि जुहु-
यात् । तैर्दीक्षां स्वाधीनां करोति ।

संख्यां विधत्ते—

सप्त जुहोति । सप्त हि ता देवता उदक्रामन्, इति ।

देवतानां दीक्षारूपेण परिणतानां सप्तत्वादत्रापि सप्त जुहुयात् ।

तेषां सप्तानां प्रतिदिनं होमं विधत्ते—

अन्वहं जुहोति । अन्वहमेव दीक्षामवरुन्धे, इति ।

स्पष्टोऽर्थः ।

सामान्येन विहितं विशेषेण विभज्य विधत्ते—

त्रीणि वैश्वदेवानि जुहोति । चत्वार्यौ-
द्ग्रहणानि । सप्त संपद्यन्ते । सप्त वै
शीर्षण्याः प्राणाः । प्राणा दीक्षा । प्राणै-
रेव प्राणां दीक्षामवरुन्धे (२) , इति ।

स्वाहाऽऽधिमित्यादीनि त्रीणि “आकृत्यै प्रयुजे” इत्यादीन्यौद्ग्रहणसंज्ञकानि
चत्वारि, एवं सप्तसंख्यया शीर्षण्यप्राणसमा एते होमाः । दीक्षा च प्राणरूपा ।
अतः प्राणरूपैर्होमैः प्राणरूपां दीक्षां प्राप्नोति ।

स्वाहाऽऽधिमित्यादीनां वैश्वदेवाख्यानां सप्तसु दिनेषु होतव्यानां संख्यां विधत्ते—

एकविंशतिं वैश्वदेवानि जुहोति । एकविंश-
तिर्वै देवल्लोकाः । द्वादश मासाः पञ्चर्तवः । त्रयं
इमे लोकाः । असावादित्य एकविंशः, इति ।

एकैकस्मिन्दिने त्रीणि त्रीणीत्येवं सप्तस्वपि दिनेषु मिलित्वैकविंशति-
संख्या संपद्यते । अत एव स्वाहाऽऽधिमित्यनुवाकेऽप्येकविंशतिरेव मन्त्रा
आम्राताः । भोगहेतवो देवल्लोकाश्चैकविंशतिसंख्याका मासर्तुलोकादित्याभि-
मानिभिर्देवैरधिष्ठिताः । अतस्तत्र भोगसिद्धये सा संख्या युक्ता ।

तत्राऽऽदित्यलोकं विशेषतः प्रशंसति—

एष सुवर्गो लोकः । तद्दैव्यं क्षत्रम् । सा श्रीः ।
तद्ब्रह्मस्य विष्टपम् । तत्स्वाराज्यमुच्यते (३), इति ।

यत्राऽऽदित्यस्तिष्ठत्येष एवोत्तमः स्वर्गो लोकः । तदेवाऽऽदित्यस्थानम् ।
तद्दैव्यं क्षत्रं देवसंबन्धि बलम् । तस्य बलस्याऽऽदित्यप्रकाशाधीनत्वात् ।
सैवाऽऽदित्यावस्थानभूमिः । श्रीर्देवी विभूतिः । तत्र ह्यैश्वर्यं महदस्ति । तदेवाऽऽ-
दित्यस्थानम् । ब्रह्मस्य परिवृढस्य स्वर्गस्य लोकस्य विष्टपमुत्तमस्थानम् । उत्तम-
भोगानां तत्र विद्यमानत्वात् । तदेवाऽऽदित्यस्थानं स्वाराज्यं ब्रह्मलोकरूपमि-
त्युच्यते । आदित्यमण्डलं भित्त्वा ब्रह्मलोके गन्तव्यम् । अतो वैश्वदेवानामे-
कविंशतिसंख्या प्रशस्ता । प्रतिदिनं त्रीणि त्रीणीत्येवमेकविंशतिसंख्यां सूत्रकारः
स्पष्टी चकार—“सप्ताहमन्वहमौद्ग्रहणैर्वैश्वदेवैश्चोत्तरोत्तरैः प्रचरति षडुत्तमेऽह-
न्यौद्ग्रहणानि जुहोति । सर्वस्मै स्वाहेति पूर्णाहुतिमुत्तमाम्” इति ।

प्रकारान्तरेण संख्यां संपाद्य होमं प्रशंसति—

त्रिंशत्तमौद्ग्रहणानि जुहोति । त्रिंशदक्षरा
विराट् । अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे, इति ।

यानि वैश्वदेवानि स्वाहाऽऽधिमित्यादीनि तान्यप्यश्वमेधस्योद्यमनहेतु-
त्वादौद्ग्रहणानीत्युच्यन्ते । उद्यमनहेतुत्वं चोत्तरानुवाके वक्ष्यते—“तं वैश्व-

देवान्येवोदयच्छन्” इति । ततो वैश्वदेवरूपाण्यौद्ग्रहणान्येकविंशतिः । प्राकृतानि त्वौद्ग्रहणानि चत्वारि । प्रकृतौ हि यत्राध्वर्युरौद्ग्रहणानि जुहोति तत्र यजमानोऽध्वर्युमन्वारभ्य पञ्च जुहोति । ‘वाचा मे वाग्दीक्षताम्’ इति सूत्रोक्ताः पञ्चाऽऽहुतयोऽत्र प्रवर्तन्ते । वक्ष्यमाणा पूर्णाहुतिरेका । तदेवं त्रिंशत्संख्यासंपत्तिः । तथा सति विराट्छन्दोद्वाराऽन्नप्राप्तिर्भवति ।

वैश्वदेवमन्त्रेषु विद्यमानं कंचिद्विशेषं प्रशंसति—

त्रेधा विभज्यं देवतां जुहोति । त्र्यावृतो वै देवाः । त्र्यावृत इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्त्यै । एषां लोकानां क्लृप्त्यै, इति ।

वैश्वदेवमन्त्रेष्वेकैकां देवतां त्रेधा विभज्याऽऽम्नाता । तद्यथा—‘अदित्यै स्वाहाऽदित्यै मह्यै स्वाहाऽदित्यै सुमृडीकायै स्वाहा’ इत्येवमदितिरेव त्रेधोक्ता । एवमितरदप्युदाहार्यम् । अतस्त्रेधाविभागेनैकैकस्या देवताया होमः कर्तव्यः । यथा देवारूपावृतः पूर्वोदाहृतप्रकारेण त्रिः प्रकारयुक्ताः । एवं लोका अपि पृथिव्यन्तरिक्षद्युभेदेनैते व्यावृतस्त्रिप्रकाराः । अतस्त्रेधाविभक्तदेवताहोमो लोकत्रयप्राप्त्यै भवति ।

दीक्षायां दिनसंख्यां विधत्ते—

अप वा एतस्मात्प्राणाः क्रामन्ति (४) ।

यो दीक्षामतिरेचयति । सप्तहं प्रचरन्ति ।

सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः । प्राणा दीक्षा ।

प्राणैरेव प्राणां दीक्षामवरुन्धे , इति ।

यो यजमानो दीक्षामतिरेचयति सप्तभ्यो दिनेभ्योऽधिकां करोत्येतस्मात्प्राणाः सप्तसंख्याका अपगच्छन्ति । अतस्तत्परिहाराय सप्तैव दिनानि दीक्षां कुर्युः । तेन शीर्षण्यप्राणरूपां दीक्षां प्राप्नोति ।

अथ सर्वस्मै स्वाहेत्यनेनानुवाकसमाप्तिगतेन मन्त्रेणाऽऽहुतिं विधत्ते—

पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति । सर्वं वै पूर्णा-

हुतिः । सर्वमेवाऽऽप्नोति । अथो इयं वै पूर्णा-
हुतिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठति (५), इति ॥

रुन्धे प्राणां दीक्षामवरुन्ध उच्यते क्रामन्ति तिष्ठति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमेऽध्याये
दशमोऽनुवाकः समाप्तः ॥ १० ॥

पूर्णाहुतेः सर्वफलसाधनत्वात्सर्वरूपत्वम् । किञ्च पूर्णाहुत्या पृथिवीरू-
पया पृथिव्यां प्रतिष्ठा च भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽनुवाकः ।

दशमे वैश्वदेवहोमो विहितः । एकादशे तन्मन्त्रा व्याख्यायन्ते । तत्राऽऽदौ
तं विधिमनूद्य प्रशंसति—

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । तं सृष्टं न किञ्च-
नोदयच्छत् । तं वैश्वदेवान्येवोदयच्छन् ।
यद्वैश्वदेवानि जुहोति । यज्ञस्योद्यत्यै, इति ।

प्रजापतिरश्वमेधारुयं यागमसृजत । सृष्टं तं वैश्वदेवान्येवोदयच्छन् । उद्य-
मनं नामोद्धरणमनुष्ठानयोग्यत्वापादनम् । तच्च वैश्वदेवैरेव निष्पन्नं नान्येन
केनचित् । तस्माद्यज्ञस्योद्यमनहेतुत्वादयं होमः प्रशस्तः ।

तत्र प्रथमद्वितीयदिनयोर्होतव्यानां षण्णां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहा । स्वाहाऽऽधीतं
मनसे स्वाहा । स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा ।
काय स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहेति

प्राजापत्ये मुख्ये भवतः । प्रजापतिमुखाभि-
रैवैनं देवताभिरुद्यच्छते (१) , इति ।

तत्र प्रथमदिने प्रयोक्तव्यास्त्रयो मन्त्रा आद्यन्तयोः स्वाहाकारयुक्ताः । तेषामयमर्थः । आधीयत उत्पाद्यते जगदनेनेत्याधिः प्रजापतिः । स एव सर्वदा मनुष्यैर्ध्यायमान आधीत इत्युच्यते । स एव सर्वजगन्मननान्मन इत्यप्युच्यते । प्रजानां पालनात्प्रजापतिरित्यपि । तत्रैकैकस्मिन्मन्त्रे प्रथमः स्वाहाकारो हविःस्वीकारार्थः, द्वितीयः प्रदानार्थः । आधिं जगत्स्रष्टारं प्रजापतिमुद्दिश्य स्वाहा यद्धविः स्वीकृतं तदेतदाधीताय प्राणिभिः सर्वत्र ध्याताय प्रजापतये स्वाहुतमस्त्वित्याद्यमन्नस्यार्थः । आधीतं सर्वैर्ध्यातं प्रजापतिमुद्दिश्य यत्स्वीकृतं तन्मनसे मननशीलाय प्रजापतये स्वाहुतमस्त्विति द्वितीयमन्नस्यार्थः । यच्च मननशीलाय स्वीकृतं तत्प्रजानां पालकाय स्वाहुतमिति तृतीयमन्नार्थः । एतैस्त्रिभिः प्रथमदिने जुहुयात् । अकारान्तः कशब्दः प्रजापतिवाची तस्मै काय स्वाहुतमस्तु । मकारान्तः किंशब्दः सर्वनामत्वात्सर्वात्मकं प्रजापतिमाचष्टे । कस्मै तादृशाय प्रजापतये स्वाहुतमिदमस्तु । अव्यक्तरूपत्वेन प्रश्नवाचिना कतमशब्देनापि स एवोच्यते । कतमस्मै तादृशाय प्रजापतये स्वाहुतमिदमस्तु । एतैस्त्रिभिर्मन्त्रैर्द्वितीयदिने जुहुयात् । मुखयोराद्ययोर्दिनयोर्भवे होमकर्मणी मुख्ये ते च प्राजापत्ये प्रजापतिदेवताके भवतः । तथा सति प्रजापतिमेव मुखं प्रथमं कृत्वा तन्मुखाभिः सर्वाभिर्देवताभिरेनमश्चमुद्यच्छतेऽनुष्ठानं करोति ।

तृतीयदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

अदित्यै स्वाहाऽदित्यै मह्यै स्वाहाऽदित्यै

सुमृडीकायै स्वाहेत्याह । इयं वा अदितिः ।

अस्या एवैनं प्रतिष्ठायोद्यच्छते, इति ।

अदितिरखण्डनीया पृथिवी सा च स्वविस्तारेण महती । प्राणिनां धारणेन सुमृडीका सुखकरी । अखण्डनमहत्त्वसुखकरत्वविशेषणभेदैस्त्रेधा विभक्तायै स्वाहुतमिदमस्तु । अनेन होमेनास्याः पृथिव्याः प्रसादात्स्वयं प्रतिष्ठां प्राप्यैनमश्वमेधमुद्यच्छते ।

चतुर्थदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

सरंस्वत्यै स्वाहा सरंस्वत्यै बृहत्यै
स्वाहा सरंस्वत्यै पावकायै स्वाहेत्याह ।
वाग्वै सरंस्वती । वाचैवैनमुद्यच्छते, इति ।

पूर्ववन्नेधा विभज्य व्याख्येयम् ।

पञ्चमदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा
पूष्णे नरंधिषाय स्वाहेत्याह । पशवो
वै पूषा । पशुभिरेवैनमुद्यच्छते, इति ।

पोषको देवः पूषा स च प्रपथ्यः प्रकृष्टमार्गरक्षकः । नरंधिषो नराणां
स्वानुग्रहेण धारयिता । अनेन होमेन पशूनां पोषकतया पशुरूपत्वात्पशुभिरे-
वाश्वमेधमुद्धृतवान्भवाति ।

षष्ठदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे
पुरूरुपाय स्वाहेत्याह । त्वष्टा वै पशूनां
मिथुनानां रूपकृत् । रूपमेव पशुषु
दधाति । अथो रूपैरेवैनमुद्यच्छते, इति ।

त्वष्टा विश्वकर्मा स च तुरीपः तूर्णपालकः । पुरूरूपो बहुविधरूपनिर्माता ।
एतैर्होमे सति तस्य देवस्य रूपनिर्मातृत्वात्पशुषु रूपं संपाद्य रूपैरेवैनमश्व-
मेधमुद्धरति ।

सप्तमदिनगतानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

विष्णवे स्वाहा विष्णवे निखुर्यपाय स्वाहा
विष्णवे निभूयपाय स्वाहेत्याह । यज्ञो

वै विष्णुः । यज्ञायैवैनमुद्यच्छते, इति ।

व्यापको यज्ञो विष्णुशब्दार्थः । स च निखुर्यपो खुरमर्हन्तीति खुर्यां अश्वादयस्तेषां नितरां पालकः । तथा च निभूयपः । भवन्त्युत्पद्यन्त इति भूतानि भूयशब्देनोच्यन्ते । तेषामपि नितरां पालकः । अनेन होमेन यज्ञपुरुषप्रीत्यर्थमेवैनमश्वमेधमुद्धरति ।

सर्वस्मै स्वाहेत्येतां पूर्णाहुतिं प्रशंसति—

पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति । प्रत्यु-
त्तब्ध्यै सयत्वायं (२), इति ।

यच्छते पुरुरूपाय स्वाहेत्याहाष्टौ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याय
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

सर्वस्मै कृत्स्नदेवतासमूहाय स्वाहुतमित्यनेन होमेनाश्वमेधस्य प्रत्युत्तब्धिः पुनः पुनरुत्तम्भनं भवति । षिञ् बन्धन इति धातोरुत्पन्नः सयशब्दः । सयत्वमत्राश्वमेधस्य दृढबद्धत्वम् । तदर्थेयं पूर्णाहुतिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशे दीक्षाऽभिहिता । अस्या दीक्षायाः पूर्वं प्रमुक्तोऽश्वश्चतुःशतैः पालितः सन्स्वेच्छया संवत्सरमेकं संचरति । तस्मिन्संवत्सरे देवयजनदेशे प्रतिदिनं कर्तव्यमिष्टित्रयं द्वादशेऽभिधीयते । तत्र प्रातरनुष्ठेयामिष्टिं विधत्ते—

सावित्रमष्टाकंपालं प्रातर्निर्वपति । अष्टा-
क्षरा गायत्री । गायत्रं प्रातःसवनम् ।
प्रातःसवनादेवैनं गायत्रियाश्छन्दसोऽधि-
निर्मिमीते । अथो प्रातःसवनमेव

तेनाऽऽप्नोति । गायत्रीं छन्दः, इति ।

यस्मिन्नहनि रक्षिभ्योऽश्वपरिदानं तदुत्तरेद्युः प्रातःकाले सेयमिष्टिः । सवितृदेवताकमष्टाकपालं पुरोडाशं प्रातःकाले निर्वपेत् । यतो गायत्र्यष्टाक्षर-पादा प्रातःसवनं च गायत्रीछन्दःसंबन्धि । यद्यपि छन्दोऽन्तरयुक्ता अपि मन्त्राः प्रातःसवने प्रयुज्यन्ते तथाऽपि गायत्री देवतैव मदीयमिदं सवनमित्य-भिमन्यते । तस्मात्तस्य गायत्रत्वम् । अनयेष्ट्या प्रातःसवनाद्गायत्रीदेवतायाश्च सकाशादेनमश्वमेधं निर्मितवान्भवति । किञ्च सोमयागे यत्प्रातःसवनं तदपि प्राप्नोति । गायत्रीदेवतां च प्राप्नोति ।

मध्याह्ने कर्तव्यामिष्टिं विधत्ते—

सवित्रे प्रसवित्र एकादशकपालं मध्यंदिने ।
एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभं माध्यंदिनं
सवनम् । माध्यंदिनादेवैनं सवनात्रिष्टुभ-
श्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते (१) । अथो माध्यं-
दिनमेव सवनं तेनाऽऽप्नोति । त्रिष्टुभं छन्दः, इति ।

प्रकर्षेण स्तौति प्रेरयतीति प्रसविता । तादृशाय सवित्र इयमिष्टिः । अन्य-त्पूर्ववद्धारुयेयम् ।

अपराह्ने कर्तव्यामिष्टिं विधत्ते—

सवित्र आं सवित्रे द्वादशकपालमपराह्णे ।
द्वादशाक्षरा जगती । जागंतं तृतीय-
सवनम् । तृतीयसवनादेवैनं जगत्या-
श्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते । अथो तृतीयसव-
नमेव तेनाऽऽप्नोति । जगतीं छन्दः, इति ।

आ समन्तात्स्तौति प्रेरयतीत्यासविता । शेषं पूर्ववत् ।

द्वादशकपालेष्टेरूर्ध्वं सायंकाले धृतिहोमं विधत्ते—

ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परं परावतं गन्तोः ।
इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः
स्वाहेह रमन्तिः स्वाहेति चतस्र आहुतीर्जुहोति ।
चतस्रो दिशः । दिग्भिरैवैनं परिगृह्णाति, इति ।

पूर्ववद्वाख्येम् । पूर्वत्राश्वरक्षका राजपुत्राः सायं यस्मिन् रथकारगृहे निवसन्ति तत्राश्वस्य पादेषु होम उक्तः । इह तु देवयजन आहवनीये होम इति विशेषः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ ऊर्ध्वमेकादशान्मासादाश्वत्थे व्रजेऽश्वं संबध्नन्ति तस्मै बद्धाय यवसमाहरन्ति’ इति, तमेव व्रजं विधत्ते—

आश्वत्थो व्रजो भवति । प्रजापतिर्देवेभ्यो
निलायत । अश्वो रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्थे
संवत्सरमतिष्ठत् । तदश्वत्थस्याश्वत्थत्वम् ।
यदाश्वत्थो व्रजो भवति । स्व एवैनं
योनौ प्रतिष्ठापयति (२), इति ।

त्रिष्टुभश्छन्दसोऽधिनिर्मिमीते जुहोति नवं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अश्वत्थकाष्ठनिर्मितः शालाविशेष आश्वत्थो व्रजः । स चाश्वबन्धनार्थं कर्तव्यः । केनापि निमित्तेन देवेभ्यः सकाशान्निगूढः प्रजापतिरश्वशरीरं धृत्वा तदीयं रूपं च समीचीनं कृत्वा संवत्सरमात्रं कस्मिंश्चिदश्वत्थेऽतिष्ठत् । ततोऽश्वस्तिष्ठत्यत्रेति व्युत्पत्त्याऽश्वत्थनाम संपन्नम् । आश्वत्थे व्रजे बन्धनेन स्वकीयस्थान एवाश्वं प्रतिष्ठापयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

द्वादशे दीक्षायाः प्राचीने संवत्सरे प्रतिदिनं कालत्रयेऽनुष्ठेया इष्टय उक्ताः । तस्मात्संवत्सरादूर्ध्वं दीक्षाकाल उखासंभरणं कृत्वा तस्योखाख्यस्याग्नेरा ब्रह्मन्नित्यादिमन्त्रैरुपस्थानं कर्तव्यम् । तथा च सूत्रकार आह—‘आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतां जज्ञिवीजमिति जातमुख्यमुपतिष्ठते’ इति । तत्राऽऽ ब्रह्मन्नित्यनुवाके द्वादश वाक्यानि । तेषां क्रमेण व्याख्यानं त्रयोदशानुवाकेऽभिधीयते । तत्र प्रथमं वाक्यं व्याचष्टे—

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामित्याह । ब्राह्मण एव ब्रह्मवर्चसं दधाति । तस्मात्पुरा ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्यजायत, इति ।

ब्रह्मन्ब्राह्मणजातियुक्ते पुरुषे ब्रह्मवर्चसी वेदशास्त्राभिज्ञः पुत्रो ब्राह्मण आजायताम् । एतन्मन्त्रोपस्थानेन सर्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे वेदशास्त्राभिज्ञत्वं संपादयति । तस्मान्मन्त्रसामर्थ्यादेव पुरा सृष्ट्वादौ ब्राह्मणो वेदशास्त्राभिज्ञस्तदर्थानुष्ठायी वाऽजायत ।

द्वितीयं वाक्यं व्याचष्टे—

आऽस्मिन्नाष्ट्रे राजन्यं इषव्यः शूरो महारथो जायतामित्याह । राजन्यं एव शौर्यमहिमानं दधाति । तस्मात्पुरा राजन्यं इषव्यः शूरो महारथोऽजायत, इति ।

इषव्यो बाणेषु कुशलो धानुष्कः । स्पष्टमन्यत् ।

तृतीयादीनि चत्वारि वाक्यानि क्रमेण व्याचष्टे—

दोग्ध्रीं धेनुरित्याह । धेन्वामेव पयो दधाति । तस्मात्पुरा दोग्ध्रीं धेनुरजायत । वोढांऽनड्वानित्याह (१) । अनडुह्येव वीर्यं दधाति ।

तस्मात्पुरा वोढाऽनङ्घानंजायत । आशुः सप्ति-
रित्याह । अश्वं एव जवं दधाति । तस्मात्-
पुराऽऽशुरश्वोऽजायत । पुरंधिर्योषेत्याह ।
योषित्येव रूपं दधाति । तस्मात्स्त्री
युवतिः प्रिया भावुका , इति ।

एतेषु मन्त्रेषु दोग्ध्री धेनुरित्यादिष्वजयतामित्यनुवर्तते । पुरं सर्वगुणसंपूर्णं
शरीरं धारयतीति पुरंधिः । स्पष्टमन्यत् ।

सप्तमं व्याचष्टे—

जिष्णू रथेष्ठा इत्याह । आ ह वै
तत्र जिष्णू रथेष्ठा जायते (२)
यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते , इति ।

योद्धुं यो रथमारोहति स रथेष्ठाः । स च जयशील आजायताम् । यस्मि-
न्देश एतेन जिष्णुरित्यादिमन्त्रयुक्तेन यज्ञेन यजन्ते तत्र रथारूढः सर्वोऽपि
जिष्णुर्जयशील एवाऽऽजायते ।

अष्टमं व्याचष्टे—

सभेयो युवेत्याह । यो वै पूर्वव-
यसी । स सभेयो युवा ।
तस्माद्युवा पुमान्प्रियो भावुकः, इति ।

पूर्ववयस्कस्य यौवनोपेतत्वात्सभायोग्यत्वम् । अत एव युवतिवद्युवा सर्वेषां
प्रियो भवति ।

नवमं व्याचष्टे—

आऽस्य यजमानस्य वीरो जायतामि-

त्याह । आ ह वै तत्र यजमानस्य वीरो
जायते । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

जिष्णुवाक्यवद्व्याख्येयम् ।

दशमं व्याचष्टे—

निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षत्वित्याह ।
निकामे निकामे ह वै तत्र पर्जन्यो
वर्षति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

नोऽस्माकं निकामेऽपेक्षा यदा यदा भवति तदा तदा पर्जन्यो वर्षतु ।
स्पष्टमन्यत् ।

एकादशद्वादशे व्याचष्टे—

फलिन्यो न ओषधयः पच्यन्तामित्याह ।
फलिन्यो ह वै तत्रौषधयः पच्यन्ते । यत्रै-
तेन यज्ञेन यजन्ते । योगक्षेमो नः कल्प-
तामित्याह । कल्पते ह वै तत्र प्रजाभ्यो
योगक्षेमः । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते (३), इति ॥

अनड्वानित्याह जायते वर्षति सप्त च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

फलिन्यः प्रभूतफलोपेताः । अलब्धस्य लाभो योगः । लब्धस्य पालनं
क्षेमः । योगसहितः क्षेमो योगक्षेमः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

त्रयोदश उखाग्न्युपस्थानमन्त्रा व्याख्याताः । चतुर्दशेऽन्नहोमा उच्यन्ते । तांश्च सूत्रकार उदाजहार—“ पत्नीसंयाजान्तमहः संतिष्ठते संस्थितेऽहन्यभित आहवनीयं षट्त्रिंशतमाश्वत्थानुपतल्प्याश्चित्वंत्यस्तमित(?) आदित्ये षट्त्रिंशतमध्वर्यव उपतल्प्यानधिरुह्य खादिरस्रुवैः सर्वा रात्रिमन्नहोमाञ्जुहोति, आज्यं मधु तण्डुलान्पृथुकालाँजान्करम्बान्धानाः सकून्मसूस्यानि प्रियङ्गुतण्डुलान् ” इति । तानेतानन्नहोमान्विधत्ते—

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्वयादिशत् । स आत्म-
न्नश्वमेधमधत्त । तं देवा अब्रुवन् । एष वाव
यज्ञः । यदश्वमेधः । अप्येव नोऽत्रास्त्विति ।
तेभ्य एतानन्नहोमान्प्रायच्छत् । तानजुहोत् ।
तैवै स देवानप्रीणात् । यदन्नहोमाञ्जुहोति
(१) । देवानेव तैर्यजमानः प्रीणाति, इति ।

पुरा प्रजापतिरन्येभ्यो देवेभ्योऽग्न्यादिभ्योऽश्वमेधव्यतिरिक्तान्यज्ञान्वि-
भज्य दत्त्वा स्वात्मन्यश्वमेधं स्थापितवान् । तदानीं देवाः प्रजापतिमेवमब्रुव-
न्योऽयमश्वमेध एष एव मुख्यो यज्ञोऽतोऽस्माकं भागोऽस्त्वेवेति । ततः प्रजाप-
तिस्तेभ्योऽन्नहोमान्दत्त्वा तद्धोमेन तान्सर्वान्देवान्प्रीतानकरोत् । तस्मात्सर्वदे-
वप्रीत्यर्थमन्नहोमाः कर्तव्याः ।

तेषु होमेषु यानि दश द्रव्याणि तत्रैकं द्रव्यं विधत्ते—

आज्येन जुहोति । अग्नेर्वा एतद्रूपम् । यदाज्यम् ।

यदाज्येन जुहोति । अग्निमेव तत्प्रीणाति, इति ।

आज्यस्याग्निप्रियत्वात्तद्रूपत्वम् । अत आज्यहोमेनाग्निं प्रीतं करोति ।

एवमन्यानि नव द्रव्याणि क्रमेण विधत्ते—

मधुना जुहोति । महत्यै वा एतद्देवतायै

रूपम् । यन्मधुं । यन्मधुना जुहोति (२) ।
 महतीमेव तद्देवतां प्रीणाति । तण्डुलैर्जुहोति ।
 वसूनां वा एतद्रूपम् । यत्तण्डुलाः । यत्तण्डु-
 लैर्जुहोति । वसूनेव तत्प्रीणाति । पृथुकैर्जु-
 होति । रुद्राणां वा एतद्रूपम् । यत्पृथुकाः ।
 यत्पृथुकैर्जुहोति (३) । रुद्रानेव तत्प्रीणाति ।
 लाजैर्जुहोति । आदित्यानां वा एतद्रूपम् ।
 यल्लाजाः । यल्लाजैर्जुहोति । आदित्यानेव
 तत्प्रीणाति । करम्बैर्जुहोति । विश्वेषां वा
 एतद्देवानां रूपम् । यत्करम्बाः । यत्करम्बै-
 र्जुहोति (४) । विश्वानेव तद्देवान्प्रीणाति ।
 धानाभिर्जुहोति । नक्षत्राणां वा एतद्रूपम् ।
 यद्धानाः । यद्धानाभिर्जुहोति । नक्षत्राण्येव
 तत्प्रीणाति । सक्तुभिर्जुहोति । प्रजापतेर्वा एत-
 द्रूपम् । यत्सक्तवः । यत्सक्तुभिर्जुहोति (५) ।
 प्रजापतिमेव तत्प्रीणाति । मसूस्यैर्जुहोति ।
 सर्वासां वा एतद्देवतानां रूपम् । यन्मसू-
 स्यानि । यन्मसूस्यैर्जुहोति । सर्वा एव तद्दे-
 वताः प्रीणाति । प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति ।
 प्रियङ्गा ह वै नामैते । एतैर्वै देवा अश्वस्या-

ज्ञानि समदधुः । यत्प्रियङ्गुतण्डुलैर्जु-
होति । अश्वस्यैवाज्ञानि संदधाति, इति ।

महती देवता शास्त्रप्रसिद्धो महादेवः । विश्वाधिक्यं तस्य महत्त्वम् । तस्य प्रियत्वान्मधुद्रव्यं तद्रूपमेव । एवं तण्डुलादीनां वस्वादिप्रियत्वाद्दस्वादिरूपत्वम् । पृथुकाश्चिपिटकाः । लाजा व्रीहिप्रभवाः पुष्पवद्विकसिताः । करम्बा आज्यमिश्रिताः सक्तवः । धाना भर्जितयवतण्डुलाः । सक्तवो भर्जिततण्डुलपिष्टानि । मसूस्यानि एतेनैव नाम्नोत्तरदेशे प्रसिद्धो धान्यविशेषः । येन सूपनिष्पत्तिः । प्रियङ्गुतण्डुलास्तु हेमसमानवर्णत्वात्प्रियाङ्गाः । एतैर्देवा अश्वाज्ञानि पुरा समाहितानि चक्रुः । स्पष्टमन्यत् ।

दशद्रव्याणां मिश्रीकृत्य होमं विधत्ते—

दशान्नानि जुहोति । दशाक्षरा विराट् ।

विराट्कृत्स्नस्यान्नाद्यस्यावरुद्धयै (६), इति ॥

जुहोति मधुना जुहोति पृथुकैर्जुहोति करम्बैर्जुहोति सक्तुभिर्जुहोति प्रियङ्गुतण्डुलैर्जुहोति चत्वारि च ॥

अन्नहोमानाज्येनाग्नेर्मधुना तण्डुलैः पृथुकैर्लाजैः करम्बैर्धानाभिः सक्तुभिर्मसूस्यैः प्रियङ्गुतण्डुलैर्दशान्नानि द्वादश ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

दशसंख्यासाम्याद्विराट्संपत्तिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

चतुर्दशेऽन्नहोमा विहिताः । पञ्चदशे तु तत्प्रकारविशेषो विधीयते । तत्राऽऽदौ कालविशेषं विधत्ते—

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । तं सृष्टं रक्षां-

स्यजिवांसन् । स एतान्प्रजापतिर्नक्तः हो-
मानं पश्यत् । तानं जुहोत् । तैर्वै स यज्ञाद्रक्षां-
स्यपाहन् । यन्नक्तः होमाञ्जुहोति । यज्ञादेव
तैर्यजमानो रक्षांस्यपहन्ति , इति ।

प्रजापतिसृष्टमश्वमेधं यदा रक्षांसि हन्तुमैच्छन्, तदा प्रजापतिस्तत्परि-
हारसमर्थात्रात्रावनुष्ठेयानेतानन्नहोमान्निश्चित्य तद्धोमेन रक्षांस्यपहतवान् । अतो
यजमानो रात्रावेतेषां होमेन रक्षांसि विनाशयति ।

तत्र पूर्वानुवाके विहितं प्रथमद्रव्यं सविधिकमनूद्य प्रशंसति—

आज्येन जुहोति । वज्रो वा आज्यम् । वज्रे-
णैव यज्ञाद्रक्षांस्यपहन्ति (१), इति ।

घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वेत्युक्तत्वादाज्यस्य वज्रत्वम् । तेन वज्रेण यज्ञा-
द्रक्षांस्यपहन्ति ।

तस्य द्रव्यस्येतरद्रव्येभ्यो होमं प्रथमं विधत्ते—

आज्यस्य प्रतिपदं करोति । प्राणो वा
आज्यम् । मुखत एवास्य प्राणं दधाति, इति ।

प्रतिपदं प्राथम्यम् । आज्यस्य प्राणावस्थितिहेतुत्वात्प्राणत्वम् । तस्य प्राथ-
म्येन यजमानस्य मुख एव प्राणं स्थापयति ।

आज्यहोमादूर्ध्वमितरान्नहोमान्विधत्ते—

अन्नहोमाञ्जुहोति । शरीरवदेवावरुन्धे, इति ।

शरीरमस्यास्तीति शरीरवद्देवादिकं तत्सर्वं प्राप्नोति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ एकस्मै स्वाहेत्येतेषामनुवाकानामयुज आज्येन
युजोऽन्नेनाऽऽज्येनान्ततः ” इति । तत्रायुग्मयुग्मसंख्ययोरनुवाकयोर्व्यवस्थां
विधत्ते—

व्यत्यासं जुहोति । उभयस्यावरुद्धयै, इति ।

सप्तमकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके दशानामनुवाकानामियमानुपूर्वी ' एकस्मा एकस्मै द्वाभ्यां त्रिभ्यश्चतुर्भ्यः पञ्चभ्यो दशभ्यो विंशत्यै पञ्चाशते शताय ' इति । तत्र प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमानुवाका अयुजः । तानाज्येन जुहुयात् । द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमानुवाकास्तु युजः । तानन्नेन जुहुयात् । एवं च सत्याज्यमन्नं पुनरप्याज्यमन्नमिति व्यत्यस्य हुतं भवति । स च व्यत्यास उभयस्याऽऽज्यस्यान्नस्य च संपादनाय भवति ।

पूर्वत्र "यन्नक्तंहोमाञ्जुहोति" इत्युक्तो योऽयं रात्रिरूपो होमकालस्तमिमं प्रशंसति । अथवा तत्र नक्तंहोमानिति होमविशेषसंज्ञा । अत्र तु कालं विधत्ते—

नक्तं जुहोति । रक्षसामपहृत्यै , इति ।

रात्रौ हि रक्षांसि संसरन्ति तानि चानेन होमेनापहतानि भवन्ति ।

पूर्वोक्तव्यत्यासप्रकारेण शताय स्वाहेत्यस्यान्त्यानुवाकस्यान्नं द्रव्यं प्राप्तं तदपोद्याऽऽज्यद्रव्यं विधत्ते—

आज्येनान्ततो जुहोति (२) । प्राणो
वा आज्यम् । उभयत एवास्य प्राणं
दधाति । पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च , इति ।

आज्यस्य प्रतिपदं करोतीत्येवं प्रथमानुवाकस्याऽऽज्यं द्रव्यं पूर्वं विहितम् । तत्रान्तस्याप्याज्ये द्रव्ये विहिते सत्यस्य यजमानस्योभयतः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाऽऽद्यन्तयोर्वयसोः प्राणं संपादयति ।

तत्र होमे दशानुवाकमन्त्राणां विधीनभिप्रेत्य प्रथमानुवाके मन्त्रद्वयं व्याचष्टे—

एकस्मै स्वाहेत्याह । अस्मिन्नेव लोके प्रति-
तिष्ठति । द्वाभ्यां स्वाहेत्याह । अमुष्मिन्नेव
लोके प्रतितिष्ठति । उभयोरेव लोकयोः
प्रतितिष्ठति । अस्मिंश्चामुष्मिंश्च , इति ।

स्वनिवासापेक्षया प्रथमत्वादेकशब्दसामर्थ्येनैतल्लोकप्रतिष्ठा । एतदपेक्षया द्वितीयत्वाद्द्वितीयशब्दसामर्थ्येन स्वर्गलोके प्रतिष्ठा । एवं लोकद्वये प्रतिष्ठा सिध्यति ।

अन्त्यानुवाकेऽपि मन्त्रद्वयं व्याचष्टे—

शताय स्वाहेत्याह । शतायुर्वे पुरुषः शतवीर्यः ।

आयुरेव वीर्यमवरुन्धे । सहस्राय स्वाहेत्याह ।

आयुर्वै सहस्रम् । आयुरेवावरुन्धे (३), इति ।

शतसंख्याकासु नाडीषु दशेन्द्रियव्यापारेण पुरुषस्य शतवीर्यत्वम् । आयुषि मासानां दिवसानां च सहस्रसंख्योपेतत्वादायुरेव सहस्रम् ।

अन्त्यानुवाकेऽपि चरमं मन्त्रं व्याचष्टे—

सर्वस्मै स्वाहेत्याह । अपरिमि-

तमेवावरुन्धे (३), इति ॥

एव यज्ञाद्रक्षाःस्यपहन्त्यन्ततो जुहोति शताय स्वाहेत्याह सप्त च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमा-

ध्याये पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

संख्याविशेषस्यानुपात्तत्वादपरिमितप्राप्तिः । एवमन्नहोमानुवाकानामाद्यन्तव्याख्यानेन ते सर्वेऽप्यनुवाका अत्र विनियुक्ता इत्यवगम्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

अन्नहोमप्रकारविशेषः पञ्चदशेऽभिहितः । तत्र मन्त्रविधानायाऽऽद्यन्तावनुवाकौ संक्षेपेण व्याख्यातौ । अथ षोडशे तावेव विस्तरेण व्याख्यायेते । तत्राऽऽदौ तद्व्याख्यानोपयुक्तं प्रस्तौति—

प्रजापतिं वा एष ईप्सतीत्याहुः ।

योऽश्वमेधेन यजत इति । अथो
आहुः । सर्वाणि भूतानीति, इति ।

योऽश्वमेधयाजी स एष प्रजापतिं चतुर्मुखमीप्सति प्राप्तुमिच्छतीत्येवं
केचिदभिज्ञा आहुः । अपि चान्य एवमाहुः—न केवलं प्रजापतिप्राप्तिरश्व-
मेधस्य फलं किंतु सर्वभूतप्राप्तिरिति । अतो जगति यद्यदेकत्वादिसंख्यावि-
शिष्टं वस्तु तत्तत्प्राप्तये तत्तत्संख्याहोम इत्यभिप्रायः ।

तत्र प्रथममन्त्रस्य प्रजापतिप्राप्तिहेतुतां दर्शयति—

एकस्मै स्वाहेत्याह । प्रजापतिर्वा
एकः । तमेवाऽऽप्नोति, इति ।

न हि द्वितीयः प्रजापतिः कश्चिदस्ति तथा सत्यनेकेश्वरत्वप्रसङ्गात् । ततः
प्रजापतेरेकत्वात्तेन मन्त्रेण तमेव प्राप्नोति ।

तस्मिन्ननुवाके संख्याविशेषा आनुपूर्व्येणाऽऽम्नातास्तदानुपूर्व्यं प्रशंसति—

एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेत्यभिपूर्वमाहुती-
र्जुहोति । अभिपूर्वमेव सुवर्गं लोकमेति, इति ।

एकद्वित्रिचतुष्पञ्चादिक्रमेण यदानुपूर्व्यं तदभिपूर्वमित्युच्यते । तदेवोदाह-
र्तुमेकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेति प्रदर्शितम् । एवंविधक्रमहोमेन भोगानुपूर्व्या
युक्तो यः स्वर्गस्तं प्राप्नोति ।

अत्रोत्तरोत्तरसंख्यायाः पूर्वपूर्वसंख्यागर्भितत्वं यदाम्नातं तत्प्रशंसति—

एकोत्तरं जुहोति (१) । एकव-
देव सुवर्गं लोकमेति, इति ।

पूर्वोक्तायाः संख्याया एकमुत्तरं यस्मिन्मन्त्रे सोऽयमेकोत्तरः । तद्यथा प्रथ-
ममन्त्रोक्ताया एकसंख्यायाः पुनरेकस्मिन्नधिके सति द्वाभ्यां स्वाहेति मन्त्रो
भवति । तस्या अपि संख्यायाः पुनरेकस्मिन्नधिके सति त्रिभ्यः स्वाहेति
मन्त्रो भवति । तदिदमेकोत्तरत्वम् । एवंविधमन्त्रसामर्थ्यादेकवदेवैकत्ववत्सर्व-
मपि स्वर्गमेकेनैव प्रयत्नेन प्राप्नोति ।

उत्तरेष्वनुवाकेषु तत्र तत्र काश्चित्संख्या अन्तरिताः। प्रथमे त्वनुवाके तथा-
विधान्तरायाभावाद्यत्सातत्यं तत्प्रशंसति—

संततं जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य संतत्यै, इति ।

संख्यासातत्येन भोगसातत्यं सिध्यति ।

तदेवं प्रथमानुवाकव्याख्यानं प्रपञ्च्य चरमानुवाकव्याख्यानं प्रपञ्चयितु-
माद्यं मन्त्रं व्याचष्टे—

शताय स्वाहेत्याह । शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः ।
आयुरेव वीर्यमवरुन्धे । सहस्राय स्वाहेत्याह ।
आयुर्वै सहस्रम् । आयुरेवावरुन्धे , इति ।

पूर्वानुवाकव्याख्येयम् ।

तृतीयचतुर्थपञ्चममन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

अयुताय स्वाहा नियुताय स्वाहा प्रयु-
ताय स्वाहेत्याह (२) । त्रयं इमे
लोकाः । इमानेव लोकानवरुन्धे, इति ।

दशगुणितं सहस्रमयुतम् । तत्पुनर्दशगुणितं नियुतम् । तदपि पुनर्दशगुणितं
प्रयुतम् । संख्यात्रयेण लोकत्रयवर्तिनो भोगान्प्राप्नोति ।

षष्ठं मन्त्रं व्याचष्टे—

अर्बुदाय स्वाहेत्याह । वाग्वा-
अर्बुदम् । वाचमेवावरुन्धे, इति ।

पूर्वोक्तं प्रयुतं दशगुणितं सदर्बुदमित्युच्यते । वाग्देवतायाः शब्दविशेषाणां
बहुविधत्वात्सैवार्बुदमित्युपचर्यते । अतो वाचमेव प्राप्नोति ।

सप्तमं व्याचष्टे—

न्यर्बुदाय स्वाहेत्याह । यो वै वाचो भूमा ।
तन्न्यर्बुदम् । वाच एव भूमानमवरुन्धे, इति ।

अर्बुदमेव दशगुणवृद्धौ सत्यां न्यर्बुदं भवति । पूर्वोक्तसंख्याबाहुल्यविशिष्टाया वाचो यदत्यन्तबाहुल्यं तदेव न्यर्बुदम् । तस्मात्तद्बाहुल्यं प्राप्नोति ।

एवमुत्तरोत्तरदशगुणवृद्धियुक्तानां समुद्रादिसंख्यानां तत्तत्संख्येयवस्तुप्राप्तिरित्येतद्वर्शयति—

समुद्राय स्वाहेत्याह (३) । समुद्रमेवाऽऽप्नोति ।
मध्याय स्वाहेत्याह । मध्यमेवाऽऽप्नोति ।
अन्ताय स्वाहेत्याह । अन्तमेवाऽऽप्नोति । परार्थाय स्वाहेत्याह । परार्थमेवाऽऽप्नोति, इति ।

ब्रह्माण्डाभिमानी परमेश्वरः परशब्देनोच्यते । तदीयस्याऽऽयुषोऽर्धं परार्थम् । जनैर्व्यवहियमाणा संख्या तत्र पर्यवसिता । तद्धोमेन तत्संख्येयवस्तुप्राप्तिः ।

संख्यामन्त्राणां पर्यवसानं व्याख्यायोत्तरं मन्त्रद्वयं व्याचष्टे—

उषसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहेत्याह । रात्रिर्वा
उषाः । अहर्व्युष्टिः । अहोरात्रे एवावरुन्धे ।
अथो अहोरात्रयोरेव प्रतितिष्ठति, इति ।

उषःशब्देन रात्र्यभिमानी देवतोच्यते । व्युष्टिशब्देनाहरभिमानी देवता । तदुभयहोमेनाहोरात्रदेवतयोः स्वार्थीनत्वात्तत्कालयोरसौ प्रतितिष्ठति ।

अत्रोषसे स्वाहेत्यादिमन्त्राणां कालविशेषं विधत्ते—

ता यदुभयीर्दिवा वा नक्तं वा जुहुयात् ।
अहोरात्रे मोहयेत् । उषसे स्वाहा व्युष्ट्यै
स्वाहोदेष्यते स्वाहोद्यते स्वाहेत्यनुदिते
जुहोति । उदिताय स्वाहा सुवर्गाय

स्वाहां लोकाय स्वाहेत्युदिते जुहोति ।

अहोरात्रयोरव्यतिमोहाय (४), इति ॥

एकोत्तरं जुहोति प्रयुताय स्वाहेत्याह समुद्राय स्वाहेत्याहाह-
व्युष्टिः सप्त च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये
षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अत्रोषसे स्वाहेत्यादयो लोकाय स्वाहेत्यन्ताः सप्ताऽऽहुतयः । ताश्चोभय-
विधाः । तत्र चतस्रो रात्रिपक्षपातिन्यः । तिस्रस्त्वहःपक्षपातिन्यः । एवं
सत्युभयविधास्ताः सप्ताऽऽहुतयोऽपि दिवा रात्रौ वा यद्येकस्मिन्नेव काले जुहु-
यात्तदानीमिदमहरियं रात्रिरिति विभागस्य ज्ञातुमशक्यत्वाद्ब्यामोहो भवेत् ।
अतस्तत्परिहाराय विभज्य जुहुयात् । तं विभागप्रकारं सूत्रकारः स्पष्टमुदाज-
हार—“एकस्मै स्वाहेत्येताननुवाकान्पुनः पुनरभ्यासं रात्रिशेषं हुत्वोषसे
स्वाहेत्युषसि, व्युच्छन्त्यै स्वाहेति व्युच्छन्त्यां, व्युष्ट्यै स्वाहेति व्युष्टौ, उदे-
ष्यते स्वाहेत्युपोदयम्, उद्यते स्वाहेत्युद्यति, उदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा
लोकाय स्वाहेत्युदिते हुत्वा प्रज्ञातानन्नपरिशेषान्निदधाति ” इति । अत्र
व्युच्छन्त्यै स्वाहेत्येष शाखान्तरमन्त्रः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

षोडशेऽन्नहोममन्त्राणामाद्यन्तावेकस्मै स्वाहा शताय स्वाहेत्येतावनुवाकौ
विस्तरेण व्याख्यातौ । सप्तदशाष्टादशयोरनुवाकयोः सप्तमकाण्डगतद्वितीयप्रपा-
ठकव्यतिरिक्तप्रपाठकगता अन्नहोममन्त्रानुवाका व्याख्यायन्ते । तेषां च
मन्त्राणां विविधानि श्रौतनामानि । तत्राश्वनामाख्यमन्त्रानुवाकस्य तात्पर्यं
दर्शयति—

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेत्यश्वनामानि जुहोति ।

उभयोरेवैनं लोकयोर्नामधेयं गमयति, इति ।

पूर्वत्र नामवाचनविधात्रियं वै माताऽसौ पितेति लोकद्वयपरत्वेन व्याख्या-
तत्वाद्दनेन नामहोमेन लोकद्वयेऽपि यजमानं प्रसिद्धनामधेयं प्रापयति ।

उद्गावमन्त्रानुवाकस्य तात्पर्यं दर्शयति—

आयनाय स्वाहा प्रायणाय स्वाहेत्युद्गावाञ्जुहोति ।

सर्वमेवैनमस्कन्नं सुवर्गं लोकं गमयति, इति ।

आयनायेत्यनुवाके कश्चिन्मन्त्र उद्गावाय स्वाहेत्याम्नातः । तद्योगात्सर्वेऽपि
मन्त्राश्छत्रिन्यायेनोद्गावाः । तेषामुद्गवणहेतुत्वेन तद्धोमेन सर्वमपि स्वर्गमार्गम-
स्कन्नमविनष्टमेव यजमानस्य संपादयति ।

पूर्वहोममन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्वहोमाञ्जुहोति ।

पूर्वं एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति, इति ।

तस्मिन्प्रथमप्रपाठकेऽग्नये स्वाहेति त्रयोऽनुवाकाः । तेषां मध्ये प्रथमभावित्वा-
देतदनुवाकोक्ताः पूर्वहोमाः । अश्वहोमात्पूर्वभावित्वाद्वा पूर्वहोमत्वम् ।
एतद्धोमेनेतरेभ्यः पूर्वभावी सन्वैरिणं विनाशयति ।

अनुवाकान्तरतात्पर्यस्य स्पष्टतां दर्शयति—

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहे-

त्याह । यथा यजुरेवैतत्, इति ।

अत्र हि पृथिव्यादिदेवतातुष्यर्थकाहुतिप्रदानं यजुर्मन्त्रेणोच्यते । तत्तथैव
भवति । पृथिव्यादिदेवतास्तेन तुष्यन्तीत्यर्थः । एतेऽपि पूर्वहोमा द्रष्टव्याः ।

पृथिव्यै स्वाहेत्यादेरनुवाकान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात्पूर्वदीक्षामन्त्राणां तात्पर्यं
दर्शयति—

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति पूर्व-

दीक्षा जुहोति । पूर्वं एव द्विषन्तं

भ्रातृव्यमतिक्रामति (१), इति ।

दीक्षायाः पूर्वं स्तोक्यानुमन्त्रणस्यानुवाकस्य विहितत्वाद्नेनोक्ता आहुतयः
पूर्वदीक्षाः । तत्फलं प्रथमत एव शत्रूणां निराकरणम् ।

उत्तरानुवाकोक्तमन्त्राणां संख्यामुपजीव्य प्रशंसति—

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहेत्येकविंशिनीं
दीक्षां जुहोति । एकविंशतिर्वै देवल्लोकाः ।
द्वादश मासाः पञ्चर्तवः । त्रयं इमे लोकाः ।
असावादित्य एकविंशः । एष सुवर्गो
लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै , इति ।

एकविंशतिभिर्मन्त्रैरेतैः पुरुषे संस्कारस्योत्पाद्यत्वादयं मन्त्रसमूह एकविं-
शिनी दीक्षा । तद्धोमेन स्वर्गप्राप्तिः । एकविंशतिरित्यादिकं तु पूर्वोक्तवैश्वदे-
वविधौ व्याख्यातम् ।

ऋतुदीक्षामन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

भुवो देवानां कर्मणेत्यृतुदीक्षा जुहोति ।

ऋतूनेवास्मै कल्पयति , इति ।

वसन्तेन त्वर्तुना हविषा दीक्षयामीत्याद्यभिधानादेता आहुतय ऋतुदीक्षाः ।
तद्धोमेन तत्तद्वृत्तितफलप्राप्तिः ।

उत्तरानुवाकस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अग्नये स्वाहा वायवे स्वाहेति

जुहोत्यनन्तरित्यै (२) , इति ।

अनेन होमेन यजमानस्य प्रजादिभिरव्यवधानं भवति । एवं प्रथमप्रपाठ-
कोक्ता मन्त्रानुवाका व्याख्याताः । द्वितीयप्रपाठकोक्ता स्त्वेकस्मै स्वाहेत्यादयः
पूर्वमेव व्याख्याताः ।

अथ तृतीयप्रपाठकोक्ता अनुवाका व्याख्यायन्ते । तत्राऽऽप्तिमन्त्राणां
तात्पर्यं दर्शयति—

अर्वाङ्च्यज्ञः संक्रामत्वित्याप्तिं जुहोति ।

सुवर्गस्य लोकस्याऽऽप्त्यै , इति ।

स्वर्गं आप्यते याभिस्ता आप्तयः । अतस्तद्धोमः स्वर्गप्राप्त्यै भवति ।
पर्याप्तिमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

भूतं भव्यं भविष्यदिति पर्याप्तीर्जुहोति ।

सुवर्गस्य लोकस्य पर्याप्त्यै , इति ।

याभिः स्वर्गः परितः आप्यते ताः पर्याप्तयः । तद्धोमेन स्वर्गः संपूर्णः
प्राप्यते ।

आभूमन्त्राणां तात्पर्यमाह—

आ मे गृहा भवन्त्वित्याभूर्जुहोति ।

सुवर्गस्य लोकस्याऽऽभूत्यै , इति ।

याभिः स्वर्गं आ समन्ताद्भवति ता आहुतय आभुवः । ताभिः स्वर्गः
सर्वोऽपि प्राप्यते ।

अनुभूमन्त्राणां तात्पर्यमाह—

अग्निना तपोऽन्वभवदित्यनुभूर्जु-

होति । सुवर्गस्य लोकस्यानुभूत्यै , इति ।

यथा पूर्वेषु मन्त्रेष्वभवन्त्विति शब्दसद्भावादाभुवः । एवमत्राप्यन्वभवादि-
तिशब्दसद्भावादेता आहुतयोऽनुभुवः । ताभिः स्वर्गोऽनुभूयते ।

वैश्वदेवमन्त्राणां तात्पर्यमाह—

स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहेति सम-

स्तानि वैश्वदेवानि जुहोति । समस्तमेव

द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामति (३), इति ।

सर्वदेवात्मकप्रजापतिविषयत्वादेतानि समस्तानि वैश्वदेवानि । तद्धोमेन
कृत्स्नशत्रुक्षयः ।

अङ्गमन्त्राणां तात्पर्यमाह—

दद्मयः स्वाहा हनूभ्यां स्वाहेत्यङ्गहोमाञ्जु-
होति । अङ्गे अङ्गे वै पुरुषस्य पाप्मोपश्लिष्टः ।

अङ्गादङ्गादेवैनं पाप्मनस्तेन मुञ्चति, इति ।

दन्ताद्यङ्गोद्देशेन हूयमानत्वादङ्गहोमाः । यजमानस्य प्रत्यवयवं यः पाप्मा
संबद्धस्तस्मात्सर्वस्मात्पाप्मन एनं यजमानं तेन होमेन मुञ्चति ।

रूपमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

अङ्गयेताय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा
श्वेताय स्वाहेत्यश्वरूपाणि जुहोति ।
रूपैरेवैनं समर्धयति, इति ।

अस्यानुवाकद्वयस्याश्वरूपप्रतिपादकत्वं पूर्वमेवोक्तम् । एतद्धोमेनैनं यजमानं
रूपैः समीचीनैः समृद्धं करोति ।

ओषधिमन्त्राणां तात्पर्यमाह—

ओषधीभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहेत्योष-
धिहोमाञ्जुहोति । द्वययो वा ओषधयः ।
पुष्पेभ्योऽन्याः फलं गृह्णन्ति । मूले-
भ्योऽन्याः । ता एवोभयीरवरुन्धे (४), इति ।

ओषधितदवयवोद्देशेन हूयमानत्वादोषधिहोमाः । तिलमाषचणकाद्योष-
धीनां पुष्पेभ्यः फलग्रहणम् । शृङ्गवेरसूरणादीनां मूलाभिवृद्धेरेव फलत्वा-
न्मूलेभ्यः फलग्रहणम् । मूलेभ्यः स्वाहा पुष्पेभ्यः स्वाहेत्याद्यभिधानादुभयवि-
धौषधिप्राप्तिः ।

वनस्पतिमन्त्रतात्पर्यं दर्शयति—

वनस्पतिभ्यः स्वाहेति वनस्पतिहोमाञ्जु-
होति । आरण्यस्यान्नाद्यस्यावरुद्धयै, इति ।

अश्वत्थोदुम्बरादीन्वनस्पतीनुद्दिश्य ह्यमानत्वाद्वनस्पतिहोमाः । तेन होमे-
नादनयोग्यं नीवारादिकमारण्यं प्राप्यते ।

इत्थं तृतीयप्रपाठकोक्ता अनुवाका व्याख्याताः । अथ चतुर्थप्रपाठकोक्ता-
स्त्रयोऽनुवाका व्याख्यायन्ते । तत्रापाव्यमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

मेषस्त्वा॑ पचतैर॑व॒त्वित्यपा॑व्यानि जुहोति ।

प्रा॒णा वै दे॒वा अपा॑व्याः । प्रा॒णाने॒वावरु॑न्धे, इति ।

अवितुं रक्षितुं योग्या अव्यास्तेभ्योऽपेतान्यपाव्यानि । स्वयमितररक्षक-
त्वादन्यरक्षानिरपेक्षाणीत्यर्थः । एतद्धोमेन रक्षानिरपेक्षाणां प्राप्तिर्भवति ।
प्राणैर्हि देहो रक्ष्यते नतु प्राणा अन्येन रक्ष्यन्ते ।

अप्संज्ञकानामनुवाकद्वयोक्तानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

कूप्या॑भ्यः स्वाहाऽद्भ्यः स्वाहेत्यपाः॑ होमाञ्जु-

होति । अ॒प्सु वा आपः॑ । अन्नं॑ वा

आपः॑ । अद्भ्यो॑ वा अन्नं॑ जायते । यदे-

वाद्भ्योऽन्नं॑ जायते । तदवरु॑न्धे (५), इति ।

पूर्वदीक्षा जुहोति पूर्वं एव द्विषन्तं भ्रातृव्यमतिक्रामत्यनन्तरित्यै क्रामति रुन्धे
जायत एकं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये

सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

कूपादिषूत्पन्ना अप उद्दिश्य ह्यमानत्वादपां होमाः । अप्सु ह्याप उत्प-
द्यन्ते । आप्यत इति व्युत्पत्त्याऽन्नमेवात्रापशब्देन विवक्षितम् । अद्भ्यो ह्यन्नं
जायते । तस्मादाप्यमन्नशब्दवाच्यमन्नमप्सु वर्तत इत्युच्यते । अनेन होमेन
यद्भ्यो जायते तदाप्नोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

अथाऽष्टादशोऽनुवाकः ।

सप्तदशे संख्यानुवाकव्यतिरिक्तेष्वन्नहोमानुवाकेषु केचिद्व्याख्याताः । अष्टा-
दशोऽवशिष्टा व्याख्यायन्ते । तत्राद्भ्यः स्वाहेत्यनुवाकान्तेऽम्भोभ्यः स्वाहा
नभोभ्यः स्वाहा महोभ्यः स्वाहेति मन्त्रत्रयमाप्नातम् । तत्र बहु प्रशंसनीयम-
स्तीत्यभिप्रेत्यानुवाकान्तरे पृथगुक्तिः । तत्राऽऽदावम्भोमन्त्रं प्रशंसति—

अम्भा॑सि जुहोति । अयं वै लोकोऽम्भा॑सि ।
तस्य वसवोऽधि॑पतयः । अग्नि॑ज्योतिः । यदम्भा॑सि
जुहोति॑ । इममेव लोकमवरु॑न्धे । वसू॑नां
सायु॑ज्यं गच्छति । अग्निं॑ ज्योतिरवरु॑न्धे, इति ।

अम्भोभ्यः स्वाहेति मन्त्रस्य बहुवचनोपेतत्वाद्विधावपि बहुवचनोक्तिः ।
अम्भसामाधारत्वाद्भूलोकस्य तद्रूपत्वम् । वसवश्च तस्य पालकाः । अग्नि-
स्तस्य प्रकाशकः । अतस्तद्धोमेन भूलोकवस्वशीनां स्वाधीनता भवति ।

नभोमन्त्रमहोमन्त्रौ प्रशंसति—

नभा॑सि जुहोति । अन्तरि॑क्षं वै नभा॑सि(१) ।
तस्य रुद्रा अधि॑पतयः । वायु॑ज्योतिः ।
यन्नभा॑सि जुहोति॑ । अन्तरि॑क्षमेवावरु॑न्धे ।
रुद्राणां॑ सायु॑ज्यं गच्छति । वायुं॑ ज्योतिरवरु॑-
रुन्धे । महा॑सि जुहोति । असौ॑ वै लोको
महा॑सि । तस्यांऽऽदित्या अधि॑पतयः । सूर्यो॑
ज्योतिः (२) । यन्महा॑सि जुहोति॑ । अमु-
मेव लोकमवरु॑न्धे । आदित्या॑नां सायु॑ज्यं
गच्छति । सूर्यं॑ ज्योतिरवरु॑न्धे, इति ।

अत्रापि पूर्ववन्मन्त्रानुसारेण बहुवचनम् । नभःशब्दस्यान्तरिक्षपर्यायत्वात्त-
द्वाचित्वम् । सूर्यस्य महनीयत्वान्महःशब्दाभिधेयत्वम् । अन्यत्पूर्ववद्वाख्येयम् ।

अथ यव्याख्यानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

नमो राज्ञे नमो वरुणायेति यव्यानि
जुहोति । अन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै, इति ।

यवो मिश्रणं तत्साधनानि यव्यानि । तेषु मन्त्रेष्वधिपतिं मा कुर्वधिपतिरहं
प्रजानां भूयासमिति स्वामित्वेन प्रजासु मिश्रणमाम्नायते ततो यव्यत्वम् ।
प्रजास्वामित्वे ह्यन्नाद्यमधीनं भवति ।

गव्यमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

मयोभूर्वातो अभि वातूस्त्रा इति
गव्यानि जुहोति । पशूनामवरुद्ध्यै, इति ।

उस्त्राशब्दो गोवाचकः । तद्योगाद्गव्यत्वम् । तद्धोमेन पशुप्राप्तिः ।

संतत्याख्यमन्त्रतात्पर्यं दर्शयति—

प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति संततिहोमा-
ज्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य संतत्यै (३), इति ।

तन्मन्त्रेषु संतानेभ्यः स्वाहेत्याम्नानात्संततिनामत्वम् । तद्धोमेन स्वर्गः
संततो भवति ।

प्रमुक्तिमन्त्राणां तात्पर्यमाह—

सिताय स्वाहाऽसिताय स्वाहेति प्रमुक्तीर्जु-
होति । सुवर्गस्य लोकस्य प्रमुक्त्यै, इति ।

प्रमुक्ताय स्वाहेति तेष्वाम्नात्प्रमुक्तिनामत्वम् । सुवर्गस्य प्रमुक्तिर्मुक्त्य-
भावः सर्वदा स्वर्गेण संबन्धः । यथाऽपस्मरणमित्युक्ते स्मृत्यभावस्तद्वत् ।

चतुर्थप्रपाठकोक्ता अनुवाका व्याख्याताः । अथ पञ्चमप्रपाठकोक्ता अनु-
वाका व्याख्यायन्ते । तत्रैकस्यानुवाकस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

पृथिव्यै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहे-

त्याह । यथा यजुरेवैत्, इति ।

शरीरहोममन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

दुत्त्वते स्वाहाऽदन्तकाय स्वाहेति शरीरहोमाञ्जु-
होति । पितृलोकमेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे, इति ।

दन्तादीनां शरीरसंबन्धादेते शरीरहोमाः । तद्धोमेन शरीरपातानन्तरभा-
विनः पितृलोकस्य प्राप्तिः ।

योगमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिवति
परिधीन्युनक्ति । इमे वै लोकाः परि-
धयः । इमानेवास्मै लोकान्युनक्ति ।
सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (४), इति ।

युनक्ति हस्तेन स्पृशेत् । सकृत्परिधीन्स्पृष्ट्वा पश्चादुत्तरे मन्त्रा होतव्या इत्यर्थः ।
परिधीनां लोकत्रयरूपत्वाल्लोका एव स्पृष्टा भवन्ति । तेन स्वर्गप्राप्तिः ।

महिममन्त्रयोस्तात्पर्यं दर्शयति—

यः प्राणतो य आत्मदा इति महिमानौ
जुहोति । सुवर्गो वै लोको महः । सुवर्ग-
मेव ताभ्यां लोकं यजमानोऽवरुन्धे, इति ।

तयोर्मन्त्रयोस्तस्य च पृथिवी महिमा तस्य तयोर्महिमेत्यभिधानान्महिमना-
मत्वम् । स्वर्गस्य पूज्यत्वान्महःशब्दाभिधेयत्वम् । तद्धोमेन स्वर्गप्राप्तिः ।

ब्रह्मवर्चसमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामिति
समस्तानि ब्रह्मवर्चसानि जुहोति । ब्रह्मव-
र्चसमेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे, इति ।

ब्रह्मवर्चसशब्दयोगान्मन्त्राणां तन्नामत्वम् । प्राणभृत उपदधातीति न्याये-
नैकस्मिन्नेव मन्त्रे तल्लिङ्गसमवायेऽपि सर्वेषां तन्नामत्वं दर्शयितुं समस्तशब्द-
प्रयोगः । तेन होमेन ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः ।

अनुवाकान्तरतात्पर्यं दर्शयति—

जज्ञि बीजमिति जुहोत्यनन्तरित्यै, इति ।

बीजमुत्पद्यतामित्युक्त्या धान्यादीनां नैरन्तर्यं सिध्यति ।

संनतिमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

अग्नये समनमत्पृथिव्यै समनमदिति संनति-
होमाञ्जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य संनत्यै, इति ।

समनमदितिशब्दसद्भावात्संनतिनामत्वम् । तद्धोमेन स्वर्गस्य संनतिः
प्राप्तिर्भवति ।

संहितायामनाम्नातं मन्त्रद्वयमुत्पाद्य व्याचष्टे—

भूताय स्वाहा भविष्यते स्वाहेति भूताभव्यो
होमौ जुहोति । अयं वै लोको भूतम् (५) ।
असौ भविष्यत् । अनयोरेव लोकयोः प्रति-
तिष्ठति । सर्वस्याऽऽप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै, इति ।

भूलोकस्य पूर्वमेव लब्धत्वाद्भूतत्वम् । स्वर्गस्यैतत्परं लभ्यत्वाद्भविष्य-
त्वम् । तद्धोमेन लोकद्वये प्रतिष्ठायां सत्यां तत्रत्यसर्वभोग्यस्य प्राप्त्यवरोधौ
सिध्यतः । प्राप्तिर्लाभः । अवरोधः स्वाधीनत्वम् ।

चतुर्थकाण्डोक्तस्यानुवाकत्रयस्य तात्पर्यं दर्शयति—

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इत्यश्वस्तोमीयं
जुहोति । सर्वस्याऽऽप्त्यै । सर्वस्य जित्यै, इति ।

अश्वस्य स्तोमः स्तोत्रं तद्यस्मिन्मन्त्रजाते विद्यते तदिदमश्वस्तोमीयम् । तद्धो-
मेन सर्वभोगस्य प्राप्तिर्वशीकारश्च भवति ।

उक्तान्नहोमसहितस्याश्वमेधस्यानुष्ठानं वेदनं च प्रशंसति—

सर्वमेव तेनाऽऽप्नोति । सर्वं जयति । योऽश्व-
मेधेन यजते । य उ चैनमेवं वेदं, इति ।

अत्राश्वमेधशब्देन तदङ्गभूतोऽन्नहोम उपलक्ष्यते ।

उक्तेष्वन्नहोमेषु हुतेषु पश्चादपि रात्रिरवशिष्यते चेत्तदानीमेकस्मै स्वाहे-
त्यादिमन्त्राणां यावद्रात्र्यवशेषमभ्यासाय पुनर्विधत्ते—

यज्ञः रक्षांस्यजिघांसन् । स एतान्प्रजाप-
तिर्नक्तः होमानं पश्यत् । तानं जुहोत् । तैर्वै स
यज्ञाद्रक्षांस्यपाहन् । यन्नक्तः होमाञ्जुहोति ।
यज्ञादेव तैर्यजमानो रक्षांस्यपहन्ति, इति ।

पूर्ववद्धारुयेयम् । अत्रैकस्मै स्वाहेत्याद्यनुवाकानामादौ सकृद्धोमः । ततो
विभूर्मात्रेत्यारभ्य यदक्रन्द इत्यन्तानां होमः । तत ऊर्ध्वमारान्त्रिसमाप्तेः पुन-
रप्येकस्मै स्वाहेत्यादीनां होमः ।

तेष्वनुवाकेष्वन्तर्भूतानां तद्वत्पुनः पुनरभ्यासप्राप्तौ तद्वारयितुं सर्वान्ते होमं
विधत्ते—

उषसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहेत्यन्ततो जुहोति ।

सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (६), इति ।

वै नभांसि सूर्यो ज्योतिः संतत्यै समष्ट्यै भूतं यजते नवं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्यायेऽ-
ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

सर्वान्ते प्रकाशार्थहोमेन प्रकाशितः स्वर्गः प्राप्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽनुवाकः ।

त्रिरात्ररूपस्याश्वमेधस्य प्रथमेऽहनि संस्थिते सति रात्रौ कर्तव्या येऽन्न-
होमास्ते सर्वेऽप्यष्टादशानुवाके समापिताः । तस्मात्प्रथमादहः पूर्वस्मिन्नौपव-
सध्यदिने यूपाः प्रयोक्तव्यास्तेऽस्मिन्नेकोनविंशोऽनुवाकेऽभिधीयन्ते । तत्र
यूपसंघं विधत्ते —

एकयूपो वैकादशिनीं वा । अन्येषां यज्ञानां
यूपां भवन्ति । एकविंशिन्यश्वमे-
धस्य । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै, इति ।

अश्वमेधव्यतिरिक्ता ये यज्ञास्तेषां सर्वेषामेक एव यूप इत्येकः पक्षः ।
एकादशानां यूपानां समूह इत्यपरः पक्षः । अश्वमेधस्य त्वेकविंशतिसंख्यानां
यूपानां समूहः कर्तव्यः । तेन स्वर्गाभिजयः ।

तत्राग्निष्ठनामकस्य मुख्ययूपस्य वृक्षविशेषं विधत्ते—

बैल्वो वा खादिरो वा पालाशो वा ।
अन्येषां यज्ञक्रतूनां यूपां भवन्ति ।
राज्जुदाल एकविंशत्यरत्निरश्वमेधस्य ।
सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

आहवनीयस्य समीपे यो यूपस्तिष्ठति स एवाग्निष्ठस्तस्याग्निष्ठस्य बैलवादी-
नामन्यतमो वृक्ष इतरेषु यज्ञक्रतुषु भवति । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मका यज्ञाः ।
तेष्वपि यूपवन्तः क्रतवः । तत्राश्वमेधस्य क्रतोरग्निष्ठो यूपो राज्जुदालः कर्तव्यः ।
श्लेष्मातकवृक्षो राज्जुदालः । स च यूप एकविंशत्यरत्निः । चतुर्विंशतिरङ्गुल-
योऽरत्निः । तादृगरत्निभिरेकविंशतिभिः परिमितः कार्यः । स चात्युन्नतत्वा-
त्स्वर्गप्राप्त्यै भवति ।

अश्वमेधसंबन्धियूपविशेषप्रसङ्गादवदाने साधनविशेषं विधत्ते—

नान्येषां पशूनां तेजन्या अवद्यन्ति ।

अवद्यन्त्यश्वस्य (१) । पाप्मा वै
तेजनी । पाप्मनोऽपहत्यै, इति ।

अश्वस्य रुधिरस्य धारयित्री स्तुक् तेजनीत्युच्यते । इतरेषां पशूनां रुधि-
रधारणाभावादवदानं तेजन्या न क्रियते । अश्वस्य तु तत्सद्भावादवदानं
तेजन्या कर्तव्यम् । तस्या अश्वतेजन्याः पापरूपत्वात्तयाऽवदाने सति पाप-
स्यापहतिर्भवति ।

अन्यमपि साधनविशेषं विधत्ते—

पृक्षशाखायामन्येषां पशूनामवद्यन्ति । वेतस-
शाखायामश्वस्य । अप्सुयोनिर्वा अश्वः ।
अप्सुजो वेतसः । स्व एवास्य योनाववद्यति, इति ।

अश्ववेतसयोरब्जन्यत्वेन वेतसस्यापां चाभेदोपचारेण वेतसोऽश्वस्य
स्वकीया योनिरित्युच्यते ।

विहितानामेकविंशतियूपानां पशुविशेषनियोजने व्यवस्थां विधत्ते—

यूपेषु ग्राम्यान्पशून्त्रियुञ्जन्ति । आरोकेष्वार-
ण्यान्धारयन्ति । पशूनां व्यावृत्त्यै, इति ।

‘रोहितो धूम्ररोहितः’ इत्यादयः पशवो ग्राम्याः । ‘इन्द्राय राज्ञे शूकरः’
इत्यादय आरण्याः । तत्र ग्राम्या यूपेषु बन्धनीयाः । आरण्यास्त्वारोकेषु
यूपान्तरालेषु रशनाभिर्बद्ध्वा धारणीयाः । एवं च सति ग्राम्याणामारण्यानां
च परस्परव्यावृत्तिर्भवति ।

तेषु पशुष्वपरमवान्तरविशेषं विधत्ते—

आ ग्राम्यान्पशूँल्लभन्ते । प्राऽऽरण्यान्त्सृ-
जन्ति । पाप्मनोऽपहत्यै (२), इति ॥

अश्वस्य व्यावृत्त्यै त्रीणि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याय
एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

ग्राम्या रोहितादय आलम्भनीयाः । आरण्यास्तु सूकरादयः पर्यग्निकर-
णानन्तरं प्रकर्षेणोत्स्रष्टव्याः । तेषां परित्यागेन पापं हतं भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽनुवाकः ।

एकोनविंशे यूपा अभिहिताः । तेषां यूपानां स्था[प]नादयो विंशेऽभिधी-
यन्ते । तत्र प्रधानयूपस्थापनं विधत्ते—

राज्जुंदालमग्निष्ठं मिनोति ।

भ्रूणहत्याया अपहृत्यै, इति ।

योऽयं श्लेष्मातकवृक्षजन्यो यूपस्तमेनमग्निष्ठं मिनोत्यग्निसमीपे यथा स्थितो
भवति तथा प्रक्षिपेत् । तत्प्रक्षेपेण भ्रूणहत्या गर्भादिवधदोषो विनाशितो भवति ।

तस्याग्निष्ठस्य यूपस्य पार्श्वद्वये देवदारुयूपौ विधत्ते—

पौतुद्रवावभितो भवतः । पुण्यस्य गन्ध-

स्यावरुद्ध्यै । भ्रूणहत्यामेवास्मादपहृत्यै ।

पुण्येन गन्धेनोभयतः परिगृह्णाति, इति ।

देवदारुवृक्षस्य गन्धः सुरभिः । अतस्ताभ्यां यूपाभ्यां पुण्यगन्धप्राप्तिः ।
अग्निष्ठयूपप्रक्षेपेणास्माद्यजमानाद्भ्रूणहत्यादिदोषमपहत्य देवदारुयूपद्वयेन यज-
मानस्योभयतः सुरभिगन्धपरिग्रहो भवति ।

अथैतस्य यूपत्रयस्य पार्श्वयोर्बैल्वयूपान्विधत्ते—

षड्बैलवा भवन्ति । ब्रह्मवर्चसस्यावरुद्ध्यै, इति ।

दक्षिणपार्श्वे त्रय उत्तरपार्श्वे त्रय इत्येवं षड्यूपाः । तदीयो बिल्ववृक्षो
ब्रह्मवर्चसहेतुः ।

उक्तस्य यूपनवकस्य पार्श्वयोः षड्यूपान्विधत्ते—

षट् खादिराः । तेजसोऽवरुद्ध्यै (१), इति ।

पूर्ववदक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रय इत्येवं षट् खादिरवृक्षजास्तेजःप्राप्तिहेतवः ।

उक्तायाः पञ्चदशयूपपङ्केः पार्श्वयोः पुनः षड्यूपान्विधत्ते—

षट् पालाशाः । सोमपीथस्यावरुद्ध्यै, इति ।

पूर्ववदक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रय इत्येवं षट् । पलाशवृक्षस्य सोमजन्यत्वात्सो-
मपानप्राप्तिहेतुत्वम् । तदेतत्सर्वं सूत्रकारेण संगृहीतम्—“राज्जुदालमेकविंश-
त्यरन्निमग्निष्ठं मिनोति पौतुद्रवावभितस्त्रयो बैल्वा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः
खादिरा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः पालाशा दक्षिणतस्त्रय उत्तरतस्त्रयः” इति ।

तानेतान्मिलित्वा प्रशंसति—

एकविंशतिः संपद्यन्ते । एकविंशतिर्वै
देवल्लोकाः । द्वादश मासाः पञ्चर्तवः । त्रयं इमे
लोकाः । असावादित्य एकविंशः । एष सुवर्गो
लोकः । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

स्पष्टोऽर्थः ।

यूपसंख्यास्तुतिप्रसङ्गेन पशुबाहुल्यं स्तौति—

शतं पशवो भवन्ति (२) । शतायुः पुरुषः
शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति ।

अत्र शतशब्दो बाहुल्यमुपलक्षयति ।

अत्रत्यायाः पशुसंख्यायाः शतादप्यधिकत्वाद् अत्र संख्याविशेषनियमं
चारयति—

सर्वे वा अश्वमेध्याप्रोति । अपरिमिता
भवन्ति । अपरिमितस्यावरुद्ध्यै, इति ।

अश्वमेधयाजिनः सर्वफलप्राप्तिरपेक्षिता । तस्मादपरिमितस्य फलस्य
प्राप्त्यै पशवोऽप्यपरिमिताः संख्याविशेषनियमरहिताः कर्तव्याः ।

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां पशूनामवदानप्रदेशविशेषं विधत्ते—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । कस्मात्सत्यात् । दक्षिण-
तोऽन्येषां पशूनामवदन्ति । उत्तरतोऽश्वस्येति ।
वारुणो वा अश्वः (३) । एषा वै वरुणस्य
दिक् । स्वायामेवास्य दिश्यवदति । यदितरेषां
पशूनामवदति । शतदेवत्यं तेनावरुन्धे, इति ।

अत्र ह्यश्वतूपरगोमृगहवींषि होमाधारस्याग्रेरुत्तरतः सादितानि । इतरप-
शूनां हवींषि दक्षिणतः सादितानि । अतोऽवदानमपि तथैव क्रियते । तत्र
ब्रह्मवादिनः पृच्छन्ति । इतरपशूनां दक्षिणस्यां दिश्यवदानम्, अश्वस्य तूत्त-
रस्यां दिश्यवदानमित्यत्र वैषम्ये किं कारणमिति प्रश्नः । तत्रोत्तरवादिन
एवमाहुः । अश्वो हि वारुणः 'प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्' इति श्रुतेः ।
एषोत्तरा च दिग्वरुणस्य संबन्धिनी । सर्वानिष्टनिवारकत्वात् । अत एवानि-
ष्टशमनहेतुत्वमन्यत्र श्रूयते—'उदीचीनमुद्रासयति । एषा वै देवमनुष्याणां
शान्ता दिक्' इति । अतस्तस्यामवदानेनाश्वस्य या स्वकीया दिक्तत्रैवावदानं
भवति । यच्चेतरेषां पशूनां दक्षिणस्यामवदानं तेन बहुदेवत्यं यागफलं लभते ।
तस्माद्वैषम्यमुचितमित्याभिप्रायः ।

उत्तरस्यां दिश्यश्वहविषोऽवस्थापनं विधत्ते—

चितेऽग्नावधिवैतसे कटेऽश्वं चिनोति ।

अप्सुयोनिर्वा अश्वः । अप्सुजो वैतसः ।

स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति, इति ।

योऽयं चयनेन निष्पादितश्चित्योऽग्निः स्थूलरूपस्तस्मिन्नग्निनामके स्थलेऽ-
ध्युपरि वेतसशाखाभिर्निष्पादितं कटं प्रसार्य तस्मिन्कटे हविरश्वाङ्गरूपं स्थाप-
येत् । अप्सुयोनिरित्यादि स्पष्टम् ।

तूपरगोमृगहविषां सादने प्रकारं विधत्ते—

पुरस्तात्प्रत्यञ्चं तूपरं चिनोति । पश्वा-

त्प्राचीनं गोमृगम् (४) । प्राणापा-
नावेवास्मिन्त्सम्यञ्चौ दधाति, इति ।

यदिदमश्वसंबन्धि हविरवस्थापितं तस्य पूर्वस्यां दिशि तूपरस्य हविः
प्रत्यङ्मुखं सादयेत् । प्रतीच्यां दिशि गोमृगस्य हविः प्राङ्मुखं सादयेत् ।
शृङ्गहीनः पशुस्तूपरः । शृङ्गवान्मनुष्यहिंसको धूर्तो बलीवर्दो गोमृगः । यद्वा
गोहरिण्योः संयोगेनोत्पन्नः संकीर्णजातिर्गोमृगः । तयोः पुरस्तात्पश्चाच्च
सादने सति मध्येऽवस्थितस्याश्वस्य प्राणापानौ सम्यग्धारितौ भवतः ।

आसादने विशेषमुक्त्वा होमविशेषं विधत्ते—

अश्वं तूपरं गोमृगमिति सर्वहुतं एताञ्जु-
होति । एषां लोकानामभिजित्यै, इति ।

अश्वादीनेतान्सर्वहुतो निरवशेषेण यथो हूयमाना भवन्ति तथा जुहुयात् ।
तदीयमंशमल्पमपि नावशेषयेत् ।

तस्योपरि होमान्तरं विधत्ते—

आत्मनाऽभिजुहोति । सात्मा-
नमेवैनं सतनुं करोति, इति ।

अश्वस्याऽऽत्मीयावयवप्रतिपादकं स्तेगान्दंष्ट्राभ्यामिति मन्त्रजातमत्राऽऽत्म-
शब्देनोपलक्ष्यते । हुतमश्वमभिलक्ष्योपर्यात्मना स्तेगानिति मन्त्रजातेन जुहु-
यात् । तथा सत्येनमश्वं जीवात्मसहितं शरीरसहितं करोति ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

सात्माऽमुष्मिल्लोके भवति । य एवं वेद ।
अथो वसोरेव धारां तेनावरुन्धे, इति ।

एवंवेदिता स्वर्गलोके सात्मा शरीरी भवति । अपि च वसोर्धारां धनस्य
परम्परां तेन होमेन लभते ।

तत ऊर्ध्वमाहुतिद्वयं विधत्ते—

इ॒लु॒व॒र्दी॒य॒ स्वाहा॑ ब॒लि॒व॒र्दी॒य॒ स्वाहे-
त्या॑ह । सं॒व॒त्स॒रो वा इ॒लु॒व॒र्दः॑ । प॒रि॒व॒त्स॒रो
ब॒लि॒व॒र्दः॑ । सं॒व॒त्स॒रादे॒व प॒रि॒व॒त्स॒रादा॒युर॒व-
रु॒न्धे । आ॒यु॒रे॒वास्मि॑न्दधाति । तस्मा॑दश्वमे-
धया॒जी ज॒रसा॑ वि॒स्रसा॑ऽमुं लो॒कमे॑ति(५), इति ॥

तेजसोऽवरुद्धयै भवन्त्यश्वो गोमृगमिलुवर्दश्चत्वारि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये
विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

प्रभवादिपञ्चके प्रथमोऽब्दः संवत्सरः । द्वितीयोऽब्दः परिवत्सरः । तदी-
यहोमेनोभयस्मादप्यायुः प्राप्नोति । अत एवायमश्वमेधयाजी बाल्ये यौवने वा
न म्रियते । किंतु जरसा युक्तः सञ्जनैर्हस्तपादादिविस्रंसनेन मृत्वा स्वर्गं
प्राप्नोति । अत्रौपवसथ्येऽहनि यूपः कृत्स्ना वर्णिताः । यूपप्रसङ्गाद्बुद्धिस्थम-
श्ववदानादिकमत्र प्रतिपादितम् । एतदीयानुष्ठानं तु त्रिरात्रस्य मध्यमेऽहनि
द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽनुवाकः ।

विंशोऽनुवाके यूपानां स्थानादयो विहिताः । एकविंशे तु चेतव्याग्न्यादे-
र्विशेषोऽभिधीयते । तमिमं विशेषं विधत्ते—

ए॒क॒वि॒ंशो॑ऽग्निर्भवति । ए॒क॒वि॒ंशः
स्तो॒मः॑ । ए॒क॒वि॒ंश॒तिर्यू॒पाः, इति ।

एकविंशतिसंख्याकैः पुरुषैः संमितोऽग्निश्चेतव्यः । तथा स्तोमेषु त्रिवृदादिषु

मध्य एकविंशतिस्तोमयुक्ते हविर्विशेष उक्थयः कार्यः । यूपैश्चैकविंशतिसंख्याकाः कर्तव्याः । एवं सिद्धान्तोऽभिहितः ।

अथ पूर्वपक्षत्वेनाग्न्यादीनां द्वादशत्वविधित्सया पूर्वोक्तमेकविंशत्वं दृष्टान्तपुरःसरं दूषयति—

यथा वा अश्वा^१ वर्षभा^२ वा वृषाणः
संस्फुरेरन् । एवमेतत्स्तोमाः संस्फु-
रन्ते । यदेकविंशाः^३ । ते यत्स-
मृच्छेरन् । हन्येतास्य यज्ञः, इति ।

यथा लोके केचिद्दुर्दान्ता ऋषभा अश्वा वा वृषाणः सेक्तुं समर्था औत्सुक्यातिशयेन गां वडवां वा वोढुं संस्फुरेरन्नतिशयेन संस्फुरेयुर्वलगनं कुर्युरित्यर्थः । अनेनैव प्रकारेण ये प्रौढा एकविंशतिस्तोमा एते सहसा वर्तमानाः संस्फुरन्ते त्वरां कुर्वन्ति । तथा त्वर्यमाणास्ते स्तोमा यदि समृच्छेरन्स्खलिताः स्युस्तदानीमस्य यज्ञो हन्येत । स्तोमवदग्निपयोरप्युपघात उन्नेयः ।

एवमेकविंशत्वपक्षं दूषयित्वा पूर्वपक्षवादिनां मतमुपन्यस्यति—

द्वादश एवाग्निः स्यादित्याहुः । द्वादशः
स्तोमः (१) । एकादश यूपाः, इति ।

द्वादशपुरुषपरिमित एवाग्निः कर्तव्यः । स्तोमोऽपि द्वादशसंख्यायुक्त एव कार्यः । यूपानां तु द्वादशसंख्यायाः काप्यभावादेकादश ते कर्तव्याः ।

तत्राग्नेर्द्वादशपुरुषपरिमितत्वं प्रशंसति—

यद्द्वादशोऽग्निर्भवति । द्वादश मासाः संव-
त्सरः । संवत्सरेणैवास्मा अन्नमवरुन्धे, इति ।

स्पष्टोऽर्थः । इयमेव प्रशंसा द्वादशस्तोमेऽपि योजनीया ।

यूपानामेकादशसंख्यां विभज्य प्रशंसति—

यद्दश यूपा भवन्ति । दशाक्षरा विराट् ।

अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमव-
रुन्धे । स एकादशः । स्तनं एवास्यै
सः (२) । दुह एवैनां तेन , इति ।

तत्रैकादशयूपेषु दशयूपगतया संख्यया विराट्द्वाराऽन्नप्राप्तिः । योऽयमव-
शिष्ट एकादशो यूपः सोऽयमस्याः पूर्वोक्ताया धेनुरूपाया विराजः स्तन-
स्थानीयः । तेन स्तनस्थानीयेनैनां विराजं दुह एवाभिमतफलं दोग्धयेव ।
तस्मादग्निस्तोमयोर्द्वादशसंख्या यूपेष्वेकादशसंख्या च कर्तव्या । सोऽयं पक्षः
सिद्धान्तिभिर्दूषितः ।

तदेतद्दूषणं दर्शयति—

तदाहुः । यद्द्वादशोऽग्निः स्याद्द्वा-
दशः स्तोम एकादश यूपाः । यथा
स्थूरिणा यायात् । तादृक्तत्, इति ।

तत्र द्वादशयूपपक्षे केचिदभिज्ञा दूषणमेवमाहुः । यद्यग्निस्तोमयोर्द्वादशत्वं
यूपेष्वेकादशत्वं स्यात्तदानीं यथा लोके स्थूरिणा स्थूलभारयुक्तेन शकटादिना
सम एव देशे वृषो गन्तुं शक्नुयात्, न तु विषमे पर्वतारोहणादौ । तदल्पसं-
ख्यायुक्तत्वं तादृक्स्यात् । स्वल्पया द्वादशसंख्यया स्वल्पा एव क्रतवो निर्वोढुं
शक्यन्ते । न तु महाक्रतवोऽश्वमेधादय इत्यर्थः ।

पूर्वपक्षं दूषयित्वा सिद्धान्तं निगमयति—

एकविंश एवाग्निः स्यादित्याहुः । एक-
विंशः स्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः । यथा
प्रष्टिभिर्याति । तादृगेव तत् (३) , इति ।

प्रष्टिभिः शिरसि भारवाहिभिर्युक्तः पुरुषः समे देशे विषमेऽपि पर्वतारोह-
णादौ गन्तुं शक्नुयात् । तदेकविंशत्वं तादृक्स्यात् । तथा संख्यया स्वल्पा
महान्तश्च क्रतवोऽनुष्ठातुं शक्याः । यत्तु दान्तवृषभादिदृष्टान्तेन स्वलनमाशङ्कितं
तत्सावधानेषु पुरुषेषु न संभवतीत्यभिप्रायः ।

तदेतदेकविंशतित्वं वृषभस्य ककुदं दृष्टान्तीकृत्य प्रशंसति—

यो वा अश्वमेधे तिस्रः ककुभो वेदं । ककुद्ध
राज्ञां भवति । एकविंशोऽग्निर्भवति ।
एकविंशः स्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः । एता
वा अश्वमेधे तिस्रः ककुभः । य एवं
वेदं । ककुद्ध राज्ञां भवति , इति ।

यथा वृषभस्य ककुदुन्नतावयव एवमश्वमेधस्य तिस्रः ककुभ उन्नतावयवाः ।
तदभिज्ञो यजमानो राज्ञां मध्ये ककुदिवोन्नतो भवति । कास्ताः ककुभ इति
विवक्षायामेकविंश इत्यादिना ता उच्यन्ते ।

य एवं वेदेत्यादेः पुनरुक्तिरूपसंहारार्थां तां शिरोदृष्टान्तेन प्रशंसति—

यो वा अश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि वेदं । शिरो
ह राज्ञां भवति । एकविंशोऽग्निर्भवति ।
एकविंशः स्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः ।
एतानि वा अश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि । य एवं
वेदं । शिरो ह राज्ञां भवति (४) , इति ॥

द्वादशः स्तोमः स एव तच्छिरो ह राज्ञां भवति षट् च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याय

एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

यथा पुरुषस्य शिर उन्नतोऽवयवस्तद्वदश्वमेधस्य शिरःस्थानीयान्यग्न्या-
दीनि । अन्यत्पूर्ववद्धारुयेयम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

एकविंश[ति]पुरुषपरिमिताग्न्यादय एकविंशानुवाक उक्ताः । तत्रैकविंशस्तो-
मयुक्तमुक्थयारुयं यद्वितीयमहस्तस्मिन्बहिष्पवमाने विशेषा द्वाविंशानुवाक
उच्यन्ते । तत्र बहिष्पवमानसर्पणकालेऽश्वसाहित्यं विधत्ते—

देवा वा अश्वमेधे पवमाने । सुवर्गं लोकं न
प्राजानन् । तमश्वः प्राजानात् । यदश्वमेधेऽश्वेन
मेध्येनोदञ्चो बहिष्पवमानं सर्पन्ति । सुवर्गस्य
लोकस्य प्रज्ञात्यै । न वै मनुष्यः सुवर्गं लोकम-
ञ्जसा वेद । अश्वो वै सुवर्गं लोकमञ्जसा वेद, इति ।

पुरा कदाचिद्देवा अश्वमेधमनुतिष्ठन्तो बहिष्पवमानस्तोत्रे स्वर्गलोकं न
ज्ञातवन्तः । अयमश्वः स्वर्गप्राप्तिहेतुरिति तेषां ज्ञानं नाऽऽसीत् । अश्वस्तु प्राजा-
पत्यत्वात्तं स्वर्गलोकं प्रज्ञातवान् । तस्माद्यागयोग्येनाश्वेन सहोदञ्चुखा
ऋत्विजो बहिष्पवमानमुद्दिश्य सर्पेयुः । तच्च स्वर्गलोकप्रज्ञानाय भवति । मनुष्यः
शास्त्रदृष्ट्या स्वर्गं लोकं जानन्नप्यञ्जसा न वेदादृष्टपूर्वत्वात्सम्यङ्न जानाति ।
अश्वस्तु प्रजापतिसामर्थ्याज्जानाति । तस्मादश्वेन सहैव सर्पेयुः ।

तस्याश्वस्योद्गातृस्थाने वरणं विधत्ते—

यदुद्गातोद्गायेत् । यथा क्षेत्रज्ञोऽन्येन पथा प्रति-
पादयेत् । तादृक्तत् (१) । उद्गातारं मपरुद्धयं ।
अश्वमुद्गीथाय वृणीते । यथा क्षेत्रज्ञोऽञ्जसा नयति ।
एवमेवैनमश्वः सुवर्गं लोकमञ्जसा नयति, इति ।

यदि तस्मिन्बहिष्पवमान औद्गात्रमुद्गाता कुर्यात्तदानीं यथा लोके कश्चिदक्षे-
त्रज्ञो मार्गज्ञानरहितोऽपेक्षितं मार्गं परित्यज्यान्येन मार्गेण पुरुषान्गमयेत् । तदु-
द्गातुरज्ञानं तादृक्स्यात् । तस्मादुद्गातारं निराकृत्याश्वमेधौद्गात्रकर्मणे वृणीते ।
तथा सति यथा क्षेत्रज्ञः पुरुषोऽञ्जसा सम्यङ्मार्गेण नयत्येवमयमश्वः सम्य-
क्स्वर्गं नयति ।

अन्वारम्भणं विधत्ते—

पुच्छमन्वारंभन्ते । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

ये बहिष्पवमानाय सर्पन्ति ते सर्वे तस्याश्वस्य पुच्छमवलम्ब्य सर्पेयुः ।
तच्च स्वर्गप्राप्त्यै भवति ।

अश्वकर्तृकमुद्धानं दर्शयति—

हिं करोति । सामैवाकः । हिं करोति ।

उद्गीथ एवास्य सः (२), इति ।

अश्वस्य पुरस्ताद्दवानामवस्थापनं विधास्यते । तथा सति वडवादर्शनेना-
यमश्व औत्सुक्याद्यदि हिं कुर्यात्तदानीं सोऽश्वः सामैव करोति । हिं कारस्य
सामोपक्रमरूपत्वात् । न केवलमुपक्रममात्रं किंतूद्गात्रा गातव्यो योऽयमु-
द्गीथस्तत्स्थानीयोऽप्ययं हिंकार इति दर्शयितुं पुनरपि हिं करोतीत्युक्तम् ।

तदेतद्विधत्ते—

वडवा उपरुन्धन्ति । मिथुनत्वाय

प्रजात्यै । अथो यथोपगातारं

उपगारयन्ति । तादृगेव तत्र, इति ।

वडवा अश्वस्त्रिय आनीयाश्वस्य पुरस्तादवस्थापनीयाः । तच्च स्त्रीपुरुष-
रूपमिथुनभावाय प्रजोत्पत्तये च संपद्यते । किंचाश्वस्य हिंकारं श्रुत्वा यदि
वडवाः प्रत्यभि हिं कुर्युस्तदानीमेतदुपगानसमं भवति ।

विधत्ते—

उद्गासीदश्वो मेध्य इत्याह । प्राजापत्यो वा

अश्वः । प्रजापतिरुद्गीथः । उद्गीथमेवावरुन्धे ।

अथो ऋक्सामयोरेव प्रतितिष्ठति, इति ।

हिंकारानन्तरमध्वर्युरेवं ब्रूयात्, यागयोग्योऽयमश्व उद्धानमकरोदिति ।
अश्वस्य प्राजापत्यत्वाद्गुद्गीथस्यापि प्रशस्तत्वेन प्रजापतिरूपत्वात्तदीयहिंकार
उद्गातृवचनेनोद्गीथमेव प्राप्नोति । किंचायमृक्सामयोः प्रतितिष्ठितो भवति ।

प्रकृतौ बर्हिषा स्तोत्रस्योपाकरणम् । अत्र बर्हिस्थाने हिरण्यं विधत्ते—
 हिरण्येनोपाकरोति । ज्योतिर्वै हिरण्यम् ।
 ज्योतिरेव मुखतो दधाति । यजमाने
 च प्रजासु च । अथो हिरण्यज्योतिरेव
 यजमानः सुवर्गं लोकमेति (३), इति ॥

तत्स उपाकरोति चत्वारि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये
 द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

हिरण्यस्य ज्योतीरूपत्वात्तेनोपाकरणे सति यजमाने तदीयप्रजासु च
 मुखतः पुरस्ताज्ज्योतिरेव संपादयति । किंचायं यजमानो हिरण्यज्योतिर्युक्तः
 स्वर्गं प्राप्नोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
 यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

एकविंशोक्थयरूपे द्वितीयेऽह्नि बहिष्पवमानेऽश्वस्योद्गातृत्वं द्वाविंशानुवा-
 केऽभिहितम् । तच्च सूत्रकारेणैवं संगृहीतम्—“अश्वमन्वारभ्य बहिष्पवमानं
 सर्पन्त्यग्निर्मूर्धेत्युद्गातारमपरुध्याश्वमुद्गीथाय वृणीते तस्मै वडवा उपरुन्धन्ति ता
 यदभि हिं करोति स उद्गीथो यत्प्रत्यभि हिं कुर्वन्ति स उपगीथ उदगासी-
 दश्वो मेध्यो यज्ञियः” इत्यादि । अथाश्वे पर्यग्न्यानां पशूनां नियोजनं त्रयो-
 विंशानुवाकेऽभिधीयते । तदेतद्विधत्ते—

पुरुषो वै यज्ञः । यज्ञः प्रजापतिः । यदश्वे पशू-

त्रियुञ्जन्ति । यज्ञादेव तद्यज्ञं प्रयुङ्क्ते, इति ।

यागकर्तुः पुरुषस्य सर्वव्यापाराधारत्वाद्यज्ञरूपत्वम् । यज्ञस्य प्रजापतिस्तृ-
 ष्ट्वात्प्रजापतिरेव । अश्वश्च प्रजापतिदेवताकः । तस्मात्तादृशेऽश्वे यूपस्थानीये

तदवयवसंबन्धित्वेन ये पशवः पर्यग्न्यास्तान्सर्वास्तस्मिन्नेव नियुञ्जीत । तथा सत्यश्वरूपाद्यज्ञादेवेतरपशुरूपं यज्ञं प्रयुङ्क्ते ।

प्रथमं तावदश्वदित्रयस्य नियोजनं विधत्ते—

अश्वं तूपरं गोमृगम् । तानग्निष्ठ आल-

भते । सेनामुखमेव तत्संशयति ।

तस्माद्राजमुखं भीष्मं भावुकम्, इति ।

अग्निष्ठाख्यः प्रधानभूतो यो यूपस्तस्मिन्नश्वतूपरगोमृगाणामालम्भनोपलक्षितं नियोजनं कुर्यात् । तथा सति मुख्यपशुनियोजनेन तेन राज्ञः सेनामुखं संशयति तीक्ष्णी करोति सेनायां पुरोगामिनः पुरुषाञ्जूरान्करोति । यस्मात्सेनामुखस्य तीक्ष्णत्वं तस्माल्लोके राजमुखं भीष्मं भावुकं भयानकं भवितुं योग्यं भवति । प्रायेण हि राजानः प्रजा भीषयितुं सभायामुग्रमुखा दृश्यन्ते ।

मुख्यपशूनां नियोजनं विधायाश्वाङ्गसंबन्धिषु पशुष्वद्यस्य नियोजनं विधत्ते—

आग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरस्ताल्ललाटे । पूर्वा-

ग्निमेव तं कुरुते (१) । तस्मा-

त्पूर्वाग्निं पुरस्तात्स्थापयन्ति, इति ।

ग्रीवायां कृष्णवर्णो यस्याजस्य सोऽयमजः कृष्णग्रीवः । स चाग्निदेवताकस्तादृशमजमग्निष्ठे नियुक्तस्याश्वस्य ललाटे नियुञ्जीत बध्नीयात् । यदि ललाटे बन्धनमयोग्यं तर्हि तथा भावयेत् । तेन भावितेन ललाटबन्धनेन तमाग्नेयं पशुं पूर्वाग्निमेवाऽऽहवनीयरूपमेव कुरुते । यस्मादाहवनीयस्थानीयस्याऽऽग्नेयस्य पशोर्ललाटरूपे पूर्वभागे बन्धनं तस्मात्पूर्वाग्निमाहवनीयं पूर्वदेशे स्थापयन्ति ।

द्वितीयस्य पशोर्नियोजनं विधत्ते—

पौष्णमन्वञ्चम् । अन्नं वै पूषा ।

तस्मात्पूर्वाग्नावाहार्थमाहरन्ति, इति ।

योऽयमाग्नेयः पशुर्ललाटे नियुक्तस्तमनु पश्चादञ्चति गच्छतीत्यन्वक्तमन्वञ्चं
पूषदेवताकं नियुञ्जीताऽऽग्नेयस्य पश्चाद्भागे बध्नीयादित्यर्थः । योऽयं पूषदेवः
सोऽयं पुष्टिहेतुत्वाद्ब्रह्मरूपः । यस्मात्तथाविधदेवताकः पौष्णः पशुः पूर्वभागे
नियुक्तस्तस्माद्भागेष्वाहार्यमानेतव्यं सर्वं पूर्वाग्नावाहवनीय आहरन्ति ।

तृतीयपशोर्नियोजनं विधत्ते—

ऐन्द्रापौष्णमुपरिष्ठात् । ऐन्द्रो वै राज-
न्योऽन्नं पूषा । अन्नाद्येनैवैनमुभयतः परि-
गृह्णाति । तस्माद्राजन्योऽन्नादो भावुकः, इति ।

अश्वस्योपरिष्ठाद्ूर्ध्वभागे पशुमैन्द्रापौष्णं नियुञ्जीत । योऽयं यजमानो
राजन्यः सोऽयमिन्द्रदेवताकः । पूषा चान्नात्मक इत्युक्तम् । एवं च सति
पूर्वत्रापि पूषदेवताकस्य पशोरुक्तत्वाद्त्रापि पूषदेवताकस्योच्यमानत्वादेनं
राजानमुभयतोऽन्नाद्येन युक्तं करोति । यस्मादुभयतोऽन्नाद्य उक्तस्तस्माद्राजन्यः
सर्वत्रान्नादो भवितुं शक्यः ।

चतुर्थपञ्चमपश्वोर्नियोजनं विधत्ते—

आग्नेयौ कृष्णग्रीवौ बाहुवोः । बाहुवोरेव वीर्यं
धत्ते (२) । तस्माद्राजन्यो बाहुबली भावुकः, इति ।

ग्रीवायां कृष्णवर्णेन लाञ्छितावग्निदेवताकावजावश्वस्य बाहोर्नियुञ्जीत ।
तेन राजबाहोर्वीर्यं स्थापितं भवति । यस्माद्देवं तस्माद्राजन्यः खड्गधनुरा-
दिधारणेन बाहुबलयुक्तो भवितुं समर्थः ।

षष्ठसप्तमयोः पश्वोर्नियोजनं विधत्ते—

त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ सस्थयोः । सक्थ्योरेव वीर्यं
धत्ते । तस्माद्राजन्य ऊरुबली भावुकः, इति ।

लोमयुक्ते सक्थिनी ययोस्तौ लोमशसक्थ्यौ । तादृशौ त्वष्ट्रदेवताकौ पशू
अश्वस्योर्वोर्नियुञ्जीत तथा सत्यूर्वोरेव वीर्यं धृतं भवति । तस्माद्राजन्योऽ-
श्वारोहणादावूरुबलयुक्तो भवति ।

अष्टमनवमयोः पश्वोर्नियोजनं विधत्ते—

शित्तिपृष्ठौ बाह्रस्पत्यौ पृष्ठे । ब्रह्मवर्चसमेवोप-
रिष्ठाद्धत्ते । अथो कवचे एवैते अभितः पर्यु-
हते । तस्माद्वाजन्यः संनद्धो वीर्यं करोति, इति ।

उपरिभागे श्वेतवर्णो ययोस्तौ शित्तिपृष्ठौ तौ च बृहस्पतिदेवताकावश्वस्य
पृष्ठे पार्श्वभागे नियुञ्जीत । उपरिभागे श्वेतवर्णसद्भावादयं यजमान इत ऊर्ध्व-
भाविनि काले ब्रह्मवर्चसमेव धारयति । अपि चाश्वस्य पुरस्तात्पश्चाच्च पशु-
नियोजनेन राज्ञोऽभितः कवचे एव प्रतिष्ठापिते भवतः । यस्मात्कवचस्थानी-
यमिदं तस्मात्कवचादिभिः संनद्धो राजा युद्धे शौर्यं करोति ।

दशमस्य पशोर्नियोजनं विधत्ते—

धात्रे पृषोदरमधस्तात् । प्रतिष्ठा-
मेवैतां कुरुते । अथो इयं वै
धाता । अस्यामेव प्रतितिष्ठति, इति ।

पृषोदरं श्वेतबिन्दुचिह्नोदरं धातृदेवताकं पशुमश्वस्याधोभागे नियुञ्जीत ।
एतामधोभागनियोजनरूपामश्वस्य प्रतिष्ठां स्थैर्यमेव संपादयति । अपि च
धाता पृथिवीरूपः । ततः पृथिव्यामेवासौ प्रतितिष्ठति ।

एकादशस्य पशोर्नियोजनं विधत्ते—

सौर्यं बलक्षं पुच्छे । उत्सेधमेव तं
कुरुते । तस्मादुत्सेधं भये प्रजा
अभिसंश्रयन्ति (३), इति ॥

कुरुते धत्ते कुरुते पञ्च च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमाध्याये
त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

बलक्षः श्वेताजस्तादृशं सूर्यदेवताकं पशुं पुच्छे नियुञ्जीत । उन्नतदेशवर्ति-

सूर्यदेवताकत्वेन तमश्वमुत्सेधमुन्नतदेशवर्तिनं करोति । यस्मादेवं तस्माल्लो-
केऽपि कस्मिंश्चिद्भये प्राप्ते कंचिदुत्सेधमुन्नतपर्वतादिप्रदेशं प्रजा आश्रयन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

सांग्रहण्या चतुष्टय्यो यो वै यः पितुश्चत्वारो यथा नित्तं प्रजापतये त्वा
यथा प्रोक्षितं विभूरंह प्रजापतिरकामयताश्वमेधेन प्रजापतिर्न किंचन सावि-
त्रमा ब्रह्मन्प्रजापतिर्देवेभ्यः प्रजापती रक्षांसि प्रजापतिमीप्सति विभूरश्वना-
मान्यम्भांस्येकयूपो राज्जुदालमेकविंशो देवाः पुरुषस्त्रयोविंशतिः ॥

सांग्रहण्या तस्मादश्वमेधयाजी यत्परिमिता यद्यज्ञमुखे यो दीक्षां देवा-
नेव तैस्त्रयं इमे लोकाः सिताय प्राणापानावेवास्मिस्तस्माद्राजन्यं एकंनवतिः ॥

हरिः ॐम् ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकेऽष्टमः
प्रपाठकः समाप्तः ॥ ८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मण-
भाष्येऽष्टमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ८ ॥

अथ नवमप्रपाठकस्याऽऽरम्भः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

त्रिरात्रस्याश्वमेधस्य यदहः प्रथमं भवेत् ।

प्रपाठकेऽष्टमे तद्धि साकल्येन प्रपञ्चितम् ॥ २ ॥

नवमेऽहर्द्वयं तत्र मध्यमेऽहन्युपाकृते ।

अश्वेऽथ रोहितादीनामालम्भाद्यभिधीयते ॥ ३ ॥

तत्र प्रथमेऽनुवाकेऽष्टादशिनामालम्भोऽभिधीयते । तदेतद्विधत्ते—

हरिः ॐम् ।

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टोऽपाक्रा-

मत् । तमष्टादशिभिरनुप्रायुङ्क्त । तमांप्रोत् । तमा-

प्त्वाऽष्टादशिभिरवारुन्ध । यदष्टादशिनं आल-

भ्यन्ते । यज्ञमेव तैराप्त्वा यजमानोऽवरुन्धे, इति ।

प्रजापतिना सृष्टोऽश्वमेधयागाभिमानी देवः केनापि निमित्तेनास्मात्प्रजाप-
तेरपाक्रामदपागच्छत् । तदा तमश्वमेधमनुलक्ष्याष्टादशिभिरष्टादशसंख्यायुक्तैः
'रोहितो धूम्रोहितः' इत्यादिभिराम्नातैः पशुभिः प्रायुङ्क्त । एकैकस्मिन्ननुवा-
केऽष्टादशसंख्याका ये पशव आम्नातास्तेऽष्टादशिनः । तेषामग्नौ प्रक्षेपलक्षणं
प्रयोगं कृतवान् । तेन प्रयोगेण तमश्वमेधं प्राप्य तैरेव पशुभिः स्वाधीनं कृत-
वान् । तस्मादष्टादशिनो रोहितो धूम्रोहित इत्यादिभिरनुवाकैरुक्ताः प्रत्यनु-
वाकमष्टादशसंख्यां मिलित्वाऽशीत्यधिकशतसंख्याकाः पशव आलब्धव्याः ।
तैः पशुभिर्यज्ञं प्राप्य स्वाधीनं करोति ।

पशुगतामष्टादशसंख्यां प्रशंसति—

संवत्सरस्य वा एषा प्रतिमा । यदष्टादशिनः ।

द्वादश मासाः पञ्चर्तवः (१) । संवत्सरोऽ-

ष्टादशः । यदष्टादशिनं आलभ्यन्ते । संवत्स-
रमेव तैराप्त्वा यजमानोऽवरुन्धे , इति ।

य एते संख्ययाऽष्टादशिनः पशवस्त एते संवत्सरस्य प्रतिमा । संवत्सरमा-
सर्तुद्वारा संवत्सरेऽप्यष्टादशसंख्या विद्यते । अतः संख्यासाम्यात्तैः पशुभिः
संवत्सरं प्राप्य स्वाधीनं करोति ।

तेषामुपाकरणाय यूपविशेषं विधत्ते—

अग्निष्टेऽन्यान्पशूनुपाकरोति । इतरेषु
यूपेष्वष्टादशिनोऽजामित्वाय , इति ।

अष्टादशव्यतिरिक्ता येऽन्ये पशव आदिष्टदेशरहितास्तान्सर्वानग्निष्टे बद्ध्वो-
पाकुर्यात् । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्—“ अश्वतूपरगोमृगानग्निष्ट उपाकरोति
येषां चानादिष्टो देशः ” इति । अष्टादशिनस्तु पशूनाग्निष्टव्यतिरिक्तेषु यूपे-
षुपाकुर्यात् । एवं सति सर्वेषां पशूनामेकविधत्वाभावादालस्यं न भवति ।

इतरयूपेष्वष्टादशिनामुपाकरणे विभज्य संख्यां विधत्ते—

नव नवाऽऽलभ्यन्ते सवीर्यत्वाय, इति ।

एकैकस्मिन्यूपे नव नव पशवो बद्ध्वोपाकर्तव्याः । रोहितो धूम्र इत्यादिषु
दशस्वनुवाकेष्वाम्नातानां प्रत्यनुवाकमष्टादशानां पशूनां विभज्य द्वयोर्यूपयोर्ब-
न्धने सति विंशतिसंख्याकेषु यूपेषु सर्वे पशवो बध्यन्ते । तथा सति यजमानः
सवीर्यो भवति ।

अथ यूपान्तरालेषु धारिता आरण्या ये पशवस्तेषां पशूनां समाप्तिपर्यन्तं
प्रयोगं निन्दामुखेन निषेधति—

यदारण्यैः सःस्थापयेत् । व्यवस्येतां पितापुत्रौ ।
व्यध्वानः क्रामेयुः । विदूरं ग्रामयोग्रामान्तौ
स्याताम् (२) । ऋक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिणं
आव्याधिनीस्तस्करा अरण्येष्वजायेरन् , इति ।

“इन्द्राय राज्ञे सूकरः” इत्याद्यनुवाकेषुक्ता आरण्याः पशवो यूपान्तरालेषु

धारयित्वोपाकृताः । तैः पशुभिर्यद्यन्यपशुवत्पाशुकं प्रयोगं समापयेत्तदानीमेते
दोषाः प्रसज्येरन् । तदेवोदाह्रियन्ते—पितापुत्रौ परस्परं व्यवस्येतां विरुद्धा-
ध्यवसायौ कलहकारिणौ भवेताम् । अध्वानश्च विक्रामेयुः । अध्वशब्देन मार्गं
गच्छन्तो जना उपलक्ष्यन्ते । ते च परस्परं विरुद्धं क्रामेयुः परस्परबाधकाः
स्युः । आरण्यपशूनां तथाविधत्वात् । किञ्च ग्रामान्तौ ग्रामयोः सीमानौ
तयोर्ग्रामयोर्विदूरं यथा भवति तथा स्याताम् । ग्रामसीम्नोरत्यन्तदूरत्वे सति
मार्गमध्ये भयकारणं महारण्यमुत्पद्यत इत्यभिप्रायः । तथा सत्यारण्येषु
ऋक्षीकादयः सर्वत उत्पद्येरन् । ऋक्षीका भल्लुकप्रभृतयो हिंसका मृगाः ।
व्याघ्रा इवातिकूराः पुरुषव्याघ्राः । मार्गचौराः परिमोषिणः । चोरप्रभूणां
सेना आव्याधिन्यः । मायावित्वेनापहर्तारस्तस्कराः ।

एतेष्वारण्यपशुष्वाक्षेपवादिनां पूर्वपक्षिणां मतमुपन्यस्यति—

तदाहुः । अपशवो वा एते । यदारण्याः ।
यदारण्यैः संस्थापयेत् । क्षिप्रे यजमानमरण्यं
मृतं हरेयुः । अरण्यायतना ह्यारण्याः पशव
इति । यत्पशून्नाऽऽलभेत । अनवरुद्धा अस्य
पशवः स्युः । यत्पर्यग्निकृतानुत्सृजेत् ।
(३) । यज्ञवैशसं कुर्यात् , इति ।

तत्रैष्वारण्यपशुष्वाक्षेपवादिन एवमाहुः । य एत आरण्यास्ते कर्मयोग्याः
पशवो न भवन्ति । पशुकार्याभावात् । तथा हि किमेते पशवः समाप्तिपर्यन्त-
मनुष्ठेयाः किंवा तेषामालम्भ एव मा भूत् । अथ वा प्रारब्धानां तेषां पर्य-
ग्निकरणादूर्ध्वमुत्सर्ग इति विचारणीयम् । तत्र समाप्तिपर्यन्तं प्रयोगे क्षिप्रे
स्वल्प एव काले मृतं यजमानं दाहार्थमरण्ये पुत्रादयो हरेयुः । आरण्यपशुवध-
स्याल्पायुष्टहेतुत्वात् । यस्मादारण्यानां पशूनामारण्यमेवाऽऽयतनम् । अतो यज-
मानस्यापि तत्रैवाऽऽयतनं भवति । नापि द्वितीयः पक्षो युक्तः । आरण्यानामाल-
म्भाभावे यजमानेन पशवो न प्राप्येरन् । पर्यग्निकरणादूर्ध्वमुत्सर्गे तु पशुप्रयो-
गसमाप्त्यभावाद्यज्ञविघातं कुर्यात् ।

अत्र समाधानवादिनां मतं दर्शयति—

यत्पशूनालभन्ते । तेनैव पशूनवरुन्धे । यत्पर्यग्निकृतानुत्सृजत्ययज्ञवैशसाय । अवरुद्धा अस्य पशवो भवन्ति । न यज्ञवैशसं भवति । न यजमानमरण्यं मृतं हरन्ति , इति ।

आरण्यान्पशूनालब्धमुपाकरणं करोति तेनाऽऽलम्भदोषाभावात्पशुप्राप्तिर्भवति । उपाकृतेषु पर्यग्निकरणस्यानुष्ठितत्वान्न यज्ञवैशसं संपद्यते । तदेतद्दोषद्वयराहित्यमुपसंहर्तुं पुनरप्यवरुद्धा इत्यादिकमुच्यते । यत्तु यजमानस्य शीघ्रमरणमुक्तं तदपि न भविष्यति । आरण्यपशूनां वधाभावादित्यभिप्रेत्याऽऽह— न यजमानमरण्यं मृतं हरन्तीति ।

अग्निष्टयूपव्यतिरिक्तेषु यूपेषु नियुक्तानां रोहितो धूम्ररोहित इत्यनुवाकोक्तानामष्टादशानां ग्राम्यपशूनां समाप्तिपर्यन्तं प्रयोगं विधत्ते—

ग्राम्यैः सःस्थापयति । एते वै पशवः क्षेमो नाम । सं पितापुत्राववस्यतः । समध्वानः क्रामन्ति । समन्तिकं ग्रामयोर्ग्रामान्तौ भवतः । नर्क्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिणं आव्याधिनीस्तस्करा अरण्येष्वजायन्ते (४), इति ॥

ऋतवः स्यातामुत्सृजेत्स्यतस्त्रीणि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

रोहितादिभिर्ग्राम्यैः पशुभिः प्रयोगं समापयेत् । एते ग्राम्याः पशवः क्षेम इत्येतन्नामार्हन्ति । तैः प्रजोपकारदर्शनात् । तस्मादारण्यपशुसंस्थापने पितृपुत्रविरोधादयो ये दोषाः पूर्वमुपन्यस्तास्तेऽत्र न भवन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमेऽनुवाके रोहितादीनां ग्राम्यपशूनां सूकरादीनामारण्यपशूनां च प्रयोगोऽभिहितः । द्वितीयेऽनुवाके चातुर्मास्यपशूनां प्रयोग उच्यते । तत्राऽऽदौ तावत्पूर्वोक्तानां ग्राम्याणामारण्यानां च पशूनां प्रशंसा क्रियते—

प्रजापतिरकामयतोभौ लोकाववरुन्धीयेति । स
एतानुभयान्पशूनां पश्यत् । ग्राम्याश्चाऽऽर-
ण्याश्च । तानालभत । तैर्वै स उभौ लोकाववा-
रुन्ध । ग्राम्यैरेव पशुभिरिमं लोकमवारुन्ध ।
आरण्यैरमुम् । यद्ग्राम्यान्पशूनालभते । इममेव
तैर्लोकमवरुन्धे । यदाऽरण्यान् (५) । अमुं तैः, इति ।

लोकद्वयप्राप्तिं कामयमानः प्रजापतिर्यथा द्विविधैः पशुभिः प्राप्तवान् । एक-
मन्योऽपि प्राप्नोति ।

अथ चातुर्मास्यपशून्विधत्ते—

अनवरुद्धो वा एतस्य संवत्सर इत्याहुः । य
इत इतश्चातुर्मास्यानि संवत्सरं प्रयुङ्क्त
इति । एतावान्वै संवत्सरः । यच्चा-
तुर्मास्यानि । यदेते चातुर्मास्याः
पशव आलभ्यन्ते । प्रत्यक्षमेव तैः
संवत्सरं यजमानोऽवरुन्धे , इति ।

यो यजमानः संवत्सरादितश्चातुर्मास्यानि स्थापयित्वा संवत्सरं प्रयुङ्क्ते संव-
त्सरमध्येऽस्मिन्नश्वमेधकर्मणि चातुर्मास्यपशून्प्रवेश्य तान्यत्र कापि संवत्सराद्ब-
हिरेवावस्थाप्य संवत्सरसाध्यमिदमश्वमेधारूपं कर्मानुतिष्ठति । एतस्य यजमा-
नस्य पशवोऽनवरुद्धा अप्राप्ता इत्येवमभिज्ञा आहुः । तत्रेयमुपपत्तिः । चातु-

र्मास्यानि, इति यदस्त्येतावानेव संवत्सरः । न हि चातुर्मास्यानुष्ठानपरिमिता-
त्कालादन्यः संवत्सरो नामास्ति । तस्मादेते चातुर्मास्याः पशव आलब्धव्याः ।
चातुर्मास्येषु हि चत्वारि पर्वाणि विद्यन्ते वैश्वदेवरुणप्रघाससाकमेधशुना-
सिरीयाख्यानि(णि) । तत्संबन्धिनश्च पशवः सूत्रकारेणोदाहृताः—“कृष्णग्रीवा
आग्नेयाः, बभ्रवः सौम्याः, उपध्वस्ताः सावित्राः, सारस्वत्यो वत्सतरीः,
पौष्णाः श्यामाः, पृश्नयो मारुताः, बहुरूपा वैश्वदेवाः, वशा द्यावापृथिव्याः,
इति । कृष्णग्रीवा इत्यादयस्त एते वैश्वदेवपर्वविषयाः पशवः । वैश्वदेवे हि
पर्वण्याग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुमित्यादीनि यद्देवताकानि हवीं-
ष्याम्नातानि तद्देवताका एव कृष्णग्रीवाद्याः पशवः शाखान्तरोक्ताः सूत्रकारे-
णोदाहृताः । एवमितरपर्वसंबन्धिनोऽपि पशवः सूत्रे द्रष्टव्याः । एकैकस्य
देवस्य त्रयः पशव इत्यभिप्रेत्य कृष्णग्रीवा इत्यादिबहुवचननिर्देशः ।
तैश्चातुर्मास्यपशुभिरेकस्मिन्नेव दिनेऽनुष्ठितैरपि संवत्सरं प्रत्यक्षमेव संपूर्णमेव
यजमानः प्राप्नोति ।

चातुर्मास्यपशुन्विधायैकादशिनान्पशून्विधत्ते—

वि वा एष प्रजया पशुभिर्ऋध्यते । यः संव-
त्सरं प्रयुङ्क्ते । संवत्सरः सुवर्गो लोकः
(२) । सुवर्गं तु लोकं नापराध्नोति ।
प्रजा वै पशव एकादशिनी । यदेत एकाद-
शिनाः पशव आलभ्यन्ते । साक्षादेव
प्रजां पशून्यजमानोऽवरुन्धे , इति ।

यो यजमानश्चातुर्मास्यपशुभिः संवत्सरमनुतिष्ठत्येष यजमानः प्रजया पशु-
भिर्वृध्यते वियुक्त एव भवति । अनुष्ठाने प्रवृत्तस्य प्रजाद्यर्थप्रयत्नाभावात् ।
स्वर्गलोकस्तु संवत्सरात्मक इति कृत्वा तं लोकं नापराध्नोति । अपराधस्तु
तल्लोकप्राप्त्यभावः सोऽस्य न भवति । तर्हि प्रजापशुप्राप्तेः क उपाय इति
स उच्यते । येयं पश्वेकादशिनी सा प्रजापशुस्वरूपैव । तस्मादैकादशिनाः
पशव आलब्धव्याः । ते च द्विप्रकाराः प्राकृता आश्वमेधिकाश्च । ‘आग्नेयः
कृष्णग्रीवः । सारस्वती मेधी’ इत्याद्यनुवाकेनोक्ताः प्राकृताः । ‘अग्नयेऽनी-
कवते रोहिताञ्जिरनद्वान्’ इत्याद्यनुवाकेनोक्ता आश्वमेधिकाः । अत एव

सूत्रकार आह—‘द्वयानैकादशिनानालभन्ते प्राकृतानाश्वमेधिकांश्च’ इति । एतेषामालम्बनेन साक्षादेव कालविलम्बमन्तरेणैव प्रजां पशून्यजमानः प्राप्नोति ।

एकादशिनान्पशून्विधाय दशिनः पशून्विधत्ते—

प्रजापतिर्विराजंमसृजत । सा सृष्टाऽश्व-
मेधं प्राविशत् । तां दशिभिरनु प्रायु-
ङ्क्त । तामाप्नोत् । तामाप्त्वा दशि-
भिरवारुन्ध । यद्दशिनं आलभ्यन्ते (३) ।
विराजमेव तैराप्त्वा यजमानोऽवरुन्धे, इति ।

पुरा प्रजापतिर्विराजमन्नं सृष्टवान् । अन्नं वै विराडिति हि श्रुत्यन्तरम् । सा च सृष्टा विराद् प्रजापतेरपेता सती स्वात्मनो गोपनायाश्वमेधं प्राविशत् । तदा प्रजापतिस्तां विराजमनुलक्ष्य दशिनामकैः पशुभिरनुष्ठानं कृतवान् । ततस्तां विराजं प्राप्य तैरेव दशिभिस्तां स्वाधीनां कृतवान् । तस्माद्दशिनः पशव आलब्धव्याः । ‘इन्द्राय राज्ञे सूकरः’ इत्यादिष्वनुवाकेषूक्ता आरण्याः पशव एकैकस्मिन्ननुवाके दशसंख्याविशिष्टत्वेन दशिन इत्युच्यन्ते । तैर्दशभिरन्नं प्राप्य स्वाधीनं करोति ।

पशुवर्गसंख्यां विधत्ते—

एकादश दशत आलभ्यन्ते ।
एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । त्रैष्टुभाः
पशवः पशूनेवावरुन्धे , इति ।

दशानां पशूनां वर्गो दशच्छब्देनोच्यते । तादृशा वर्गा एकादशसंख्याकाः । ‘इन्द्राय राज्ञे सूकरः’ इत्यारभ्य सुपर्णः पर्जन्य इत्यन्तेष्वेकादशस्वनुवाकेष्वाम्नातत्वात् । अतो वर्गनिष्टैकादशसंख्यया त्रिष्टुप्छन्दोद्वारा पशुप्राप्तिर्भवति । यद्यप्याद्यानुवाक एकादश पशव आम्लाताः । तथाऽप्यन्येष्वनुवाकेषु दशानामेवाऽऽम्नातत्वाद्बहुरोधेन दशत इत्युक्तम् ।

एतेषु सर्वेषु पशुदेवताभेदं जातिभेदं वर्णादिरूपभेदं च क्रमेण प्रशंसति—

वैश्वदेवो वा अश्वः । नानादेवत्याः पशवो भवन्ति ।

अश्वस्य सर्वत्वाय । नानारूपा भवन्ति ।

तस्मान्नानारूपाः पशवः । बहुरूपा भवन्ति ।

तस्माद्बहुरूपाः पशवः समृद्धयै (४) , इति ।

आरण्याँलोको दशिनं आलभ्यन्ते नानारूपाः पशवो द्वे च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

विश्वे सर्वेऽपि देवा यस्याश्वस्य देवताः सोऽयं वैश्वदेवः । तच्च सर्वदेवता-
त्मकप्रजापतिरूपत्वादुपपन्नम् । अतोऽश्वस्य सर्वपश्वात्मकत्वात्पशवो नानादे-
वत्याः कार्याः । यद्देवत्योऽन्यः पशुरश्वस्यापि तद्देवत्यत्वात्तत्पश्वात्मकत्वमुपप-
न्नम् । 'इन्द्राय राज्ञे सूकरो वरुणाय राज्ञे कृष्णः' इत्यादौ वराहहरिणादि-
जातिभेदश्रवणान्नानारूपत्वम् । अत एवाद्यापि नानाजातिभेदभिन्नाः पशवो
दृश्यन्ते । 'रोहितो धूम्ररोहितः' इत्यादौ वर्णभेदश्रवणाद्बहुरूपत्वम् । अत
एव लोकेऽपि वर्णभेदभिन्नाः पशवो दृश्यन्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-

ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये चातुर्मास्यादिपशवोऽभिहिताः । तृतीये रोहितादीनां पशूनां वपा-
होमसाहित्यमभिधीयते । तत्राऽऽदौ ग्राम्यारण्यपशून्बहुधा प्रशंसति—

अस्मै वै लोकाय ग्राम्याः पशव आलभ्यन्ते ।

अमुष्मा आरण्याः । यद्ग्राम्यान्पशूनालभते ।

इममेव तैर्लोकमवरुन्धे । यद्गारण्यान् । अमुं

तैः । उभयान्पशूनालभते । ग्राम्यांश्चाऽऽरण्यांश्च ।
 उभयोर्लोकयोरवरुद्ध्यै । उभयान्पशूनालभते (१) ।
 ग्राम्यांश्चाऽऽरण्यांश्च । उभयस्यान्नाद्यस्यावरु-
 द्ध्यै । उभयान्पशूनालभते । ग्राम्यांश्चाऽऽ-
 रण्यांश्च । उभयेषां पशूनामवरुद्ध्यै, इति ।

ग्राम्यारण्यपश्वालम्भनेन लोकद्वयजयो ग्राम्यारण्यान्नाद्यजयो ग्राम्यारण्य-
 पशुजयश्च भवति ।

एकैकस्य देवस्याऽऽम्नातं पशुश्रित्वं प्रशंसति—

त्रयस्त्रयो भवन्ति । त्रयं इमे लोकाः ।

एषां लोकानामाप्त्यै, इति ।

रोहितो धूम्ररोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते प्राजापत्या इत्येकस्यैव त्रयः प्रजापतेः
 पशव आम्नाताः । तथा बभ्रुररुणबभ्रुः शुकबभ्रुस्ते रौद्रा इत्येकस्यैव रुद्रस्य
 त्रय आम्नाताः । एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

एकैकस्य बहुपशुत्वं प्रश्नोत्तराभ्यां प्रशंसति—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । तस्मात्सत्यात् (२) ।

अस्मिँल्लोके बहवः कामा इति । यत्समा-
 नीभ्यो देवताभ्योऽन्येऽन्ये पशव आल-
 भ्यन्ते । अस्मिन्नेव तल्लोके कामान्दधाति ।

तस्माद्अस्मिँल्लोके बहवः कामाः, इति ।

लोके एकैकस्यैव पुरुषस्य पुत्रपशुधनादिविषया बहवः कामा दृश्यन्ते ।
 तत्कस्मात्कारणादिति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । यस्माद्त्रैकैकस्यै देवतायै बहवः
 पशव आलब्धास्तच्च बहुकामसाधनम् । तस्मादेकैकस्य बहवः कामा लोके
 भवन्ति ।

वपानां होमसाहित्यं विधत्ते—

त्रयाणां त्रयाणां सह वपा जुहोति । त्र्यावृतो
वै देवाः । त्र्यावृत इमे लोकाः । एषां लोका-
नामाप्त्यै । एषां लोकानां कृप्त्यै, इति ।

एकस्य प्रजापते रोहितादयः पशवस्तेषां त्रयाणां वपा युगपद्धोतव्याः ।
एवमेकैकदेवताकेषु रौद्रादिषु सर्वेषु पशुषु द्रष्टव्यम् । त्रिभिः पशुभिः संबद्ध-
त्वादेकैको देवस्त्रिविधः । लोकाश्च भूरादयस्त्रिविधाः । अतो लोकत्रयप्राप्त्यै
वपात्रयस्य सह होमः ।

ग्राम्यपशूनामिवाऽऽरण्यानामपि वपाहोमप्रसक्तिं वारयितुं तेषां परित्यागं
विधत्ते—

पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्त्य-

हिंसायै , (३) इति ॥

उभयान्पशूनालभते सत्यादहिंसायै ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

पर्यग्निकरणपर्यन्तान्संस्कारान्कृत्वा तानारण्यान्पशून्परित्यजेत् । स च परि-
त्यागो हिंसाराहित्याय संपद्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीयेऽनुवाक एकदेवत्यानां पशूनां युगपद्रपाहोमोऽभिहितः । चतुर्थेऽश्वस्य
रथयोजनालंकारादयो विधीयन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“युञ्जन्ति ब्रध्नमिति
दक्षिणयुगधुर्येतमश्वं युनक्ति” इति । सोऽयं मन्त्रः सप्तमकाण्ड एवमान्नातः—

“ युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परितस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ” इति । तत्र पूर्वार्धभागं व्याचष्टे—

युञ्जन्ति ब्रध्नमित्याह । असौ वा आदित्यो
ब्रध्नः । आदित्यमेवास्मै युनक्ति । अरुषमि-
त्याह । अग्निर्वा अरुषः । अग्निमेवास्मै युनक्ति ।
चरन्तमित्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवास्मै
युनक्ति । परितस्थुष इत्याह (१) । इमे वै लोकाः
परितस्थुषः । इमानेवास्मै लोकान्युनक्ति, इति ।

स्वप्रकाशेन जगत्युपबृंहणादादित्यो ब्रध्न इत्युच्यते । यागपरेषु रोषराहि-
त्यादग्निररुषः । सर्वदा चरणस्वभावत्वाद्वायुश्चरन् । परितोऽवस्थानात्पृथिव्या-
दयस्त्रयो लोकाः परितस्थिवांसः । आदित्यादित्रयेणायमश्वः स्तूयते । तादृश-
मश्वं रथयुगस्य दक्षिणभागे देवा ऋत्विजो वा युञ्जन्ति ।

उत्तरार्धं व्याचष्टे—

रोचन्ते रोचना दिवित्याह । नक्षत्राणि वै
रोचना दिवि । नक्षत्राण्येवास्मै रोचयति, इति ।

दीप्तियुक्तानि नक्षत्राणि रोचना इत्युच्यन्ते । ताश्च रोचना दिवि
दीप्यन्ते । अनेनार्धद्वयकथनेन यजमानायाऽऽदित्यादयो रथे योजिता भवन्ति ।
नक्षत्राणि चैतदर्थं दीपयन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘युञ्जन्त्यस्य काम्येति प्रष्टी’ इति । तस्याश्वस्य पार्श्व-
वर्तिनावश्वौ प्रष्टी, इत्युच्यते । युञ्जन्तीत्यनुवर्तते । मन्त्रस्तु तत्काण्ड एवं पठ्यते
“ युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णू नृवाहसा ” इति ।
तत्र प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

युञ्जन्त्यस्य काम्येत्याह । कामानेवास्मै युनक्ति, इति ।

अस्य यजमानस्य रथे काम्या कामप्रदानसमर्थावश्वौ देवा युञ्जन्ति । अनेन
मन्त्रपाठेन यजमानार्थं कामानेव संपादयति ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

हरी विपक्षसेत्याह । इमे वै हरी विपक्षसा ।
इमे एवास्मै युनक्ति (२), इति ।

विपक्षसा तस्य प्रधानस्याश्वस्य विविधपार्श्ववर्तिनौ हरी द्वावश्वौ युञ्ज-
न्तीत्यन्वयः । इमे द्वावापृथिव्यावेव पार्श्ववर्तिनौ तावश्वौ । अतस्तयोर्योगेन
द्वावापृथिव्यावेव युनक्ति ।

तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

शोणां धृष्णू नृवाहसेत्याह । अहोरात्रे वै
नृवाहसा । अहोरात्रे एवास्मै युनक्ति, इति ।

शोणवर्णौ धार्ष्ट्ययुक्तौ मनुष्यवाहकाविति मन्त्रो ब्रूते । तत्राहोरात्रे एव
मनुष्याणां निर्वाहके । अतस्ते एवाश्वरूपेण युनक्ति ।

उक्तमन्त्रद्वयतात्पर्यं संगृह्य दर्शयति—

एता एवास्मै देवता युनक्ति ।
सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति ।

आदित्यं ब्रह्मशब्दवाच्यमारभ्याहोरात्रपर्यन्ता या देवता उक्ता एताः
सर्वा एवास्मै यजमानार्थं रथे युनक्ति ।

रथे ध्वजस्थापनं विधत्ते—

केतुं कृण्वन्नकेतव इति ध्वजं प्रतिमु-
ञ्चति । यश एवैनं राज्ञां गमयति, इति ।

सप्तमकाण्डोक्तस्य मन्त्रस्य केतुमित्यादिकं प्रतीकम् । मन्त्रस्य पाठार्थो तु
तत्रैव द्रष्टव्यो । अनेन ध्वजस्थापनेन सर्वेषां राज्ञां मध्य एनमेव राजानं यशः
प्रापयति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—'जीमूतस्येति कवचमध्यूहते, धन्वनाऽगा इति धनु-

रादत्ते” इत्यादि च । तत्र चतुर्थकाण्डे समाम्नातस्य जीमूतस्येत्यनुवाकस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

जीमूतस्येव भवति प्रतीकमि-

त्याह । यथा यजुरेवैतत्, इति ।

तस्मिन्यजुषि मन्त्रेऽनाविद्धया तनुवा जयेति विजयः प्रतीयते स च तथैव भवति ।

रथमारुह्योत्तरस्यां दिशि यजमाने जलसमीपं गते सति तत्राध्वर्युणा सप्त-
मकाण्डोक्तमन्त्रवाचनं विधत्ते—

ये ते पन्थानः सवितः पूर्व्यास इत्यध्वर्यु-

र्यजमानं वाचयत्यभिजित्यै (३), इति ।

तदेतद्वाचनं यजमानस्य जयाय भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“अपोऽश्वमवघ्राप्य यद्वातो अपो अगमदिति प्रद-
क्षिणमावर्तते” इति । तत्र यद्वात इति मन्त्रगतस्योत्तरार्धस्येमं स्तोतरित्या-
देस्तात्पर्यं दर्शयति—

परा वा एतस्य यज्ञ एति । यस्य पशुरुपाकृ-

तोऽन्यत्र वेद्या एति । एतं स्तोतरेतेन पथा

पुनरश्वमावर्तयासि न इत्याह । वायुर्वै

स्तोता । वायुमेवास्य परस्ताद्दधात्यावृत्त्यै, इति ।

यस्य यजमानस्योपाकरणसंस्कृतः पशुर्वेद्या अन्यत्र गच्छत्येतस्य यजमा-
नस्य यज्ञः परैति विनश्यति । अतो विनाशाभावार्थमेतमित्यादिमन्त्रार्थं पठेत् ।
हे स्तोतर्वायो नोऽस्मदीयमेतमश्वमेतेन यथा वेदिमार्गेण पुनरप्यावर्तय ।
अस्मिन्मन्त्रे स्तोतृशब्देन वायुर्विवक्षितः । वायुर्हि ताल्वादिवर्णस्थानाभिघा-
तेन स्तोत्रमुत्पादयति । तमेव वायुमस्याश्वस्य पृष्ठभागे स्थापयति । तच्चा-
श्वस्याऽऽवर्तनाय संपद्यते ।

अथ तस्याश्वस्य रथयोजनात्पूर्वं मणिभिः शृङ्गारं विधत्ते—

यथा वै हविषो गृहीतस्य स्कन्दति । एवं वा

एतदश्वस्य स्कन्दति । यदस्योपाकृतस्य
लोमानि शीयन्ते । यद्वालेषु काचानाव-
यन्ति । लोमान्येवास्य तत्संभरन्ति (४), इति ।

यद्युपाकरणादिसंस्कृतस्याश्वस्य लोमानि भूमौ पतेयुस्तदानीं गृहीतस्य
हविषः स्कन्दनं यथा तथैवाश्वस्य स्कन्दनं भवति । तन्निवारणार्थमश्वस्य
लोमसु काचोपलक्षितान्सौवर्णराजतसामुद्रमणीनावयन्त्योतान्कुर्वन्ति । तेन
पतितानि लोमानि पुनः संपादयति ।

तत्र सप्तमकाण्डोक्तव्याहृतित्रयरूपान्मन्त्रान्विधत्ते—

भूर्भुवः सुवरिति प्राजापत्याभिरा-
वयन्ति । प्राजापत्यो वा अश्वः ।
स्वयैवैनं देवतया समर्धयन्ति, इति ।

प्राजापतिशरीरभूतलोकत्रयवाचित्वाद्वाहृतयः प्राजापत्याः । अश्वश्च प्राजा-
पत्यः । तस्मादेनमश्वं स्वकीयदेवतया समृद्धं करोति ।

व्याहृतित्रयं पत्नीभेदेन व्यवस्थापयति—

भूरिति महिषी । भुव इति वावाता । सुवरिति
परिवृक्ती । एषां लोकानामभिजित्यै, इति ।

राज्ञः पत्न्य उत्तममध्यमाधमा महिष्यादिशब्दैरुच्यन्ते । तत्र व्याहृतयो
व्यवस्थिताः । तथा च सूत्रकार आह—“ भूरिति सौवर्णान्महिषी प्राग्व-
हात्, भुव इति राजतान्वावाता प्रत्यग्वहात्प्राक्श्रोणेः, सुवरिति सामुद्रान्प-
रिवृक्ती प्रत्यक् श्रोणेः, बालेषु कुमार्यः शङ्खमणीनुपग्रथन्ति ” इति । तदेत-
न्महिष्यादिभिस्त्रिभिर्मणिग्रथनं लोकानां जयाय भवति ।

तत्र महिष्या ग्रथनीयानां मणीनां कारणद्रव्यं विधत्ते—

हिरण्ययाः काचा भवन्ति । ज्योतिर्वै
हिरण्यम् । राष्ट्रमश्वमेधः (५) । ज्योति-

श्वैवास्मै राष्ट्रं च समीचीं दधाति, इति ।

काचा मणयो हिरण्ययाः सुवर्णेन निर्मातव्याः । हिरण्यस्य ज्योतिष्ठादश्व-
मेधस्य राष्ट्रप्रदत्वेन तद्रूपत्वाद्दुभयमप्यस्यानुकूलं संपादयति ।

मणिसंख्यां विधत्ते—

सहस्रं भवन्ति । सहस्रसंमितः सुवर्गो
लोकः । सुवर्गस्य लोकस्याभिर्जित्यै, इति ।

स्वर्गस्थानां भोग्यद्रव्याणां बहुमूल्यार्हत्वात्स्वर्गस्य सहस्रतुल्यत्वम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“अर्थास्य स्ववेशानाज्येनाभ्यञ्जन्ति । वसवस्त्वाऽञ्जन्तु
गायत्रेण छन्दसेति गौलुलस्तम्बेन, महिषी रुद्रा इति काशस्तम्बेन वावाता,
आदित्यास्त्वा इति मौञ्जस्तम्बेन परिवृक्ती ” इति । तदिदं विधत्ते—

अप वा एतस्मात्तेजं इन्द्रियं पशवः श्रीः
क्रामन्ति । योऽश्वमेधेन यजते । वसवस्त्वाऽ-
ञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसेति महिष्यभ्यनक्ति ।
तेजो वा आज्यम् । तेजो गायत्री । तेजसै-
वास्मै तेजोऽवरुन्धे (६) । रुद्रास्त्वाऽञ्जन्तु
त्रैष्टुभेन छन्दसेति वावाता । तेजो वा आज्यम् ।
इन्द्रियं त्रिष्टुप् । तेजसैवास्मां इन्द्रियमवरुन्धे ।
आदित्यास्त्वाऽञ्जन्तु जागतेन छन्दसेति परि-
वृक्ती । तेजो वा आज्यम् । पशवो
जगती । तेजसैवास्मै पशूनवरुन्धे, इति ।

तेजः शरीरकान्तिः । इन्द्रियं चक्षुरादिपाटवम् । पशवो गवाश्वादयः ।
श्रीर्धनादिसमृद्धिः । अश्वमेधयाजिनो बहुद्रव्यव्ययेन शरीरप्रयासेन च तेज-

आदिकमपगच्छति । अतस्तत्समाधानाय वसवस्त्वेत्यादिभिर्मन्त्रैर्महिष्यादयोऽ-
भ्यञ्जनं कुर्युः । तत्र गौलुगुलाद्याज्यस्य तेजोरूपत्वान्मन्त्रोक्तानां गायत्री-
त्रिष्टुब्जगतीच्छन्दसां क्रमेण तेजइन्द्रियपशुहेतुत्वात्सर्वमनेन प्राप्तं भवति ।

अथाभ्यञ्जनस्य पत्नीकर्तृकत्वं प्रशंसन्ति—

पत्नयोऽभ्यञ्जन्ति । श्रिया वा एतद्रूपम् (७) ।

यत्पत्नयः । श्रियमेवास्मिन्तद्वधति । नास्मा-

त्तेज इन्द्रियं पशवः श्रीरपक्रामन्ति, इति ।

यत्पत्नीबहुत्वं श्रियाः स्वरूपम् । धनवान्हि बहीः पत्नीरुद्धति । अतः
श्रीस्वरूपाः पत्न्योऽश्वमभ्यञ्जन्त्यस्तेनाभ्यञ्जनेन यजमाने श्रियमेव संपाद-
यन्ति । अतोऽस्मात्तेजआदयो नापक्रामन्ति ।

उक्तक्रमेणालंकृतेष्वश्वेष्ववगाहनं कृत्वा समागतेष्वनन्तरं मुखयायाश्वाय पूर्व
प्रजापतित्वेन निहितानामन्नशेषाणामुपहरणं विधत्ते—

लाजीश्छाचीश्न्यशोममाँश् इत्यतिरिक्तमन्न-

मश्वायोपाहरन्ति । प्रजामेवान्नादीं कुर्वते, इति ।

उपलालनपूर्वकमश्वसंबोधनार्थं लाज्यादिशब्दजातम् । हे लाजिन्, लाजो-
पलक्षितान्नवन्, हे शाचिञ्छक्तिमन्, हे यशोमन्यशसः संपादक, इत्यादिमन्त्रे-
णान्नहोमे त्ववशिष्टमन्नमानीयाश्वाय समर्पयेयुः । तेन स्वकीयां प्रजामन्नादन-
युक्तां कुर्वन्ति ।

अस्मिन्मन्त्र उत्तरभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

एतद्देवा अन्नमत्तैतदन्नमद्वि प्रजापत

इत्याह । प्रजायामेवान्नाद्यं दधते, इति ।

हे देवा अश्वे प्रविश्य तदेतदन्नं भक्षयत । हे प्रजापते विशेषतस्तदन्नमद्वि ।
अनेन मन्त्रपाठेन पुत्रादिरूपायां प्रजायामेवान्नाद्यं संपादयन्ति ।

अथ पञ्चमकाण्डोक्तं मन्त्रमेतदन्नावघ्राणे विनियुङ्के—

यदि नावजिघ्रेत् । अग्निः पशुरासीदि-

त्यवघ्रापयेत् । अव हव जिघ्रति, इति ।

स्वयमेवावजिघ्रति चेत्तदा नायं मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । अन्यथाऽनेन मन्त्रेणावघ्रापयेत् । ततः स्वयमेवाऽऽघ्राणं कृतं भवति ।

अथ सप्तमकाण्डगतमन्त्रेण पञ्चमकाण्डगतमन्त्राभ्यां चानुमन्त्रणं विधत्ते—

आक्रान्वाजी क्रमैरत्यक्रमीद्वाजी द्यौस्ते
पृष्ठं पृथिवी सधस्थमित्यश्वमनुमन्त्रयते ।
एषां लोकानामभिजित्यै , इति ।

मन्त्रत्रयेण लोकत्रयजयो भवति ।

पञ्चमकाण्डोक्तमनुवाकं प्रयाजयाज्यारूपेण विनियुङ्क्ते—

समिद्धो अञ्जकृदरं मतीनामित्यश्वस्याऽऽ-
प्रियो भवन्ति सरूपत्वायं (८), इति ॥

परितस्थुष इत्याहेमे एवासैम युनक्त्यभिजित्यै भरन्त्यश्वमेधो रुन्धे रूपं
जिघ्रति त्रीणि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

आ समन्तात्प्रीतिहेतव आप्रियः । तेषु मन्त्रेषु देवानां वक्षि प्रियमित्युच्यते ।
अश्वश्च तथा करोति । अतो मन्त्राणां सरूपत्वम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे रथयोजनाश्वालंकारावुक्तौ । पञ्चमे ब्रह्मोद्यनामको होतृब्रह्मणोरु-
त्तरकथितप्रश्नोत्तररूपाः संवादा उच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ उत्तरौ
महिमानपरिवप्यौ हुत्वा चात्वाले मार्जयित्वाऽभितोऽग्निष्ठं ब्रह्मोद्याय पर्युप-
विशतो दक्षिणतो ब्रह्मोत्तरतो होता किंस्विदासीत्पूर्वचित्तिरित्येतस्यानुवा-

कस्य पृष्ठानि होतुः प्रतिज्ञातानि ब्रह्मणः” इति । पृष्ठानि प्रश्नवाक्यानि प्रतिज्ञातान्युत्तरवाक्यानि(णि) । तदिदं ब्रह्मोद्यं विधत्ते—

तेजसा वा एष ब्रह्मवर्चसेन व्यृध्यते ।
योऽश्वमेधेन यजते । होता च ब्रह्मा च
ब्रह्मोद्यं वदतः । तेजसा चैवेनं ब्रह्म-
वर्चसेन च समर्धयतः , इति ।

अश्वमेधयाजिनः शरीरप्रयासेन तेजोव्यृद्धिः । मन्त्रवैकल्यसंभवाद्ब्रह्मवर्च-
सव्यृद्धिः । तदुभयपरिहाराय होतृब्रह्माणौ ब्रह्मोद्यं ब्रूयाताम् । जगत्स्थि-
तिहेतोः परब्रह्मणो विषये संवादो ब्रह्मोद्यम् । तेन यजमानस्य तेजोब्रह्मवर्च-
ससमृद्धिर्भवति ।

अग्निष्ठस्य यूपस्य दक्षिणभागे ब्रह्मण उपवेशनं विधत्ते—

दक्षिणतो ब्रह्मा भवति । दक्षिणतर्थाय-
तनो वै ब्रह्मा । बार्हस्पत्यो वै ब्रह्मा ।
ब्रह्मवर्चसमेवास्यं दक्षिणतो दधाति ।
तस्माद्दक्षिणोऽर्धो ब्रह्मवर्चसितरः , इति ।

आहवनीयस्य दक्षिणभागो ब्रह्मणः प्रतिनियतं स्थानम् । अतोऽत्रापि
दक्षिणभाग उपविशेत् । बृहस्पतिदेवताकश्चायं ब्रह्मा । अतोऽयं यजमानस्य
दक्षिणभागे ब्रह्मवर्चसं संपादयति । यस्मात्तत्संपत्तिस्तस्माद्दक्षिणभागोऽति-
शयेन ब्रह्मवर्चसयुक्तो दृश्यते । दक्षिणहस्तेन हि होमपूजादिकं क्रियते ।

होतुर्यूपस्योत्तरभाग उपवेशनं विधत्ते—

उत्तरतो होता भवति (१) । उत्तरत-
र्थायातनो वै होता । आग्नेयो वै
होता । तेजो वा अग्निः । तेज एवास्योत्तरतो
दधाति । तस्मादुत्तरोऽर्धस्तेजस्वितरः , इति ।

सामिधेन्यनुवचनादौ वेद्या उत्तरश्रोणिर्होतुर्नियतं स्थानम् । अतोऽत्रापि यूपस्योत्तरभाग उपविशेत् । दैविकेष्टृत्विक्षु होतृत्वमग्नेराम्नातम् । “अग्निर्होता अश्विनाऽध्वर्यू” इति । तत्संबन्धादयं मानुषो होताऽऽग्नेयः । अतोऽस्य यजमानस्योत्तरभागे तेजः संपादयति । यस्मादेवं तस्मात्केषुचित्पुरुषेषूत्तरोऽर्धो वामभागः शक्तिमत्तरः ।

दक्षिणोत्तरदेशौ द्वयोर्विहितौ । कस्य दक्षिणोत्तरावित्याकाङ्क्षितत्वादग्निष्टं यूपं तत्प्रतियोगित्वेन विधत्ते—

यूपमभितो वदतः । यजमानदेवत्यो
वै यूपः । यजमानमेव तेजसा
च ब्रह्मवर्चसेन च समर्धयतः, इति ।

यजमानवयूपस्य पशुप्रयोगनिर्वाहकत्वाद्यजमानदेवत्यत्वम् । तस्य पार्श्वयोः स्थित्वा ब्रह्मवदने सति यजमानमेव तेजोब्रह्मवर्चसाभ्यां समृद्धं कुरुतः ।

तत्रोत्तरतोऽवस्थितो होता ‘किंस्वित्’ इत्यादीनि प्रश्नवाक्यानि पठति । दक्षिणतोऽवस्थितो ब्रह्मा ‘द्यौरासीत्’ इत्याद्युत्तरवाक्यानि(णि) पठति । तत्र प्रश्नवाक्यानि यथासमाम्नातमनूद्य तद्व्याख्यानव्याजेनोत्तरवाक्यानां(णां) तात्पर्यं प्रदर्शयते । तत्र प्रथमप्रश्नवाक्यं दर्शयति—

किंस्विदासीत्पूर्वचित्तिरित्याह । द्यौरै वृष्टिः
पूर्वचित्तिः (२) । दिवमेव वृष्टिमवरुन्धे, इति ।

पूर्वचित्तिः प्रथमतश्चेतयमाना किं नामाऽऽसीदिति प्रश्नः । या वृष्टिकारण-भूता द्यौः सैव प्रथमतश्चेतयमाना । प्रथमतो वृष्टौ सत्यां पश्चादोषधिद्वारा सर्वे प्राणिनो जीवन्ति । एताभ्यां प्रश्नोत्तराभ्यां वृष्टिहेतुं दिवमेव प्राप्नोति वृष्टिं लभत इत्यर्थः ।

द्वितीयं वाक्यं दर्शयति—

किंस्विदासीद्बृहद्वय इत्याह । अश्वो वै
बृहद्वयः । अश्वमेवावरुन्धे, इति ।

युद्धे जयद्वारो वीरजीवनहेतुत्वादश्वो बृहद्वयः ।

तृतीयं दर्शयति—

किंस्विंदासीत्पिशङ्गिलेत्याह । रात्रिर्वै
पिशङ्गिला । रात्रिमेवावरुन्धे, इति ।

अतिशयेन रूपवती पिशङ्गिला रात्रिश्च तादृशी चन्द्रिकया नक्षत्रैश्च रूपव-
त्त्वप्रतिभासात् ।

चतुर्थं दर्शयति—

किंस्विंदासीत्पिलिप्पिलेत्याह । श्रीर्वै पिलि-
प्पिला । अन्नाद्यमेवावरुन्धे (३), इति ।

प्रजासमूहनिमित्तस्य ध्वनिविशेषस्य पिलिप्पिलेत्यनुकरणम् । श्रीश्च तथा-
विधध्वनियुक्ता । यस्मिन्गृहे धनसमृद्धिस्तत्र जनबाहुल्यान्निरन्तरं तथाविधः
शब्दो भवति ।

पञ्चमं दर्शयति—

कःस्विंदेकाकी चरतीत्याह । असौ वा आदित्य
एकाकी चरति । तेज एवावरुन्धे, इति ।

आदित्यस्य हि सहायनैरपेक्ष्येण जगद्धमणं प्रसिद्धम् ।

षष्ठं दर्शयति—

क उं स्विजायते पुनरित्याह । चन्द्रमा
वै जायते पुनः । आयुरेवावरुन्धे, इति ।

कृष्णपक्षे क्षीणश्चन्द्रः शुक्लपक्षे पुनर्जायत इति हि प्रसिद्धम् ।

सप्तमं दर्शयति—

किंस्विद्धिमस्यं भेषजमित्याह । अग्निर्वै
हिमस्यं भेषजम् । ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे, इति ।

अग्निसेवया हि शैत्योपद्रवो निवर्त्यते ।

अष्टमं दर्शयति—

किंस्विदावप॑नं मह॒दित्या॑ह (४) ।

अयं वै लोक॑ आव॒प॑नं मह॒त् ।

अस्मिन्ने॒व लो॒के प्र॑ति॒तिष्ठ॑ति, इति ।

ब्रीह्यादिबीजानां सर्वत आवापस्थानं भूमिः ।

नवमं दर्शयति—

पृच्छामि॑ त्वा पर॒मं तं पृथि॒व्या इत्या॑ह ।

वेदि॒वै परोऽन्तः॑ पृथि॒व्याः । वेदि॒मेवाव॑रुन्धे, इति ।

यागसंबन्धिनी या वेदिः सा पृथिव्या उत्कृष्टप्रदेशः । न हि ततोऽन्य
उत्कृष्टदेशः कश्चिद्विद्यते ।

दशमं दर्शयति—

पृच्छामि॑ त्वा भुव॒नस्य॑ नाभि॒मित्या॑ह । यज्ञो

वै भुव॒नस्य॑ नाभिः । यज्ञ॒मेवाव॑रुन्धे, इति ।

यथा शरीरस्य नाभिर्मध्यप्रदेशस्तथा यज्ञः सर्वस्य लोकस्य मध्यस्थानीयः ।
कर्माधीनत्वात्सर्वजगद्भवहारस्य ।

एकादशं दर्शयति—

पृच्छामि॑ त्वा वृष्णो॑ अश्व॒स्य रे॒त

इत्या॑ह । सोमो॑ वै वृष्णो॑ अश्व॒स्य

रेतः॑ । सोम॒पीथ॒मेवाव॑रुन्धे, इति ।

वृष्णः सेक्तृत्वेन बलवतोऽश्वस्य संबन्धी सारभूतः पदार्थः सोमः । एवं
सति ह्यश्वे त्रिरात्ररूपोऽश्वमेधारुयः सोमयागो निष्पद्यते ।

द्वादशं दर्शयति—

पृच्छामि॑ वा॒चः पर॒मं व्यो॑मित्या॑ह ।

ब्रह्म॑ वै वा॒चः पर॒मं व्यो॑म ।

ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे (५), इति ।

होतां भवति वै वृष्टिः पूर्वचित्तिरन्नाद्यमेवावरुन्धे महदित्याह सोमो वै वृष्णो
अश्वस्य रेतश्चत्वारि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

जगत्कारणं ब्रह्मैव वाचो वेदरूपायाः परमं व्योम पर्यवसानभूमिः ' सर्वे
वेदा यत्पदमामनन्ति ' इति श्रुतेः । तदेवं ब्रह्मकार्यभूतकृत्स्नजगद्व्यवहारविष-
यप्रश्नोत्तररूपाभ्यां मन्त्राभ्यां होतृब्रह्मणोः संवादरूपं ब्रह्मोद्यं प्रसिद्धम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे ब्रह्मोद्यमुक्तम् । षष्ठसप्तमयोर्मृताश्वोपचारोऽभिधीयते । तत्राऽऽदाव-
श्वसंज्ञपनकालीनानुष्ठेयान्होमान्विधत्ते—

अप वा एतस्मात्प्राणाः क्रामन्ति ।
योऽश्वमेधेन यजते । प्राणाय स्वाहा
व्यानाय स्वाहेति संज्ञप्यमान आहु-
तीर्जुहोति । प्राणानेवास्मिन्दधाति ।
नास्मात्प्राणा अपक्रामन्ति , इति ।

अश्वमेधयाजिनोऽश्ववधदोषेणाऽऽयुःसमाप्तेः पूर्वमेवाकस्मात्प्राणा अपक्रा-
मन्ति । अतस्तत्परिहाराय सप्तमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके प्राणाय स्वाहेति योऽनु-
वाकस्तत्रत्यैर्मन्त्रैर्जुहुयात् । तेन यजमाने प्राणानवस्थापयति । ततोऽकाले
प्राणा अस्मान्नापक्रामन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“अम्बे अम्बाल्याम्बिक इति प्रतिप्रस्थाता पत्नीरु-
दानयति ता दक्षिणान्केशपक्षानुद्ध्य सव्यान्प्रस्रस्य दक्षिणानूरुनाघ्नानाः

सभिद्धिस्त्रिप्रदक्षिणमश्वमभिधून्वन्त्यः(त्यः)। परियन्त्यवन्ती स्थेति सव्यानुद्ग्रथ्य दक्षिणान्प्रस्रस्य सव्यानूरूनाघ्नाना अनभिधून्वन्त्य(त्य)स्त्रिः प्रतिपरियन्ति प्रदक्षिणमन्ततो यथा पुरस्तान्नवकृत्वः संपादयन्ति” इति । तत्रावन्ती स्थेति मन्त्रं पठित्वा तस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अवन्ती स्थावन्तीस्त्वाऽवन्तु । प्रियं त्वां
प्रियाणांम् । वर्षिष्ठमाप्यानाम् । निधीनां
त्वां निधिपतिं९ हवामहे वसो ममेत्याह ।
अपैवास्मैतद्रून्वते (१) । अथो ध्रुवन्त्येवै-
नम् । अथोऽन्ये वाऽस्मै ह्रुवते, इति ।

हे राजपत्न्यो यूयमवन्ती स्थाश्वं रक्षयन्त्यः स्थ । हेऽश्व, अवन्तीः पालयित्र्यः पत्न्यस्त्वाऽवन्तु । *मम वसो वासयितस्तादृश हेऽश्व प्रियाणां वस्तूनां मध्येऽत्यन्तं प्रियं त्वां हवामहे वयं पत्न्य आह्वयामः । कीदृशं त्वामाप्यानामाप्तव्यानां वस्तूनां मध्ये वर्षिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धम् । किंच निधिपतिं शङ्खपद्मादिनिधिविशेषाणां पालकम् । अथ वा किमनेन विशेषणेन सर्वनिधीनां पालकं त्वामाह्वयाम इति मन्त्रार्थः । तत्तेन मन्त्रेणास्मा अश्वायापह्रुवत एव, एनमश्वमपलपन्त्येव । न हि मृतोऽश्वः परमार्थत आह्वातुं शक्यते । किंचानेनाऽऽह्वानेनाश्वमेनं ध्रुवन्ति चालयन्त्युत्थापयन्ति । अपि चानेन चालनेनाश्वमेनं निह्रुवत एव, उत्थापनमपि मृतस्याश्वस्यापलाप एव । तस्मादश्वस्योपचार इत्यभिप्रायः ।

प्रदक्षिणत्रयं विधत्ते—

त्रिः परियन्ति । त्रयं इमे लोकाः ।

एभ्य एवैनं लोकेभ्यो ध्रुवते, इति ।

पत्न्यः प्रदक्षिणत्रयेणैनमश्वं लोकत्रयव्यवहारार्थं ध्रुवते चालयन्त्युत्थापयन्ति ।

* ममेत्येकवचनं पत्नीसंघाभिप्रायम् । अर्थस्तु—अस्माकं पत्नीनां वसो, इति ।

त्रिवारं पुनरप्रदक्षिणावृत्तिं विधत्ते—

त्रिः पुनः परिंयन्ति । षट्संपद्यन्ते । षड्वा
ऋतवः । ऋतुभिरेवैनं ध्रुवते , इति ।

पूर्वेण प्रदक्षिणावृत्तित्रयेण सहितस्य विपरीतावृत्तित्रयस्य षट्संख्योपपत्तिः ।

पुनरपि त्रिः प्रदक्षिणावृत्तिमभिप्रेत्य मिलित्वा नवसंख्यां विधत्ते—

अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति (२) ।

ये यज्ञे ध्रुवनं तन्वते । नवकृत्वः परिंयन्ति ।

नव वै पुरुषे प्राणाः । प्राणानेवाऽऽत्मन्द-

धते । नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति , इति ।

ये पुरुषा यज्ञे ध्रुवनं कम्पनं कुर्वत एतेभ्यः प्राणा अपक्रामन्त्येव । अतस्तत्परिहाराय नवकृत्वः परिभ्रमणं कुर्यात् । पुरुषशरीरे नवसु द्वारेषु नवसंख्याकाः प्राणा वर्तन्ते । तानात्मनि संपादयन्ति । ततश्च प्राणा एतेभ्यो नापक्रामन्ति ।

यथोक्तस्य मृतोपचारस्यानुष्ठानार्थं प्रतिप्रस्थातृकर्तृकं पत्न्यानयनं विधत्ते—

अम्बे अम्बाल्यम्बिक इति पत्नी-

मुदानयति । अह्वतैवैनाम् , इति ।

अम्बादिशब्दैः प्रतिप्रस्थाता महिषीं संबोधयति । तेन तामाह्वयत्येव । एतच्चान्यासामप्युपलक्षणम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ सुभगे काम्पीलवासिनीति क्षौमेन वाससाऽध्वर्युर्महिषीमश्वं च प्रच्छाद्य ” इति । तस्मिन्मन्त्रे प्रथमभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

सुभगे काम्पीलवासिनीत्याह ।

तप एवैनामुपनयति , इति ।

अत्र प्रतिप्रस्थाता महिषीं संबोधयति । हे सुभगे सौभाग्ययुक्ते हे काम्पी-

लवासिनि शृङ्गारार्थं विचित्रदुकूलवस्त्रोपेते । अनेन संबोधनेन महिषीमेनां तप एव प्रापयति । मृतेनाश्वेन सह भोगार्थमाह्वानं संतापहेतुत्वात्तपस्थानीयम् ।

द्वितीयभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

सुवर्गे लोके संप्रोर्वाथामित्याह (३) ।

सुवर्गमेवैनां लोकं गमयति , इति ।

हे महिषि त्वमश्वश्चेत्येतौ युवां स्वर्गलोकसदृशसुखनिमित्तमिदं वस्त्रं सम्यग्-
गाच्छादयतम् । अनेन मन्त्रभागेन(ण) महिषीं स्वर्गमेव प्रापयति ।

तृतीयभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

आऽहमजानि गर्भधमा त्वमजासि

गर्भधमित्याह । प्रजा वै पशवो

गर्भः । प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते, इति ।

हेऽश्व गर्भधारणहेतुं त्वामहं महिष्य(ष्या)जानि प्राप्त्वानि । त्वं च गर्भधं गर्भ-
धारकं कलत्ररूपं महिषीशरीरम(मा)जासि प्राप्नुहि । यद्यप्ययं भागो महिष्यैव
पठितुं युक्तस्तथाऽपि तदभिप्रायानुवादरूपेणाध्वर्युः पठतीत्यविरोधः । गर्भस्य
प्रजापशुरूपत्वादेतस्मिन्मन्त्रे पठिते सति प्रजां पशुं चाऽऽत्मनि स्थापयति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ गायत्री त्रिष्टुबिति द्वाभ्यां सौवर्णाभिः सूचीभिर्म-
हिष्यश्वस्यासिपथान्कल्पयति प्राक्क्रोडात् । एवमुत्तराभ्यां राजतीभिर्वावाता
प्रत्यक्क्रोडात्प्राङ्नाभेः । एवमुत्तराभ्यां लौहीभिः सीसाभिर्वा परिवृक्ती
शेषम्” इति । तत्रासिपथान्विधत्ते—

देवा वा अश्वमेधे पवमाने । सुवर्गं

लोकं न प्राजानन् । तमश्वः प्राजा-

नात् । यत्सूचीभिरसिपथान्कल्पयन्ति ।

सुवर्गस्य लोकस्य प्रजात्यै , इति ।

पुरा कदाचिद्देवा अश्वमेधे वहिष्पवमानस्तोत्रे प्रवृत्ते सति तत्र स्वर्गहेतुमश्वं
न ज्ञातवन्तः । तमश्वस्तु ज्ञातवान् । अतः स्वर्गज्ञानाय मृतस्याश्वस्य शरीरे

सूचीभिरसिपथाः कल्पनीयाः । यथा लोके सूकरः खड्गेन च्छिद्यत एवम-
श्वोऽपि च्छेदनीयः । अतः खड्गप्रहारस्थानलाञ्छनानि सूचीभिः कर्तव्यानि ।
त एतेऽसिपथा इत्युच्यन्ते ।

तस्मिन्नासिपथकल्पने पञ्चमकाण्डोक्तेन गायत्री त्रिष्टुबित्यनुवाकेन मन्त्रा
आम्नातास्तेषां स्पष्टार्थतां दर्शयति—

गायत्री त्रिष्टुब्जगतीत्याह (४) । यथा यजुरेवैतत्, इति ।

तेषु मन्त्रेषु गायत्र्यादिदेवताः सूचीभिः शिष्यन्त्विति सूचीवेधनमाम्नातम् ।
तत्तथैव क्रियते ।

सूचीनामवान्तरभेदं विधत्ते—

त्रयः सूच्यो भवन्ति । अयस्मर्यो रजता
हरिण्यः । अस्य वै लोकस्य रूपमयस्मर्यः ।
अन्तरिक्षस्य रजताः । दिवो हरिण्यः । दिशो
वा अयस्मर्यः । अवान्तरदिशा रजताः ।
ऊर्ध्वा हरिण्यः । दिश एवास्मै कल्पयति, इति ।

तत्र परिवृक्त्या लोहमर्यः सूच्यः । वावाताया रजतमर्यः । महिष्याः
सुवर्णमर्यः । ताश्च क्रमेण लोकत्रयरूपा दिगादिरूपाश्च । अतोऽस्य यजमा-
नस्य दिशः स्वव्यापारक्षमाः करोति, एवं लोकत्रयमपीति द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“कस्त्वा छ्यति कस्त्वा विशास्तीत्यश्वस्य त्वचमा-
च्छ्यति चन्द्रनाममेदस्तदुद्धरति नाश्वस्य वपा विद्यते” इति । तत्र पञ्चमका-
ण्डोक्तमन्त्रस्य कस्त्वेत्यनुवाकोक्तस्य तात्पर्यं दर्शयति ।

कस्त्वा छ्यति कस्त्वा विशास्ती-
त्याहाहिंसार्यै (५), इति ॥

हन्रवते कामन्त्यूर्वाथामित्याह जगतीत्याह कल्पयत्येकं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

हेऽश्व त्वां कः प्रजापतिश्छयति खड्गेन च्छिनत्ति । तथा कः प्रजापतिरेव त्वां विशास्ति विशसनमवयवविभागेन च्छेदनं करोति । अत्र मन्त्रे प्रजापत्युक्तिरहिंसार्था । स हि जगद्विधातृत्वाद्यथा हिंसा न भवति तथा छेतुं जानाति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठेऽश्वस्य मृतोपचारः संज्ञपनप्रकारश्चोक्तः । सप्तमे मृतोपचारविषया अवशिष्टा मन्त्रा व्याख्यायन्ते । अश्वेन सह वस्त्राच्छादिता महिषी यदा सोऽश्वो निद्रातीत्येवं क्लिश्नाति तदा पत्न्य इतरास्तां महिषीं प्रोत्साहयन्ति । प्रोत्साहनमन्त्राश्च “ऊर्ध्वामेनाम्” इत्यादयः । तत्र प्रथममन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अप वा एतस्माच्छ्री राष्ट्रं क्रामति ।
योऽश्वमेधेन यजते । ऊर्ध्वामेनामुच्छ्र-
यतादित्याह । श्रीर्वै राष्ट्रमश्वमेधः ।
श्रियमेवास्मै राष्ट्रमूर्ध्वमुच्छ्रयति, इति ।

अश्वमेधयाजिनः सकाशाच्छ्रियो राष्ट्रस्य चापगमो भवति । बहुधनव्ययेन श्रियोऽपगमः । अत एव राष्ट्रं पालयितुमशक्तत्वाद्द्राष्ट्रस्याप्यपगमः । तत्परिहारार्थमितराः पत्न्य ऊर्ध्वामिति पादं पठन्ति । तस्यायमर्थः—हेऽश्व, एनां महिषीं प्रति स्वकीयां पुलिङ्गव्यक्तिमूर्ध्वमुच्छ्रयताद्यथोर्ध्वा व्यवतिष्ठते तथोच्छ्रितां कुर्विति । एवं सत्यश्वमेधस्य श्रीरूपत्वाद्द्राष्ट्ररूपत्वाच्च तदवयवस्योच्छ्रितत्वप्रार्थनया श्रियं राष्ट्रं चोर्ध्वं यथा भवति तथैवोन्नतं करोति ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

वेणुभारं गिराविवेत्याह । राष्ट्रं वै
भारः । राष्ट्रमेवास्मै पर्यूहति, इति ।

व्यक्तेरौन्नत्ये दृष्टान्तोऽस्मिन्पादेऽभिधीयते । यथा वेणुभारवाही कस्मिंश्चिद्विरौ वेणुंश्छित्त्वा भारं बद्ध्वा स्वशिरस्यारोपयितुं सौकर्याय वृक्षाद्यवष्ट-

म्भेन तं भारमूर्ध्वाग्रमवस्थापयति तद्वत् । अत्र राष्ट्रस्य भारस्थानीयत्वात् ।
यजमानार्थं राष्ट्रमेव परितः समादधाति ।

तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अथास्या मध्यमेधतामित्याह । श्रीर्वै राष्ट्रस्य
मध्यम् (१) । श्रियमेवावरुन्धे, इति ।

अश्वस्य पुंलिङ्गव्यक्तावुच्छ्रितायामथानन्तरमस्या महिष्याः शरीरमध्यं
स्त्रीलिङ्गमेधतामुत्साहेन वर्धताम् । अतो धनादिसमृद्धिरूपायाः श्रिय एव राष्ट्र-
मध्यरूपत्वाच्छ्रियमेव प्राप्नोति ।

चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

शीते वाते पुनन्निवेत्याह । क्षेमो वै राष्ट्रस्य
शीतो वातः । क्षेममेवावरुन्धे, इति ।

पक्वानां धान्यानां खले यदा शोधनं क्रियते तदा प्रातःकाले शीते वाते
प्रवृत्ते सति धान्यं पुनन्, शोधयन्पुरुष उत्साहेन यथाभिवृद्धिं गच्छति तद्वत् ।
अत्र शीतवातस्य तापनिवारकत्वेन क्षेमरूपत्वाद्यजमानः क्षेममेव प्राप्नोति ।

प्रोत्साहनमन्त्रेषु प्रथमं व्याख्याय द्वितीयमन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

यद्वरिणी यवमत्तीत्याह । विड्वै हरिणी । राष्ट्रं
यवः । विशं चैवास्मै राष्ट्रं च समीचीं दधाति, इति ।

अत्र महिषीं सान्त्वयितुमनेनोत्तरेण च पादद्वयेन दृष्टान्तोऽभिधीयते ।
यदा हरिणी काचिद्रात्रौ समागत्य क्षेत्रे फलितं यवं भक्षयति । तत्र यथा
स्वामी न जानाति । तथा हे महिषि त्वमपि देवतारूपेण त्वामनुभूयान्तर्हि-
तमश्वं न जानासीति पादद्वयस्याभिप्रायः । तत्र हरिणीयवशब्दाभ्यां प्रजा
राष्ट्रं चेत्युभयं सृज्यते । तत्र प्रजा हरिणीस्थानीया । यद्वा राजस्वामिकायां
भूमावुत्पन्नधान्यभक्षणाद्धरिणीसादृश्यम् । राष्ट्रस्य भोग्यत्वाद्यवसादृश्यम् ।

अत एतत्पाठेन प्रजाया राष्ट्रस्य च सम्यंगानुकूल्यं संपादयति ।

न पुष्टं पशुमन्यत इत्याह । तस्मा-

द्राजां पशून् पुष्यति (२), इति ।

हरिण्या यवे भक्षितेऽपि हरिणीरूपं पशुं पुष्टं क्षेत्रिको न जानाति । यस्मा-
देवं तस्मात्क्षेत्रस्वामिवत्कृत्स्नभूमिस्वामी राजा पशून् पुष्यति । पशुपुष्टिं
स्ववृत्तितया न गणयति । वैश्यस्य वृच्यन्तराभावात्पशुपुष्टिमसौ बहु मन्यते ।
राजा तु प्रभूतधनसमृद्धत्वान्न गणयति ।

द्वितीयतृतीयपादयोस्तात्पर्यं दर्शयति—

शूद्रा यदर्यंजारा न पोषाय धनायती-
त्याह । तस्माद्द्वैशीपुत्रं नाभिषिञ्चन्ते, इति ।

यद्यदा कदाचिदासी स्वकीयस्वामिना जारेण युक्ता भवति तदा सा
दासी स्वामिस्वीकारमात्रेणात्यन्तं हृष्यति न तु स्वकीयकुटुम्बपोषाय धनमा-
त्मन इच्छति । न हि स्वामिस्वीकाराद्धनमधिकं मन्यते । तथा हे महिषि
मनुष्यशरीरा त्वमपि देवतारूपस्याश्वस्य स्वीकारादेव परितुष्टा भव । न तु
तुच्छमिमं मानुषं भोगमपेक्षस्वेति मन्त्राभिप्रायः । यस्मादत्र दास्या धनरा-
हित्यं सूचितं तस्मादासीवन्नीचजातेर्वैश्यस्त्रियाः पुत्रं धनानर्हं राज्यार्थं नाभि-
षिञ्चन्ते ।

तृतीयमन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

इयं यका शकुन्तिकेत्याह । विद्वै शकुन्तिका । राष्ट्रम-
श्वमेधः । विशं चैवास्मै राष्ट्रं च समीचीं दधाति, इति ।

इयं प्रत्यक्षतो दृश्यमाना यका शकुन्तिका या काचित्पक्षिस्त्री विद्यते सा
च पक्षिणं पृष्ठतो गच्छत्येव न तु पृष्ठे क्वचिदवतिष्ठते । हे महिषि, एवं त्वमपि
न तृप्यसि तदेतद्युक्तमिति मन्त्राभिप्रायः । अत्र शकुन्तिकाशब्देन पक्षिस्त्री-
सदृशी प्रजा सूच्यते । अयमश्वमेधश्च राष्ट्रसदृशः । तथा सत्येतत्पादपाठेन
प्रजाराष्ट्रयोर्यजमानानुकूल्यं संपादयति ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

आहलमिति सर्पतीत्याह । तस्मा-
द्राष्ट्राय विशः सर्पन्ति, इति ।

आहलमिति पक्षिशब्दानुकरणम् । तथाविधं शब्दं कुर्वती पक्षिस्त्री पुमांसं पक्षिणं सर्पति । यस्मान्मत्र एवमाह तस्माल्लोकेऽपि राष्ट्रार्थं शकुन्तिकास्थानीयाः प्रजाः प्रवर्तन्ते ।

तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

आहंतं ग॒भे प॒स इत्याह । विडुँ
ग॒भः (३) । रा॒ष्ट्रं प॒सः । रा॒ष्ट्रमे॒व वि॒श्या-
ह॑न्ति । तस्माद्द्रा॒ष्ट्रं वि॒शं घा॒तुक॑म्, इति ।

अत्र गभशब्दो वर्णविपर्यासेन स्त्रीव्यञ्जनं भगमाचष्टे । पसशब्दोऽपि वर्णव्यत्यासेन सपमावापयोग्यं पुरुषव्यञ्जनमाचष्टे । स्त्रीव्यञ्जने पुंव्यञ्जनमाह-
तमिति मन्त्रार्थः । अत्र स्त्रीव्यञ्जनवाचिना गभशब्देन प्रजोपलक्षिता । पुंव्य-
ञ्जनवाचिना पसशब्देन राष्ट्रं सूचितम् । ततः प्रजायां राष्ट्रमाहन्ति संयो-
जयति । यस्मादेवं तस्माल्लोकेऽपि यद्राष्ट्रं तद्विशं *घातुकं प्रजां प्रति गमन-
शीलम् । उभयमपि परस्परं संबध्य वर्तत इत्यर्थः । चतुर्थपादः स्पष्टत्वबुद्ध्या
ब्राह्मणेनोपेक्षितः ।

चतुर्थमन्त्रे प्रथमपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

मा॒ता च॑ ते पि॒ता च॑ त॒ इत्याह ।
इ॒यं वै मा॒ता । अ॒सौ पि॒ता ।
आ॒भ्यामे॒वैनं॑ परि॒ददा॑ति, इति ।

हे महिषि तव या माता यश्च तव पिता तावुभौ सह शयनं कुरुत इति
मन्त्रार्थः । अत्र पृथिवी द्यौश्च मातापितृशब्दाभ्यामुपलक्ष्येते । तथा सति द्यावा-
पृथिवीभ्यामेवैनं यजमानं रक्षार्थं परिददाति ।

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अ॒ग्रं वृ॒क्षस्य॑ रो॒हत॑ इत्याह । श्री॒र्वै
वृ॒क्षस्या॒ग्रम् । श्रि॒यमे॒वाव॑रुन्धे, इति ।

* गत्यर्थकोऽत्र हन् धातुः ।

वृक्षस्य कस्यचिदग्रं शाखया निर्मितं तल्पं माता पिता चाऽऽरोहत इति मन्त्रार्थः । वृक्षाग्रशब्देनोत्कर्षसाम्याच्छ्रीर्विवक्षिता । अतो यजमानः श्रियमेव प्राप्नोति ।

उत्तरार्धस्य तात्पर्यं दर्शयति—

प्रसुलामीति ते पिता गभे मुष्टिमंतसयदि-
त्याह । विड्वै गभः । राष्ट्रं मुष्टिः । राष्ट्रमेव
विश्याहन्ति । तस्माद्राष्ट्रं विशं घातुकम्, इति ।

हे महिषि ते पिता प्रसुलामि प्रवेशयामीत्येवमुक्त्वा गभे योनौ मुष्टिं मुष्टि-
सदृशं मेद्रमंतसयत्प्रावेशयत् । एवमयमश्वश्वकार । अतो हे महिषि त्वमुत्तिष्ठेति
मन्त्राभिप्रायः । तत्र गभमुष्टिशब्दाभ्यां प्रजाराष्ट्रयोरुपलक्षितत्वात्तयोः
संबन्धः पूर्ववदत्र संपादितो भवति । एवमत्र महिष्या आह्वानार्था इतरपत्नी-
वचनरूपा मन्त्रा व्याख्याताः ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“दधिक्राव्णो अकारिषमिति सर्वाः सुरभिमतीमृचम-
न्ततो जपित्वा” इति, तदिदं विधत्ते—

अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये
यज्ञेऽपूतं वदन्ति । दधिक्राव्णो अका-
रिषमिति सुरभिमतीमृचं वदन्ति ।
प्राणा वै सुरभ्यः । प्राणानेवाऽऽत्मन्द-
धते । नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति, इति ।

यज्ञे यागप्रयोगमध्ये ये मनुष्या अपूतमपवित्रं ग्राम्योक्तिरूपं वदन्त्येतेभ्यो
जनेभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति । अतस्तन्निवारणार्थं सर्वा अपि सुरभिमतीं ब्रूयुः ।
सुरभि नो मुखाकरदित्येवं सुरभिश्चब्दो यस्यामृच्यस्ति सेयं सुरभिमती ।
प्राणानां सुरभिगन्धवत्प्रियत्वात्तन्मन्त्रपाठेन प्राणानात्मनि संपादयन्ति । तत
एभ्यः स्त्रीजनेभ्यः प्राणा नापक्रामन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“आपोहिष्ठीयाभिर्मार्जयित्वा” इति । तदिदं विधत्ते—

आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्यद्भिर्मार्ज-
यन्ते । आपो वै सर्वा देवताः । देव-
ताभिरेवाऽऽत्मानं पवयन्ते, इति ॥

राष्ट्रस्य मध्यं पुष्यति गभो रुन्धे दधते चत्वारि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

देवतादिजगदुत्पत्तेः प्राकृतकारणत्वेनाऽऽपः समाम्नाताः ‘आपो वा
इदमासन्सलिलमेव’ इति । अतः कारणत्वात्सर्वदेवतारूपा आपः । ततोऽब्रूपा-
भिर्देवताभिरेवाऽऽत्मानं शोधयन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे मृताश्वोपचारे येऽवशिष्टा मन्त्रास्ते व्याख्याताः । अष्टमेऽश्वमेधतदी-
यपशुविधयः प्रशस्यन्ते । तत्राऽऽदावश्वमेधविधिप्रशंसां दर्शयति—

प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा प्रेणाऽनुप्राविंशत् ।
ताभ्यः पुनः संभवितुं नाशंक्रोत् । सोऽब्रवीत् ।
ऋध्रवदित्सः । यो मेतः पुनः संभरदिति । तं
देवा अश्वमेधेनैव समभरन् । ततो वै
त आध्नुवन् । योऽश्वमेधेन यजते ।
प्रजापतिमेव संभरत्यृध्नोति, इति ।

पुरा प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा तासु प्रजासु प्रेणा प्रेम्णाऽनुप्राविश्य पुनस्ताभ्यः

प्रजाभ्यः सकाशात्संभवितुं स्वेन रूपेणाऽऽविर्भवितुमशक्तः सन्निदमब्रवीत्,
यः कश्चिन्मामितः प्रजासमूहात्पुनरपि संभरत्स्वेन रूपेण संभूतं करोति स
ऋध्नवदित्समृद्धिं प्राप्नोत्येवेति । ततो देवा अश्वमेधानुष्ठानेनैव तं प्रजापतिं
पुनः संभूतं कृत्वा स्वयमृद्धिं प्राप्ताः । ततोऽन्योऽप्यश्वमेधेनेष्ट्वा प्रजापतिमेव
संपाद्य समृद्धिं प्राप्नोति ।

अथ पशुविधिषु मनुष्यविधिं प्रशंसति—

पुरुषमालभते । वैराजो वै पुरुषः ।

विराजमेवाऽऽलभते । अथो अन्नं

वै विराट् । अन्नमेवावरुन्धे, इति ।

सोमाय स्वराज्ञेऽनोवाहावित्यनुवाके वैराजी पुरुषीति विराट्देवताका मनु-
ष्यस्त्री पशुत्वेनाऽऽम्नाता । तदत्र पुरुषमालभत इत्युच्यते । मनुष्यजातिमाल-
भत इत्यर्थः । मनुष्यशरीरस्य विराट्पुरुषशरीरसमानाकारत्वादयं वैराजः । अतो
विराजमेवाऽऽलब्धवान्भवति । अपि चान्नस्यापि विराट्छब्दाभिधेयत्वादन्न-
मपि प्राप्नोति ।

अश्वविधिं प्रशंसति—

अश्वमालभते । प्राजापत्यो वा अश्वः ।

प्रजापतिमेवाऽऽलभते । अथो श्रीर्वा

एकशफम् । श्रियमेवावरुन्धे, इति ।

प्रजापत्यक्षिजन्यत्वादश्वः प्राजापत्यः । तदालम्भेन प्रजापतिमेवाऽऽलब्धवा-
न्भवति । अपि चैकशफमश्वाश्वतरगर्दभरूपं श्रीस्वरूपम् । धनिकानां गृहेषु
मनुष्यधनादिवहनायाश्वादीनां दर्शनात् । तस्माच्छ्रियमेव प्राप्नोति ।

गोविधिं प्रशंसति—

गामालभते (२) । यज्ञो वै गौः । यज्ञमेवाऽऽल-

भते । अथो अन्नं वै गौः । अन्नमेवावरुन्धे, इति ।

द्वे धेनू भौमी इत्यादौ पशुत्वेन गौर्विहिता । सा च यज्ञनिष्पादकत्वाद्यज्ञ-

स्वरूपा । अतो गवालम्भेन यज्ञ एवाऽऽलब्धो भवति । अपि च क्षीरादिद्वारेण गोरन्नत्वाद्भवेव प्राप्नोति ।

अजविधिमविविधिं च प्रशंसति—

अजावी आलभते भूम्ने । अथो
पुष्टिर्वे भूमा । पुष्टिमेवावरुन्धे, इति ।

अग्नयेऽनीकवत इत्यनुवाक आग्नेयः कृष्णोऽजः सारस्वती मेषीत्यजाव्योः पशुत्वमाम्नातम् । तदालम्भो भूम्ने बाहुल्याय संपद्यते । तस्माद्द्वौ त्रीनजा जनयत्यथावयो भूयसीः, इति बाहुल्यसंभावनायाः श्रुतत्वात् । अपि च बाहुल्यस्य पुष्टिरूपत्वात्पुष्टिमेव प्राप्नोति ।

उत्सर्गविधिं प्रशंसति—

पर्यग्निकृतं पुरुषं चाऽऽरण्यां-
श्वोत्सृजन्त्यहिंसार्यै, इति ।

यद्यप्यारण्योत्सर्ग एवान्यत्राऽऽम्नातो न तु पुरुषोत्सर्गस्तथाऽप्यप्राप्तांशे विधित्वं प्राप्तांशस्य त्वनुवादेन प्रशंसेति सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

अथ मिलित्वा संगृह्य प्रशंसति—

उभौ वा एतौ पशू आलभ्येते । यश्चावमो यश्च
परमः । तेऽस्योभये यज्ञे बद्धाः । अभीष्टा अभि-
प्रीताः । अभिजिता अभिहुता भवन्ति, इति ।

तत्रोक्तेषु पुरुषमालभत इत्यारभ्याजावी आलभत इत्यन्तेषु पशुषूत्तमाधम-
भावो विद्यते । पुरुषः सर्वोत्तमः । तदपेक्षयाऽश्वोऽधमः । अश्वापेक्षया गौर-
धमा । गवापेक्षयाऽजावी अधमौ । एवं योऽधमो यश्च परमस्तावुभौ पशू आल-
भ्येते । अस्य यजमानस्य यज्ञ उभयविधास्ते सर्वे पशवो बद्धा नियोजिताः ।
ते च देवतानामभीष्टा अपेक्षिताः । अत एवाभिप्रीता अत्यन्तप्रीतिविषयाः ।
अभिजिता वशीकृताः । अभिहुता देवार्थमग्नौ प्रक्षिप्ता भवन्ति ।

अश्वमेधानुष्ठानं तद्वेदनं च प्रशंसति—

नैनं दंक्षणवः पशवो यज्ञे बद्धाः ।
अभीष्टा अभिप्रीताः । अभिजिता अभि-
हुता हिंसन्ति । योऽश्वमेधेन यजते ।
य उ चैनमेवं वेदं (३), इति ॥

लभते गामालभते परमोऽष्टौ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्यायेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

एनमश्वमेधयाजिनमश्वमेधवेदिनं च दंक्षणवः स्वभावतो दंशनशीला अपि
पशवो नियोजनादिक्रियाविषयाः सन्तोऽपि न हिंसन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमोऽश्वमेधस्य तत्पशूनां च प्रशंसाऽभिहिता । नवमे तु त्रिरात्रस्योत्त-
मेऽहनि पशवोऽभिधीयन्ते । तत्राऽऽदौ तावत्प्रथमद्वितीये अहनी प्रशंसति—

प्रथमेन वा एष स्तोमेन राद्ध्वा । चतु-
ष्टोमेन कृतेनायानामुत्तरेऽहन् । एक-
विंशे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति, इति ।

एषोऽश्वमेधयाजी प्रथमेनाह्वा राद्ध्वा समृद्धिं प्राप्योत्तरेऽहन्द्वितीयेऽहनि
प्रतितिष्ठति । कीदृशेन प्रथमेन स्तोमेन स्तोत्रयुक्तेन चतुष्टोमेन त्रिवृत्पञ्चदश-
सप्तदशैकविंशाख्यैश्चतुर्भिः स्तोमैर्युक्तेन । तत्र दृष्टान्तः—अयानां कालानां मध्ये
कृतेन कृतयुगेनेव । यथा कृतयुगं चतुर्भिर्धर्मपादैर्युक्तम् । एवमिदं प्रथममहश्च-
तुर्भिः स्तोमैर्युक्तमित्यर्थः । कीदृश उत्तर एकविंश एकविंशस्तोमयुक्ते । अत एव
प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठाहेतौ ।

अथ तस्मिन्द्वितीयेऽहनि पृष्ठस्तोत्रे शाकरं साम विधत्ते—

एकविंशत्प्रतिष्ठायां ऋतूनन्वारोहति ।
 ऋतवो वै पृष्ठानि । ऋतवः संवत्सरः । ऋतु-
 ष्वेव संवत्सरे प्रतिष्ठायां । देवता अभ्यारो-
 हति । शक्रयः पृष्ठं भवन्त्यन्यदन्यच्छन्दः ।
 अन्येऽन्ये वा एते पशव आलभ्यन्ते (१) ।
 उतेव ग्राम्याः । उतेवाऽऽरण्याः । अहरेव रूपेण
 समर्धयति । अथो अह्न एवैष बलिर्हियते, इति ।

यदिदमेकविंशस्तोमयुक्तं प्रतिष्ठाकारणं द्वितीयमहस्तत्सकाशादयमृत्वभि-
 मानिदेवान्प्राप्नोति । पृष्ठस्तोत्राण्यत्रर्तुप्राप्तिहेतुत्वादतव इत्युच्यन्ते । तैर्ऋतुभिः
 साध्यत्वात्संवत्सर ऋत्वात्मकः । अतोऽयं पृष्ठस्तोत्रबलादृत्वात्मके संवत्सरे
 प्रतिष्ठां प्राप्य तद्देवताः प्राप्नोति । तस्मिन्पृष्ठस्तोत्रे शक्रयो भवन्ति शाकरं
 साम गातव्यम् । सामाधारभूतास्वृक्ष्वन्यदन्यच्छन्दो भवति न त्वेकच्छ-
 न्दस्काः सर्वा ऋचः, यस्मादेते पशवो नानाविधा आलभ्यन्ते केचिद्ग्राम्याः
 केचिदारण्याश्चेति तस्मात्पशुवच्छन्दसां नानाविधत्वं युक्तम् । तेन च नाना-
 विधत्वेनेदं द्वितीयमहरेव स्वरूपेण समृद्धं कृतं भवति । अपि च तस्मादह्न
 एव सकाशादेष बलिर्हियते । इयं लोकप्रसिद्धा पूजा यजमानस्य संपद्यते ।

अथ तृतीयेऽहनि पशुविशेषान्विधत्ते—

तदाहुः । अपशवो वा एते । यदजावयंश्चाऽऽ-
 रण्याश्च । एते वै सर्वे पशवः । यद्रव्या
 इति । गव्यान्पशूनुत्तमेऽहन्नलभते ।
 (२) । तेनैवोभयान्पशूनवरुन्वे, इति ।

तत्र पशुविषये रहस्याभिज्ञा एवमाहुः, अजजातीया अविजातीया आर-
 ण्याश्च ये सन्ति ते मुख्याः पशवो न भवन्ति । किंतु ये गोजातीया एत एव

सर्वे पशवः सर्वपशुस्थाने प्रयोक्तव्या इति । तस्मादुत्तमेऽहनि गोजातीयान्पशूनालभेत । तेनैव गवालम्भनेन ग्राम्यानारण्यांश्चोभयान्प्राप्नोति ।

गव्यानां पशूनां देवतां विधत्ते—

प्राजापत्या भवन्ति । अनभिजितस्याभिजित्यै, इति ।

सर्वेषां प्राजापत्यत्वे सति प्राजापत्यनुग्रहात्पूर्वमवशीकृतमपि राष्ट्रं वशीकृतं भवति ।

अथ त्रिरात्रावसाने पशून्विधत्ते—

सौरीर्नवं श्वेता वशा अनूबन्ध्या भवन्ति ।

अन्तत एव ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे, इति ।

सूर्यदेवताका नवसंख्याकाः श्वेतवर्णा वन्ध्या गावोऽनूबन्ध्याख्याः पशवः कर्तव्याः । तेनाश्वमेधस्यान्तत एव काले ब्रह्मवर्चसं प्राप्नोति ।

अनूबन्ध्यानन्तरं पश्वन्तराणि विधत्ते—

सोमाय स्वरज्ञेऽनोवाहावनद्वाहाविति द्वंद्विनः

पशूनालभते । अहोरात्राणामभिजित्यै, इति ।

सोमायेत्यनुवाके द्विवचनान्तैः शब्दैरभिहिता द्वंद्विनस्तदालम्भेनाहोरात्राभिजयो भवति ।

द्वंद्विभ्य ऊर्ध्वं पश्वन्तराणि विधत्ते—

पशुभिर्वा एष व्यृध्यते । योऽश्वमेधेन यजते । छगलं

कलमाषं किकिदीविं विदीगयमिति त्वाष्ट्रान्पशू-

नालभते । पशुभिरेवाऽऽत्मानं समर्धयति, इति ।

अश्वमेधयाजी बहुपशुमारणात्पशुभिर्वियुक्तो भवति । अतः पशुसमृद्धये त्वष्ट्रदेवताकान्पशूनालभेत । त्वष्टा हि रूपनिर्माता पशून्संपादयति । छगल-इच्छागार्भकः । कलमाषः कृष्णबिन्दुमान् । किकिदीविस्तिरिः । विदीगयः श्वेतबकः । एते चैकादश प्रातर्गव्याः पशव आलभ्यन्त इत्यनुवाके समान्नाताः ।

पश्वन्तराणि विधत्ते—

ऋ॒तुभि॒र्वा ए॒ष व्यृ॑ध्यते । योऽश्व॑मे॒धेन॒ यज॑ते ।
पि॒शङ्गा॒स्रयो॑ वास॒न्ता इत्यृ॑तुप॒शूना॑ल॒भते ।
ऋ॒तुभि॒रेवाऽऽत्मानं॑ सम॒र्धय॑ति , इति ।

अश्वमेधयाजिनश्चिरकालं नियमे वर्तमानस्य तत्तद्वतुप्रयुक्तभोगाभावाद्दुभिर्वियोगो भवति । तत्परिहाराय पिशङ्गा इत्याद्यनुवाकोक्तानृतुदेवताकान्पशूनालभते । ततस्तुष्टैर्ऋतुभिरात्मानं समृद्धं करोति ।

तेषामुत्सर्गं विधत्ते—

आ वा ए॒ष प॒शुभ्यो॑ वृश्च्यते । योऽश्व॑मे॒धेन॒ यज॑ते ।
पर्य॑ग्नि॒कृता॒ उत्सृ॑जन्त्यना॒त्रस्काय॑ (३), इति ॥

लभ्यन्ते लभते त्वाष्ट्रान्पशूनालभतेऽष्टौ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अश्वमेधयाजी बहुपशुमारणात्पशुभ्यो विच्छिद्यते । तत्परिहाराय पर्यग्निकरणानन्तरमुत्सृजेत् । अनात्रस्कायाविच्छेदायेत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे गव्यादयः पशवोऽभिहिताः । दशमे महिमाख्यौ ग्रहावुच्येते । तावेतौ विधत्ते—

प्र॒जाप॑तिर॒काम॑यत॒ महान॑न्नादः स्या॒मिति॑ ।
स ए॒ताव॑श्वमे॒धे म॑हि॒माना॑वपश्यत् । ताव॑-

गृहीत । ततो वै स महानन्नादोऽभवत् । यः काम-
येत महानन्नादः स्यामिति । स एतावन्श्वमेधे
महिमानौ गृहीत । महानेवान्नादो भवति, इति ।

पुरा कदाचित्प्रजापतिरैश्वर्यादिभिर्गुणैर्महान्रोगाभावेन यथेच्छमन्नादश्च
स्यामिति कामयित्वा तत्साधनं महिमाख्यौ ग्रहौ निश्चित्य तौ गृहीत्वा
महानन्नादश्चाभवत् । ततोऽन्योऽपि तौ गृहीत्वा तथा भवति ।

तद्ग्रहणप्रकारश्च सूत्रकारेण स्पष्टीकृतः—“अन्तरेणाऽऽग्रयणोक्तौ प्राकृत-
सोममभिषुत्य यः प्राणतो य आत्मदा इति महिमानौ गृह्णाति राजतेन पूर्वं
सौवर्णेनोत्तरम्” इति । तयोर्ग्रहयोर्यागं विधत्ते—

यजमानदेवत्यां वै वपा । राजां महिमा ।
यद्वपां महिम्नोभयतः परियजति । यजमा-
नमेव राज्येनोभयतः परिगृह्णाति, इति ।

वपाया यजमानवन्मुख्यत्वात्तद्देवत्यत्वम् । महिमाख्ययोर्ग्रहयोर्महत्त्वयो-
गाद्राजत्वम् । तस्माद्वपामभितः पुरस्तात्पश्चाच्च महिम्ना ग्रहेण यजेत् । तेन
यजमानमेवोभयत इह लोके परलोके च राज्ययुक्तं करोति ।

तमेवं महिमयागं पुनः प्रशंसति—

पुरस्तात्स्वाहाकारा वा अन्ये देवाः । उपरि-
ष्टात्स्वाहाकारा अन्ये । ते वा एतेऽश्व एव
मेध्यं उभयेऽवर्धयन्ते । यद्वपां महिम्नोभ-
यतः परियजति । तानेवोभयान्प्रीणाति(१), इति ।

परियजति षट् च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

प्रकृतौ स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यभितो वपां जुहोति, इति पुरस्ता-

त्स्वाहाकारोपरिष्ठात्स्वाहाकाराश्च द्विविधा देवा उक्ताः । ते द्विविधा अत्रापि यागयोग्येऽश्वे प्राप्यन्ते । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्—“पूर्वानपचित्य वप्यमहिमानौ हुत्वा” इति । एवं सति वपाया उभयतो महिमयोगेन द्विविधानपि देवान्प्रीणयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽनुवाकः ।

दशमे महिमानाख्यौ ग्रहावुक्तौ । एकादशे शरीरहोमाः स्विष्टकृदाहुतयश्चोच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“हविषा प्रचर्याऽऽज्यमवदानं कृत्वा स्तेगान्दृष्ट्राभ्यां मण्डूकाञ्जम्भ्येभिरित्येतैश्चतुर्दशभिरनुवाकैः प्रतिमन्त्रं शरीरहोमाञ्जुहोति दिवाकीर्त्यं पञ्चदशम्” इति, तत्र शरीरहोमान्विधत्ते—

वैश्वदेवो वा अश्वः । तं यत्प्राजापत्यं कुर्यात् ।
या देवता अपिभागाः । ता भागधेयेन व्यर्ध-
येत् । देवताभ्यः समदं दध्यात् । स्तेगान्दृष्ट-
ष्ट्राभ्यां मण्डूकाञ्जम्भ्येभिरिति । आज्यमवदानं
कृत्वा प्रतिसंख्यायमाहुतीर्जुहोति । या एव
देवता अपिभागाः । ता भागधेयेन सम-
र्धयति । न देवताभ्यः समदं दधाति(१), इति ।

अयमश्वो वैश्वदेवः सर्वदेवसाधारणः । “अश्वे वै सर्वा देवता अन्वा-
यत्ताः” इत्युक्तत्वात् । तादृशमश्वं यदि प्रजापतिदेवताकमेव कुर्यात्तदानीम-
स्मिन्या देवता अपिभागाः संभावितभागार्थास्ताः सर्वा देवता होमरहितत्वा-
त्स्वभागेन वियोजिताः स्युः । तदानीं प्रजापतेरन्यासां देवतानां च परस्परं
समदं कलहं संपादयेत् । मदेन सह वर्तत इति समदः कलहः । अतस्तत्परि-
हारायाऽऽज्यद्रव्यमवदाय विस्मृतिपरिहाराय प्रतिमन्त्रं गणयित्वा स्तेगानि-
त्याद्यनुवाकोक्तमन्त्रैराहुतीर्जुह्यात् । ततः संभावितभागा देवतास्तत्तद्भागेन

समृद्धाः करोति । तेन च देवतानां परस्परं कलहं न संपादयति । स्तेगान्दृष्ट्याभ्यामित्येको मन्त्रः । मण्डूकाञ्जम्भ्येभिरिति द्वितीयो मन्त्रः । एवं प्रतिमन्त्रं हस्तेन गणयेत् ।

अनुवाकसंख्यां विधत्ते—

चतुर्दशैताननुवाकाञ्जुहोत्यनन्तरित्यै, इति ।

स्तेगानित्यारभ्य क्रमैरत्यक्रमीदित्यन्ताश्चतुर्दशानुवाकाः । अयं च होमः सर्वासां देवतानामन्तरायराहित्याय भवति ।

आरण्यकाण्डोक्तमनुवाकान्तरं विधत्ते—

प्रयासाय स्वाहेतिं पञ्चदशम् । पञ्च-

दश वा अर्धमासस्य रात्रयः ।

अर्धमासशः संवत्सर आप्यते, इति ।

पञ्चदशरात्रीणामर्धमासत्वाच्चतुर्विंशत्यर्धमासानां संवत्सरत्वाच्च तदर्धमासद्वारा संवत्सरप्राप्तिः ।

अथ स्विष्टकृदाहुतीविधत्ते—

देवासुराः संयत्ता आसन् । तेऽब्रुवन्नग्नयः

स्विष्टकृतः । अश्वस्य मेध्यस्य वयमु-

द्धारमुद्धरामहे । अथैतानभिभ्रवामेति ।

ते लोहितमुदहरन्त । ततो देवा अभ्र-

वन् (२) । पराऽसुराः । यत्स्विष्टकृद्भ्यो

लोहितं जुहोति भ्रातृव्याभिभूत्यै । भ्रव-

त्यात्मना । पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति, इति ।

देवेष्वसुरेषु च युद्धार्थमुद्युक्तेषु ते स्विष्टकृतोऽग्नयो देवा इतरदेवान्प्रत्येवमब्रुवन् । यागयोग्यस्याश्वस्य संबन्धिनमुद्धारं सर्वदेवसाधारणेभ्यो भागेभ्य उत्कर्षेण हरणीयं भागमश्वादुद्धृत्य वयं संपादयामः । अनन्तरमेतानसुरान-

भिभवितुं शक्नुम इति । तथोक्त्वा तेऽग्नयोऽश्वस्य सकाशाहोहितमुदहरन्त । ततो देवा विजयिनोऽभवन् । असुराः पराभूताः । एवमन्योऽपि यजमानः स्विष्टकृद्भ्योऽग्निभ्योऽश्वस्य लोहितं जुहोति चेत्स होमः शत्रूणामभिभवाय भवति ।

अत्र जुहुं बाधितुं साधनान्तरं विधत्ते—

गोमृगकण्ठेन प्रथमामाहुतिं जुहोति । पशवो वै गोमृगः । रुद्रोऽग्निः स्विष्टकृत् । रुद्रादेव पशूनन्तर्दधाति । अथो यत्रैषाऽऽहुतिर्हूयते । न तत्र रुद्रः पशूनभिमन्यते (३), इति ।

अश्वं तूपरं गोमृगमित्युक्तेषु मध्ये यो गोमृगस्तस्य कण्ठप्रदेशो विशसनकाले पृथगवस्थापनीयः । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्—“प्रजापतयेऽश्वस्य तूपरस्य गोमृगस्यास्थिलोमत्वचमसंभिन्दतः सूकरविशसनं विशसतेति संप्रैषवत्कुर्वन्ति । अश्वस्य लोहितं स्विष्टकृदर्थं निदधाति शफं गोमृगकण्ठं च” इति । तेन गोमृगकण्ठेन प्रथमा स्विष्टकृदाहुतिर्होतव्या । गोमृगस्य पशुरूपत्वात्स्विष्टकृदग्नेश्चोग्रत्वेन रुद्ररूपत्वाद्नेन कण्ठहोमेन तस्माद्गुद्रात्सर्वान्पशूनन्तर्हितान्करोति । अपि च यस्मिन्देश एषा स्विष्टकृदाहुतिर्हूयते तस्मिन्देशे पशून्गुद्रो न हिनस्ति ।

द्वितीयाहुतेः साधनान्तरं विधत्ते—

अश्वशफेन द्वितीयामाहुतिं जुहोति । पशवो वा एकशफम् । रुद्रोऽग्निः स्विष्टकृत् । रुद्रादेव पशूनन्तर्दधाति । अथो यत्रैषाऽऽहुतिर्हूयते । न तत्र रुद्रः पशूनभिमन्यते, इति ।

एकशफमश्वशरीरम् । अन्यत्पूर्ववद्ब्याख्येयम् ।

तृतीयाहुतेः साधनान्तरं विधत्ते—

अयस्मयेन कमण्डलुना तृतीयाम् । आहुतिं

जुहोत्यायास्यो वै प्रजाः । रुद्रोऽग्निः
स्विष्टकृत् । रुद्रादेव प्रजा अन्तर्दधाति ।
अथो यत्रैषाऽऽहुतिर्हूयते । न तत्र
रुद्रः प्रजा अभिमन्यते (४), इति ॥

दधात्यभ्वन्मन्यते प्रजा अन्तर्दधाति द्वे च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याय
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अयसा लोहेन निर्मितः कमण्डलुरयस्मयः । अयास्यनामकेन महर्षिणा
सृष्ट्वात्प्रजा आयास्यः । अन्यत्पूर्ववद्धारुयेयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशे शरीरहोमाः स्विष्टकृद्धोमाश्चाभिहिताः । द्वादशे तदुभयहोममध्य-
वर्त्यश्वस्तोमीयहोम उच्यते । तमिमं विधत्ते—

अश्वस्य वा आलब्धस्य मेध उदक्रामत् ।
तदश्वस्तोमीयमभवत् । यदश्वस्तोमीयं
जुहोति । स मेधमेवैनमालभते, इति ।

योऽयमश्व आलब्धस्तस्य संबन्धी मेधः सार उदक्रामत् । स च सारोऽ-
श्वस्तोमीयनामकं मन्त्रजातमभवत् । अश्वस्य स्तुतिर्येषु यदक्रन्द इत्यादिषु
त्रिष्वनुवाकेषु श्रूयते तेऽनुवाका अश्वस्तोमास्तेषु श्रूयमाणं मन्त्रजातमश्वस्तो-
मीयम् । तद्धोमेन सारसहितमेवाश्वमालब्धवान्भवति ।

तत्र द्रव्यं विधत्ते—

आज्येन जुहोति । मेधो वा आज्यम् । मेधोऽ-

श्वस्तोमीयम् । मेधेनैवास्मिन्मेधं दधाति, इति ।

द्रव्यमन्नयोः सारत्वात्तेनैव सारेण यजमाने सारं संपादयति ।

मन्नसंख्यां विधत्ते—

षट्त्रिंशतं जुहोति । षट्त्रिंशदक्षरा

बृहती (१) । बार्हिताः पशवः । सा पशूनां

मात्रा । पशूनेव मात्रया समर्धयति, इति ।

यद्यपि यदक्रन्द इत्याद्यनुवाकेषु, ऋचः पञ्चत्रिंशद्देवा आम्रातास्तथाऽपि क्रमैरत्यक्रमीदित्यनेन षट्त्रिंशत्संख्या पूरणीया । अत एव सूत्रकार आह—
“क्रमैरत्यक्रमीदित्येतां षट्त्रिंशतम्” इति । बृहतीच्छन्दसोऽक्षराणां षट्त्रिंशत्संख्या पशवश्च तेन च्छन्दसा लभ्यत्वाद्बार्हिताः । अतः सा संख्या पशूनां मात्रा प्रमाणम् । ततः षट्त्रिंशन्मन्नहोमेन पशून्सर्वान्स्वयोग्येन प्रमाणेन समर्धयति ।

तासामाहुतीनां न्यूनाधिकसंख्यानिराकरणेन पूर्वोक्तां संख्यां प्रशंसति—

ता यद्भूयसीर्वा कनीयसीर्वा जुहुयात् । पशून्मा-

त्रया व्यर्धयेत् । षट्त्रिंशतं जुहोति । षट्त्रिं-

शदक्षरा बृहती । बार्हिताः पशवः । सा पशूनां

मात्रा । पशूनेव मात्रया समर्धयति (२), इति ।

पूर्ववद्वाख्येयम् ।

इमा नुकमित्यादीनां द्विपदामृचां होमं विधत्ते—

अश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदां जुहोति । द्विपाद्वै

पुरुषो द्विप्रतिष्ठः । तदेनं प्रतिष्ठया समर्धयति, इति ।

द्वौ पादौ यस्या ऋचः सा द्विपदा । तादृशीस्तिस्र ऋचो जुहुयात् । ता ऋचः सूत्रकार उदाजहार—“इमा नुकं भुवना सीषधेमेति द्विपदा अन्ततो हुत्वा” एताश्चाऽऽरण्यक्राण्डे समाम्राताः । पुरुषस्य पादद्वयोपेतत्वाद्वाभ्यामेव पादाभ्यां स्थैर्येण प्रतिष्ठातुं शक्यत्वाच्चैनं यजमानं तेन होमेन प्रतिष्ठापयति ।

अत्र विचारेण होमयोः पौर्वापर्यं निश्चिनोति—

तदाहुः । अश्वस्तोमीयं पूर्वं होतव्यां द्विप-
दा इति । अश्वो वा अश्वस्तोमीयम् ।
पुरुषो द्विपदाः । अश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदां
जुहोति । तस्माद्द्विपाच्चतुष्पादमत्ति । अथो
द्विपद्येव चतुष्पदः प्रतिष्ठापयति, इति ।

तत्र होमपौर्वापर्यविषये विचारकाः कस्य होमस्य पूर्वत्वं युक्तमित्येवं विचा-
र्याश्वस्तोमीयस्य पूर्वत्वं निश्चिन्वन्ति । तस्याश्वसंबन्धेनाश्वरूपत्वात्, द्विप-
दानां च पुरुषसंबन्धेन तद्रूपत्वादश्वस्तोमीयस्य पूर्वभावित्वे सति चतुष्पाद-
मश्वं भोग्यं प्रथमतः संपाद्य द्विपात्पुरुषो भुङ्क्ते । द्विपदानां पश्चाद्भावित्वेन
द्विपदि पुरुषे चतुष्पदः पशून्प्रतिष्ठापयति ।

यथाऽश्वस्तोमीयहोमादूर्ध्वं द्विपदाहोमस्तथा तद्धोमादप्यूर्ध्वं शरीरहोमादि-
शङ्कां वारयितुं निषेधति—

द्विपदां हुत्वा । नान्यामुत्तरामाहुतिं जुहुयात् । यद्-
न्यामुत्तरामाहुतिं जुहुयात् । प्र प्रतिष्ठायांश्चयवेत ।
द्विपदां अन्ततो जुहोति प्रतिष्ठित्यै (३), इति ॥

बृहत्सर्वयति स्थापयति पञ्च च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

द्विपदाहोमादूर्ध्वं स्विष्टकृद्धोमात्पुरा नान्या काचिदाहुतिर्होतव्या । तस्मादु-
पहोमानामन्ते द्विपदाहुतय एव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

द्वादशेऽश्वस्तोमीयहोमोऽभिहितः । त्रयोदशे तु सावित्रमष्टाकपालं प्रातर्निर्वपतीत्याद्यनुवाकोक्तास्विष्टिषु संवत्सरानुष्ठानरूपविशेषोऽभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ एवमेतानि सावित्रादीनि संवत्सरं कर्माणि क्रियन्ते ” इति, तदिदं विधत्ते—

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टोऽपाक्रामत् । तं यज्ञक्रतुभिरन्वैच्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्नान्विन्दत् । तमिष्टिभिरन्वैच्छत् । तमिष्टिभिरन्वविन्दत् । तदिष्टिनामिष्टित्वम् । यत्संवत्सरमिष्टिभिर्यजते । अश्वमेव तदन्विच्छति, इति ।

पुरा प्रजापतिरश्वमेधसाधनमश्वमसृजत । स च सृष्टोऽश्वो मरणभीत्या प्रजापतेरपाक्रामत् । तमपक्रान्तमश्वं यूपवद्भिर्यज्ञक्रतुभिः प्राप्तुमन्वेषणं कृतवान् । बन्धनहेतोर्युपाद्भीतं तमश्वं यूपवद्भिर्नाऽऽलभत । ततः प्रजापतिर्विचार्य यूपरहिताभिरिष्टिभिरन्विष्य लब्धवान् । इष्यत इच्छापूर्वकं लभ्यत आभिरितीष्टिनाम संपन्नम् । तस्माद्दीक्षायाः पूर्वमेकं संवत्सरं निरन्तरमिष्टिभिर्यजते । तेनाश्वमन्विष्य लभते ।

तास्विष्टिषु देवतां प्रशंसति—

सावित्रियो भवन्ति (१) । इयं वै सविता । यो वा अस्यां नश्यति यो निलयते । अस्यां वाव तं विन्दन्ति । न वा इमां कश्चनेत्याहुः । तिर्यङ्नोर्ध्वोऽत्येतुमर्हतीति । यत्सावित्रियो भवन्ति । सवितृप्रसूत एवैनमिच्छति, इति ।

तिस्रोऽपीष्टयः सवितृदेवताकाः । तथा च पूर्वप्रपाठके समाम्नातम्—“सावित्रमष्टाकपालं प्रातर्निर्वपति । सवित्रे प्रसवित्र एकादशकपालं मध्यंदिने ।

सवित्र आसवित्रे द्वादशकपालमपराह्णे ” इति । तासु यः सविता देवः सोऽयं भूमिस्वरूपः । तत्कथमिति तदेवोपपाद्यते—यः कश्चित्पदार्थो भूम्यां नश्यति पलाय्य दृष्टिगोचरतां न प्राप्नोति यश्च निलयते स्वदेश एव निलीनो भवति । अत एव रथ्यादौ सुरक्षितस्तिष्ठति । तिर्यग्देहो गवादिरूर्ध्वदेहो मनुष्यो वा तत्सर्वं नष्टं विलीनं च पुनरन्विष्य भूम्यामेव लभते । कश्चिदपि तिर्यग्गिमां भूमिमत्येतुं नार्हति कश्चिदप्यूर्ध्वदेहो मनुष्य इमां भूमिमत्येतुं नार्हतीत्येवमभिज्ञा आहुः । तस्माद्भूमिस्वरूपसवितृदेवताकास्विष्टिषु कृतासु तेन सवित्राऽनुज्ञात एव सन्नेनमश्वं भूम्यामिच्छति प्राप्नोति ।

पूर्वप्रपाठके विहितसायंघृतिहोममनूद्य प्रशंसति—

ईश्वरो वा अश्वः प्रमुक्तः परां परा-
वतं गन्तोः । यत्सायंघृतीर्जुहोति ।
अश्वस्य यत्यै धृत्यै (२) , इति ।

योऽयं संवत्सरमात्रं स्वेच्छासंचारार्थमुत्सृष्टोऽश्वः सोऽयं परां परावतम-
त्यन्तं दूरं गन्तुं समर्थः । तस्मादिह धृतिः स्वाहेत्यादिभिः सायंघृतिभिराहु-
तिभिरश्वः क्वचिन्नियतो धृतो भवति ।

इष्टीर्धृतीश्च पुनः प्रशंसति—

यत्प्रातरिष्टिभिर्यजते । अश्वमेव तद-
न्विच्छति । यत्सायंघृतीर्जुहोति ।
अश्वस्यैव यत्यै धृत्यै । तस्मात्सायं
प्रजाः क्षेम्या भवन्ति, इति ।

याः प्रातरिष्टयस्ताभिरश्वो लभ्यते । याः सायंघृतयस्ताभिरश्वः क्वचिद्रक्ष-
काणां निवासगृहे नियतो धृतो भवति । यस्मादेवं तस्माल्लोकेऽपि प्रजाः सायं-
काले गोमहिषादीन्स्वगृहेषु बद्ध्वा प्रजाः क्षेम्याः क्षेमयोग्या न कापि गवा-
दयो गता इत्येवं निश्चिता भवन्ति ।

इष्टिं पुनः प्रशंसति—

यत्प्रातरिष्टिभिर्यजते । अश्वमेव तदन्वि-

च्छति । तस्माद्दिवां नष्टैष एति, इति ।

यस्मादश्वान्वेषणार्था इष्टयो दिवा प्रातःकाले क्रियन्ते । तस्माल्लोकेऽपि नष्टैषो नष्टस्य गवादेरन्वेषा पुरुषो दिवैवान्वेषणार्थं संचरति ।

पुनरपि मिलित्वा प्रशंसति—

यत्प्रातरिष्टिभिर्यजते सायं धृतीर्जुहोति । अहो-
रात्राभ्यामेवैनमन्विच्छति । अथो अहोरात्रा-
भ्यामेवास्मै योगक्षेमं कल्पयति (३), इति ॥

भवन्ति धृत्या एनमन्विच्छत्येकं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

कालद्वयेऽनुष्ठानादहोरात्रयोरन्वेषणसाधनत्वम् । अत एवास्मै यजमानाया-
होरात्राभ्यां योगक्षेमकल्पनम् । अलब्धस्य लाभो योगः । लब्धस्य रक्षणं क्षेमः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

त्रयोदशे संवत्सरानुष्ठानमिष्टीनां विहितम् । तास्विष्टिषु गानं चतुर्दशेऽभि-
धीयते । तदेतद्विधत्ते—

अप वा एतस्माच्छी राष्ट्रं क्रामति । योऽश्वमे-
धेन यजते । ब्राह्मणो वीणागाथिनौ गायतः ।
श्रिया वा एतद्रूपम् । यद्वीणां । श्रियं-
मेवास्मिन्तद्धत्तः । यदा खलु वै पुरुषः
श्रियंमश्नुते । वीणांऽस्मै वाद्यते, इति ।

नियमं स्वीकृतवतो राज्ञश्चिरकालं राजोपचाराभावेन श्रीरस्मादपगच्छति ।

क्रतुसमाप्तिपर्यन्तमध्वर्योरेव राजत्वात् । राष्ट्रमप्यस्मादपगच्छति । तदुभयपरि-
हारार्थं वीणया गातुं कुशलौ द्वौ ब्राह्मणौ गायेताम् । वीणा हि श्रियः
स्वरूपम् । तस्मादस्मिन्राज्ञि तौ श्रियमेव संपादयतः । वीणायाः श्रीरूपत्वं
लोके प्रसिद्धम् । दरिद्रोऽपि यदा श्रियं प्राप्नोति तदानीमस्य सुखार्थं गायकै-
र्वीणा वाद्यते ।

अत्र ब्राह्मणद्वयपक्षं दूषयित्वा द्वितीयगायकं क्षत्रियं विधत्ते—

तदाहुः । यदुभौ ब्राह्मणौ गायेताम् (१) ।
प्रभ्रंशुकाऽस्माच्छ्रीः स्यात् । न वै ब्राह्मणे
श्री रमत इति । ब्राह्मणोऽन्यो गायेत् । राज-
न्योऽन्यः । ब्रह्म वै ब्राह्मणः । क्षत्रं
राजन्यः । तथा हास्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण
चोभयतः श्रीः परिगृहीता भवति , इति ।

तत्र गानविषये केचिदभिज्ञा एवमाहुः । ब्राह्मणयोरेव गाने श्रीर्भ्रष्टा
स्यात् । ब्राह्मणो हि तपःस्वाध्यायादौ प्रवृत्तः श्रियं पालयितुं न क्षमते ।
तस्मादेको ब्राह्मण इतरो राजन्यश्च गायेत् । तत्र ब्राह्मणो ब्रह्ममन्त्रात्मकः ।
राजन्यः क्षत्रबलात्मकः । तथा सति ब्राह्मणो मन्त्रसामर्थ्येन क्षत्रियः शौर्येण
चोभयेनापि प्रकारेण च श्रीः स्वीकृता भवति ।

अथ कालविशेषं विधत्ते—

तदाहुः । यदुभौ दिवा गायेताम् । अपास्मा-
द्राष्टं क्रामेत् (२) न वै ब्राह्मणे राष्ट्रं रमत
इति । यदा खलु वै राजा कामयते । अथ
ब्राह्मणं जिनाति । दिवा ब्राह्मणो गायेत् ।
नक्तं राजन्यः । ब्रह्मणो वै रूपमहः । क्षत्रस्य
रात्रिः । तथा हास्य ब्रह्मणा च क्षत्रेण

चोभयतो राष्ट्रं परिगृहीतं भवति, इति ।

तत्र गानविषये केचिदभिज्ञा एवमाहुः । ब्राह्मणराजन्याबुभावपि दिवैव यदि गायेतां तदानीं रात्रौ रक्षकाभावाद्द्राष्ट्रमस्माद्यजमानाद्भ्रश्येत् । तत्रेयमुपपत्तिः । न हि ब्राह्मणे राष्ट्रं क्रीडते । कुत एतदिति चेदुच्यते । ब्राह्मणे राष्ट्रं पालयति सति यदा राजा राष्ट्रं मे भूयादिति कामयते तदानीमेव ब्राह्मणं जित्वा तत्स्वाधीनं करोति । अहः प्रथमभावित्वात्तत्र गानकर्तृत्वं ब्राह्मणस्य मुख्यम् । अतो ब्राह्मणस्य योग्य एक एव कालो गानस्य पर्याप्त इति द्वयोः कालयोर्द्वाभ्यां गातव्यम् । तत्रोज्ज्वलत्वादग्निमभवत्वाच्च ब्राह्मणस्य रूपमहः । अन्धकारावृत्त्वाच्चोरादिभययुक्तत्वाच्च रक्षायामधिकृतस्य क्षत्रस्य स्वरूपं रात्रिः । तथा कालद्वये गाने सति मन्त्रेण बलेन चोभयविधेन कालद्वये राष्ट्रं परिगृहीतं भवति ।

तत्र दिवसे सावित्रीष्टिसंबन्धिनः स्विष्टकृतः पुरा ब्राह्मणेन गातव्यमर्थं दर्शयति—

इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो
गायेत् । इष्टापूर्ते वै ब्राह्मणस्य (३) ।
इष्टापूर्तेनैवैनं स समर्धयति, इति ।

इतिशब्दाः प्रकारवाचिनः । हे राजंस्त्वमनेन प्रकारेण ब्राह्मणेभ्यो गोभू-
हिरण्यादिकं दत्तवानसि । अनेन प्रकारेण वाजपेयराजसूयद्वादशाहादिभिरिष्ट-
वानसि । अनेन प्रकारेण शाकसूपपायसादीन्यन्नानि ब्राह्मणार्थं पक्तवानसि ।
एतच्च गातव्यस्यार्थस्योपलक्षणम् । ततो ब्राह्मणः स्वोचितार्थप्रतिपादकैर्गद्यैः
पद्यैश्च गायेत् । इष्टापूर्ते श्रौतस्मार्ते दैवे पित्र्ये वा ब्राह्मणस्योचिते । अत
ईदृशगानेन यजमानमिष्टापूर्ताभ्यां समृद्धं करोति ।

अथ सायंघृतिषु हूयमानासु राजन्येन गातव्यमर्थं दर्शयति—

इत्यजिना इत्ययुध्यथा इत्यमुं सङ्ग्राम-
महन्निति राजन्यः । युद्धं वै राजन्यस्य ।
युद्धेनैवैनं स समर्धयति, इति ।

अत्रापीतिशब्दाः प्रकारवाचिनः । अनेन प्रकारेण पृथुभरतभगीरथयुधि-

ष्ठिरादिभिः सुकृतकर्मभिः समानस्त्वं शत्रूञ्जितवानसि । अनेन प्रकारेण करि-
तुरगरथपदातिसमेतः शरचापतोमरकरवालादिधारिभिः शूरभटैः परिवृतस्त्वं
शत्रुभिः सह युद्धं कृतवानसि । अनेन प्रकारेण युधिष्ठिरदुष्यन्तादिवन्महावी-
रपुरुषसहस्राधिष्ठितममुं सङ्ग्रामं प्राप्य काश्मीरं मागधं पौण्ड्रं च राजानं निशि-
तासिमात्रसहायस्त्वं हतवानसि । तदेतद्युद्धविषयमेव गानं राजन्यस्योचितम् ।
अत एव तद्विषयैर्गद्यैः पद्यैश्च राजन्यो गायेत् । तथा सत्येनं राजानं युद्धेन
समृद्धं करोति ।

एकैकस्य गीतित्रयं विधत्ते—

अ॒कृ॒ता वा ए॒तस्य॒र्तव॒ इत्या॑हुः । योऽश्व॑मे-
धेन॒ यज॑त इति । तिस्रोऽ॒न्यो गाय॑ति
तिस्रोऽ॒न्यः । षट्सं॑पद्यन्ते । षड्वा
ऋ॒तवः॑ । ऋ॒तूने॒वास्मै॑ कल्पयतः , इति ।

अश्वमेधयाजिनो राज्ञस्तत्तद्वचनराजोपचाराभावाद्दत्तवोऽकृताः स्वोचि-
त्तभोगसमर्था न भवन्तीत्यभिज्ञा आहुः । अतस्तत्समाधानाय द्वयोरैकैक-
स्तिस्रो गाथा गायेत् । तथा सति गाथानां षट्संख्यासंपत्त्या षडप्यृतूनस्मै
यजमानाय समर्थान्कुरुते ।

गायकाभ्यां दानं विधत्ते—

ताभ्यां॑ स॒स्थाया॑म् । अ॒नो॒युक्ते॑ च
श॒ते च॑ ददाति । श॒तायुः॑ पुरु॒षः श॒ते-
न्द्रि॒यः । आयु॑ष्ये॒वेन्द्रि॒ये प्र॑ति॒तिष्ठ॑ति, इति ॥

गायेतां क्रामेद्ब्राह्मणस्य कल्पयतश्चत्वारिं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

संस्थायां यथोक्तगानयुक्तसंवत्सरानुष्ठानस्य समाप्तौ सत्यामनोयुक्ते अनसि
शकटे बद्धे द्वे गावौ शते च पुनरपि गवां शतद्वयं च ताभ्यां ब्राह्मणराज-
न्याभ्यां दद्यात् । पुरुषस्य शतसंवत्सरपरिमितायुर्योगाच्छतसंख्याकनाडी-

संचारिशतेन्द्रियवृत्तियोगाच्चानयोगोशतसंख्या । यजमान आयुषीन्द्रिये च
श्रुतितिष्ठति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

चतुर्दशे ब्राह्मणराजन्ययोगानमुक्तम् । पञ्चदशे त्ववभृथविषया होमविशेषा
उच्यन्ते । तं होमं विधत्ते—

सर्वेषु वा एषु लोकेषु मृत्यवोऽन्वायन्ताः । तेभ्यो
यदाहुतीर्न जुहुयात् । लोके लोक एनं
मृत्युर्विन्देत् । मृत्यवे स्वाहा मृत्यवे स्वाहेत्य-
भिपूर्वमाहुतीर्जुहोति । लोकालोकादेव मृत्युम-
वयजते । नैनं लोके लोके मृत्युर्विन्दति, इति ।

य एते लोका जनानां निवासस्थानानि तेषु सर्वेष्वपि मृत्यवो मरणहे-
तवो व्याध्यादयोऽन्वायन्ता अनुप्रविश्य स्थिताः । तेभ्यो मृत्युभ्य आहुत्यकर-
णेनाश्वमेधयाजिनमेनं तत्तत्स्थाने मृत्युर्विन्देत् । तस्मात्तत्परिहाराय सर्वान्मृत्यु-
हेतूनुद्दिश्य प्रत्येकं मृत्यवे स्वाहेत्यनुक्रमेणाऽऽहुतीर्जुहुयात् । ताभिराहुतिभि-
स्तत्स्थानादेव मृत्युं विनाशयति । तत एनं यजमानं कापि स्थाने मृत्युर्न लभते ।

इदानीं मृत्यवे स्वाहेति मन्त्रस्य वीप्सया पूर्वोक्तं बह्वाहुतिपक्षं निराकृत्यै-
काहुतिपक्षं विधत्ते—

यदमुष्मै स्वाहाऽमुष्मै स्वाहेति जुह्वत्संच-
क्षीत । बहुं मृत्युममित्रं कुर्वीत । मृत्यवे
स्वाहेत्येकस्मा एवैकां जुहुयात् । एको वा
अमुष्मिल्लोके मृत्युः (१) । अशनया

मृत्युरेव । तमेवामुष्मिँल्लोकेऽवयजते , इति ।

यदि प्रतिमृत्युहेतुमुद्दिश्यामुष्मै व्याधिरूपाय मृत्यवे स्वाहाऽमुष्मै दारि-
द्र्यरूपाय मृत्यवे स्वाहेत्येवं होमं कुर्वाणः पुरुषस्तत्तद्विशेषनामाऽऽचक्षीत तदा-
नीममित्रं शत्रुरूपं बाधकं मृत्युं बहुविधं संपादयेत् । ततो ब्रह्माहुतिपक्षं परि-
त्यज्य मृत्यवे स्वाहेत्येकेनैव मन्त्रेणैकस्मा एव देवाय मृत्युसामान्यरूपिण
एकामेवाऽऽहुतिं जुहुयात् । स्वर्गलोके हि मृत्युरेक एव । कोऽसाविति चेदु-
च्यते । योऽयमशनया मृत्युः क्षुधात्मको मृत्युः स एवैको न तु ज्वरादयस्तत्र
सन्ति । अत एकयाऽऽहुत्या स्वर्गलोके तमेवाशनयारूपं मृत्युं विनाशयति ।

आहुत्यन्तरं विधत्ते—

भ्रूणहत्यायै स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं
जुहोति । भ्रूणहत्यामेवावयजते , इति ।

त्रिवेदिब्राह्मणः कल्पसहितः स्वशाखाध्यायी वा गर्भो वा भ्रूणः । तस्य
हत्याभिमानिन्यै स्वाहुतमिदमस्तु । अनयाऽऽहुत्या दोषं विनाशयति ।

इमामाहुतिमाक्षिपति—

तदाहुः । यद्भ्रूणहत्याऽपात्र्याऽथ ।
कस्माद्यज्ञेऽपि क्रियत इति , इति ।

तत्र भ्रूणहत्याविषये चोद्यवादिन एवमाद्याहुः । यद्यस्मात्कारणाद्या भ्रूण-
हत्या सेयमपात्र्या पुरुषस्यापात्रीकरणमर्हति । कर्मानुष्ठानादिषु पात्रं योग्यं
सन्तं पुरुषमयोग्यं करोति । अथैवं सति कस्मात्कारणादस्मिन्यज्ञमध्येऽपि
तस्या भ्रूणहत्याया आहुतिः क्रियते । न त्वियं कर्तुं युक्ता किंत्वधिकारसि-
द्धये कूष्माण्डादिहोमवत्कर्मादावेवाऽऽहुतिः कर्तव्येति चोद्यम् ।

अत्रोत्तरं दर्शयति—

अमृत्युर्वा अन्यो भ्रूणहत्याया इत्याहुः ।
भ्रूणहत्या वाव मृत्युरिति । यद्भ्रूणहत्यायै
स्वाहेत्यवभृथ आहुतिं जुहोति (२) ।

मृत्युमेवाऽऽहुत्या तर्पयित्वा परिपाणं
कृत्वा । भ्रूणघ्ने भेषजं करोति, इति ।

अत्र शास्त्रार्थरहस्याभिज्ञा एवमाहुः—भ्रूणहत्याया इतरो यः पापविशेष
एतामपेक्ष्य स सर्वोऽप्यमृत्युरेव पापान्तरेणेदृशबाधाभावात् । तस्मादतिबाधक-
त्वाद्भ्रूणहत्यैव मृत्युरिति तेषां वचनम् । एवं सत्यवभृथाहुतिव्यतिरेकेण
तस्य प्रतीकारो नास्ति । तस्मात्कर्ममध्येऽप्यवभृथे यद्येतामाहुतिं जुहुयात्त-
दानमिनयाऽऽहुत्या मृत्युदेवतामेव तृप्तां कृत्वा यजमानं च परिपाणं सर्वतः
पात्रं कृत्वा भ्रूणघ्ने भ्रूणहत्यारूपाय पाप्मने भेषजं शमनं करोति ।

इदानीं कैमुतिकन्यायेन तामाहुतिं प्रशंसति—

एतां ह वै मुण्डिभ औदन्यवः । भ्रूण-
हत्यायै प्रायश्चित्तिं विदांचकार । यो
हास्यापि प्रजायां ब्राह्मणं हन्ति ।
सर्वस्मै तस्मै भेषजं करोति, इति ।

उदकमात्मन इच्छतीत्युदन्युर्जलमात्राहारः कश्चित्तपस्वी मुनिस्तस्य पुत्र
औदन्यवः । तस्य च मुण्डिभ इति नामधेयम् । स चाश्वमेधावभृथमन्तरेण
केवलामप्येतामाहुतिं भ्रूणहत्यायाः प्रायश्चित्तं मन्यते । तिष्ठतु मुण्डिभो वयं
त्वेवं मन्यामहे । अस्याश्वमेधयाजिनः प्रजायां पुत्रभृत्यादिरूपायामपि यः
कश्चिद्ब्राह्मणं हन्ति तस्मै सर्वस्मै ब्रह्मवधदोषायेमामाहुतिं भेषजं करोति ।
किमु वक्तव्यमवभृथेऽनुष्ठीयमानेऽश्वमेधयाजिनो भ्रूणहत्यां नाशयतीति ।

तृतीयामाहुतिं विधत्ते—

जुम्बकाय स्वाहेत्यवभृथ उत्तमामाहुतिं
जुहोति । वरुणो वै जुम्बकः ।
अन्तत एव वरुणमवयजते, इति ।

जुम्बकशब्दस्य वरुणवाचित्वात्तदीयोत्तमाहुतिहोमेन कर्मान्ते वरुणमेव
विनाशयति । अतो बाधकविनाशेन सर्वोपद्रवपरिहारः ।

होमाधारं विधत्ते—

खलतेर्विक्रिधस्यं शुक्रस्यं पिङ्गाक्षस्यं मूर्ध-
न्जुहोति । एतद्वै वरुणस्य रूपम् ।
रूपेणैव वरुणमवयजते (२), इति ॥

लोके मृत्युर्जुहोति मूर्धन्जुहोति द्वे च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

खलतिः केशरहितमस्तकोपेतः । विक्रिधः स्वेदनशीलशरीरो विक्रिन्नदेहो
वा । शुक्रः श्वित्री । पिङ्गाक्षः पिङ्गलवर्णाक्षियुक्तः । तस्य शिरस्यैतामाहुतिं
जुहुयात् । एतत्खलत्यादियुक्तं शरीरं वरुणस्य वारकस्य पापस्य रूपमतस्तदु-
चितेनैव रूपेण वरुणं पापरूपमवयजते विनाशयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

पञ्चदशेऽवभृथहोमविशेषा उक्ताः । षोडश उपाकरणमन्त्रव्याख्यानादयोऽ-
भिधीयन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ नमो राज्ञे नमो वरुणायेति वेतसशाख-
याऽश्वतूपरगोमृगानग्निष्ठ उपाकरोति ” इति । तस्य मन्त्रस्य प्रथमभागं
व्याचष्टे—

वारुणो वा अश्वः । तं देवतया व्यर्धयति ।
यत्प्राजापत्यं करोति । नमो राज्ञे नमो
वरुणायेत्याह । वारुणो वा अश्वः ।
स्वयैवेनं देवतया समर्धयति , इति ।

अश्वस्याव्योनित्वाद्वरुणस्य चापांपतित्वादयमश्वो वारुणः । यद्येनं प्राजापत्यं कुर्यात्तदा तमश्वं वरुणदेवतया वियोजयेत् । तत्परिहारार्थमुपाकरणकाले वरुणस्य नमस्कारे कृते साति स्वयैव वरुणदेवतया तमश्वं समृद्धं करोति ।

द्वितीयभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

नमोऽश्वाय नमः प्रजापतय इत्याह । प्राजापत्यो वा अश्वः । स्वयैवेनं देवतया समर्थयति, इति ।

अश्वस्य प्रजापत्यक्षिजन्यत्वेन प्राजापत्यत्वाद्दश्वप्रजापत्योर्नमस्कारे कृते सत्येनमश्वं स्वकीययैव देवतया समृद्धं करोति ।

तृतीयभागं व्याचष्टे—

नमोऽधिपतय इत्याह (१) । धर्मो वा अधिपतिः । धर्ममेवावरुन्धे, इति ।

धर्माभिमानी देव एवानुष्ठानस्याधिपतिरिति कृत्वा तन्नमस्कारेण धर्ममेव प्राप्नोति ।

चतुर्थभागं व्याचष्टे—

अधिपतिरस्यधिपतिं मा कुर्वधिपतिरहं प्रजानां भूयासमित्याह । अधिपतिमेवेनं समानानां करोति, इति ।

हेऽश्व त्वमनुष्ठानस्याधिपतिरसि, अतो मामधिपतिं कुरु त्वत्प्रसादादहं प्रजानामधिपतिर्भूयासम् । एतत्पाठेन समानानां मध्ये यजमानमधिपतिं करोति ।

पञ्चमभागं व्याचष्टे—

मां धेहि मयि धेहीत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते, इति ।

मामस्मिन्कर्मणि स्थापय मयि चैतत्फलं वा हेऽश्व स्थापय । अनेन मन्त्रभागपाठेन कर्मतत्फलसिद्धिरूपामाशिषमेव प्रार्थयते ।

नमो राज्ञ इत्यनुवाकस्य शेषे समाम्नातानां त्रयाणां मन्त्राणां विनियोगं दर्शयति—

उपाकृताय स्वाहेत्युपाकृते जुहोति ।

आलब्धाय स्वाहेति नियुक्ते जुहोति ।

हुताय स्वाहेति हुते जुहोति ।

एषां लोकानामभिजित्यै (२), इति ।

उपाकृते देवतायै संकल्पिते । नियुक्ते यूपे बद्धे । हुते बहौ प्रक्षिप्ते । मन्त्राणामपि स एवार्थः । होमत्रयेण लोकत्रयजयो भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“आग्नेय ऐन्द्राग्र आश्विनस्ते विशालयूप आलभ्यन्ते” इति, तदेतद्विधत्ते—

प्र वा एष एभ्यो लोकेभ्यश्च्यवते । योऽ-

श्वमेधेन यजते । आग्नेयमैन्द्राग्रमाश्वि-

नम् । तान्पशूनालभते प्रतिष्ठित्यै, इति ।

अश्वमेधयाजिनो बह्वपराधसंभवाल्लोकत्रयात्प्रच्युतिः स्यात् । तन्निवारणार्थमाग्नेयादिपशुत्रयालम्भे सति प्रतिष्ठितिर्भवति ।

आग्नेयं प्रशंसति—

यदाग्नेयो भवति । अग्निः सर्वा

देवताः । देवता एवावरुन्धे, इति ।

ते देवा अग्नौ तनूः संन्यधत्तेत्युक्तत्वादग्निः सर्वदेवतात्मकः । तस्मादाग्नेयेन सर्वदेवताः प्राप्नोति ।

ऐन्द्राग्रं प्रशंसति—

ब्रह्म वा अग्निः । क्षत्रमिन्द्रः । यदैन्द्राग्रो

भवति (३) । ब्रह्मक्षत्रे एवावरुन्धे, इति ।

अग्नेर्ब्राह्मणजात्यभिमानित्वाद्ब्राह्मणरूपत्वम् । इन्द्रस्य च क्षत्रियजात्यभिमानित्वात्क्षत्ररूपत्वम् । तस्मादैन्द्राग्नेन जातिद्वयं स्वाधीनं करोति ।

आश्विनं प्रशंसति—

यदाश्विनो भवति । आशिषामवरुद्ध्यै, इति ।

आशिषां प्रार्थनीयानां फलानाम् ।

पशूनां त्रित्वं प्रशंसति—

त्रयो भवन्ति । त्रयं इमे लोकाः ।

एष्वेव लोकेषु प्रतितिष्ठति, इति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“तेषां पशुपुरोडाशानामग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविषं मृगारेष्टिमनुनिर्वपति । समानं तु स्विष्टकृदिडामग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतस इति यथालिङ्गं याज्यानुवाक्या भवन्ति” इति । तत्र सप्तमकाण्डोक्तामेकामिष्टिं विधत्ते—

अग्नयेऽहोमुचेऽष्टाकपाल इति दशहविष-

मिष्टिं निर्वपति । दशाक्षरा विराट् ।

अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे, इति ।

अग्नयेऽहोमुच इत्येतस्मिन्नेवानुवाके दशापि हविष्याम्नातानि । चतुर्थकाण्डस्यानुवाकोक्ता याज्यानुवाक्या विधत्ते—

अग्नेर्मन्वे प्रथमस्य प्रचेतस इति याज्यानु-

वाक्या भवन्ति सर्वत्वायं (४), इति ॥

अधिपतय इत्याहाभिजित्या ऐन्द्राग्नो भवति रुन्ध एकं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये

षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

सर्वत्वमपेक्षितफलपौष्कल्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

षोडशे नमो राज्ञ इत्यादिमन्त्रव्याख्यानं केचिद्धोमपश्चिष्टिविशेषाश्चाभि-
हिताः । सप्तदशेऽश्वस्य रोगादिनिमित्तं प्रायश्चित्तमभिधीयते । तत्र रोगदोष-
परिहारायेष्टित्रयं विधत्ते—

यद्यश्वंमुपतपद्विन्देत् । आग्नेयमष्टार्कपालं निर्वि-
पेत् । सौम्यं चरुम् । सावित्रमष्टार्कपालम्, इति ।

उपतपत्संतापकरो रोगविशेषः ।

तास्विष्टिष्वाग्नेयं प्रशंसति—

यदाग्नेयो भवति । अग्निः सर्वा देवताः ।

देवताभिरेवैनं भिषज्यति, इति ।

एनमश्वं भिषज्यत्यरोगिणं करोति ।

सौम्यं प्रशंसति—

यत्सौम्यो भवति । सोमो वा ओषं-

धीनाः राजा । याभ्यं एवैनं विन्दति

(१) । ताभिरेवैनं भिषज्यति, इति ।

याभ्य एवौषधीभ्यो भक्षिताभ्यो वैषम्यं प्राप्ताभ्य एनमश्वं रोगो लभते ।
सोमाधीनत्वादोषधीनां सौम्ययागेऽनुष्ठिते सति ताभिरेवौषधिभिरेनमश्वम-
रोगं करोति ।

सावित्रं प्रशंसति—

यत्सावित्रो भवति । सवितृप्र-

सूत एवैनं भिषज्यति, इति ।

सवित्राऽनुज्ञातत्वाच्चिकित्सा सम्यक्संपद्यते ।

अग्निसोमसवितृदेवताः समूहाकारेण प्रशंसति—

एताभिरेवैनं देवताभिर्भिषज्यति । अगदो ह्येव भवति, इति ।

अग्न्यादिभिश्चिकित्सतोऽश्वः सर्वथा रोगरहित एव भवति ।

अथाश्वस्य त्वग्दोषनिमित्तं प्रायश्चित्तं विधत्ते—

पौष्णं चरुं निर्वपेत् । यदि श्लोणः स्यात् ।
पूषा वै श्लौण्यस्य भिषक् । स एवैनं
भिषज्यति । अश्लोणो ह्येव भवति (२), इति ।

श्लोणो दुष्टत्वक् । श्लौण्यस्य त्वग्दोषस्य चिकित्सकः पूषा । अतः पौष्ण-
चरुणा पूषैव चिकित्सां करोति ।

उपद्रवकारिदेवताविशेषगृहीतत्वे सति प्रायश्चित्तं विधत्ते—

रौद्रं चरुं निर्वपेत् । यदि महती देवताऽभि-
मन्येत । एतद्देवतो वा अश्वः । स्वयैवैनं देव-
तया भिषज्यति । अगदो ह्येव भवति, इति ।

महती देवता रुद्रः पशूनामधिपतिः । तस्मिन्पशुष्वभिमन्यमाने सति ज्वरा-
दिना पशुः पीड्यते । अश्वस्य पशुत्वेन रुद्रदेवत्यत्वाद्रौद्रयागेऽनुष्ठिते सति
स्वकीययैव देवतया चिकित्सितत्वाद्रोगरहितो भवति ।

निवासस्थानप्राप्त्यभावे प्रायश्चित्तं विधत्ते—

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मृगाखरे
यदि नाऽऽगच्छेत् । इयं वा अग्निवैश्वा-
नरः । इयमेवैनंमर्चिभ्यां परिरोधमा-
नयति । आ ह्येव सुत्यमहर्गच्छति, इति ।

मृगस्याश्वस्याऽऽखरः सुत्येऽहनि निवासस्थानं तत्राऽऽगमनाभावे वैश्वा-
नरोऽष्टिं कुर्यात् । इयमेव पृथिवी विश्वमनुष्यहितकार्यग्निस्तस्मादियमेवाग्निरूपा
सती स्वकीयाभ्यामर्चिभ्यां परितो रुद्ध्वा निवासस्थानमानयति । ततोऽश्वः
सुत्यमहः प्रत्यागच्छत्येव ।

वडवादिध्यान^१ऽश्वेन कृते सति प्रायश्चित्तं विधत्ते—

यद्यधीयात् (३) । अग्रयेऽहोमुचेऽष्टाक-
पालः । सौर्यं पयः । वायव्यं आज्यभागः, इति ।

आज्यमेव भागो भजनीयं हविः ।

तत्र प्रथमं हविः प्रशंसति—

यजमानो वा अश्वः । अहंसा वा एष गृहीतः ।
यस्याश्वो मेधाय प्रोक्षितोऽध्येति । यदहो-
मुचे निर्वपति । अहंस एव तेन मुच्यते, इति ।

अयमश्वः प्राधान्याद्यजमानस्वरूपः । तथा सति यस्य यजमानस्याश्वो यज्ञार्थं प्रोक्षितः सन्नध्येति वडवां गर्दभीं वा स्मरेत् । तच्च स्मरणं तृणखाद्या-
दिप्राप्तावौदासीन्यादिनाऽनुमातव्यम् । तदानीमेषोऽश्वः पाप्मना गृहीतो भवति । तेनाहोमुग्यागेनायमश्वः पापान्मुक्तो भवति ।

द्वितीयं हविः प्रशंसति—

यजमानो वा अश्वः । रेतसा वा एष
व्युध्यते (४) । यस्याश्वो मेधाय प्रोक्षि-
तोऽध्येति । सौर्यं रेतः । यत्सौर्यं पयो
भवति । रेतसैवैनं स समर्धयति, इति ।

सूर्यस्य रेतःस्वामित्वात्सौर्ययागेन वडवादिध्यानप्रयुक्तरेतोवियोगः समा-
हितो भवति ।

तृतीयं हविः प्रशंसति—

यजमानो वा अश्वः । गर्भैर्वा एष व्युध्यते ।
यस्याश्वो मेधाय प्रोक्षितोऽध्येति ।

वायव्यां गर्भाः । यद्वायव्यं आज्यभागो
भवति । गर्भैरेवैनं स समर्धयति, इति ।

वायुप्रेरितस्य शारीरस्य रेतसो गर्भाशये पतने सति गर्भीभावाद्गर्भा
वायव्याः । अतो वायव्ययागेन वडवाध्यानप्रयुक्तो गर्भवियोगो न
भविष्यति ।

एतदनुवाकोक्तां प्रायश्चित्तिं निगमयति—

अथो यस्यैषाऽश्वमेधे प्रायश्चित्तिः क्रियते ।
इष्ट्वा वसीयान्भवति (५) , इति ॥

विन्दत्यश्लोणो हैव भवत्यधीयादृध्यते गर्भैरेवैनं स समर्धयति द्वे च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

यस्य यजमानस्याश्वमेधयागे यथोक्तनिमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठीयते स यज-
मानोऽश्वमेधेनेष्ट्वाऽतिशयेन धनवान्भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽनुवाकः ।

सप्तदशे अश्वरोगादिप्रायश्चित्तमुक्तम् । अष्टादशे ब्रह्मौदना उच्यन्ते । तत्र
शाखान्तरगतं ब्रह्मौदनेष्वोर्विकल्पमनुवदति—

तदाहुः । द्वादश ब्रह्मौदनान्तसंस्थिते
निर्वपेत् । द्वादशभिर्वेष्टिभिर्यजेतेति, इति ।

तत्राश्वमेधविषये शाखान्तरानुसारिण एवमाहुः । अश्वमेधे संस्थिते
समाप्ते सति स्वगृहं गत्वा द्वादश ब्रह्मौदनान्वा निर्वपेत् । इष्टिभिर्वाऽऽग्नेयाष्टाक-
पालरूपाभिर्द्वादशभिर्यजेतेति ।

तत्रेष्टिपक्षं दूषयति—

यदिष्टिभिर्यजेत । उपनामुक एनं यज्ञः
 स्यात् । पापीयास्तु स्यात् । आप्तानि
 वा एतस्य छन्दांसि । य ईजानः ।
 तानि क एतावदाशु पुनः प्रयुञ्जीतेति ।
 सर्वा वै सस्थिते यज्ञे वागाप्यते ।
 (१) । साऽऽप्ता भवति यातयाम्नी ।
 कूरीकृतेव हि भवत्यरुष्कृता ।
 सा न पुनः प्रयुज्येत्याहुः , इति ।

यद्ययमिष्टिभिर्यजेत तदानीं सफलो यज्ञ एनं यजमानं प्रत्युपनामुक उपन-
 मनशीलः स्यात् । यज्ञफलमस्य संपद्यत एव । किं त्वसौ पापतरो भवति ।
 कुत इति चेत्तदुच्यते । यो यजमान इष्टवानेतस्य छन्दांसि मन्त्रगतान्याप्तान्यु-
 पयुक्तानि । एवं सति तानि छन्दांसि पुनरप्येतावदाश्वत्यन्तशीघ्रं को नाम
 प्रयोक्तुमर्हति । न ह्युपकर्तृणि छन्दांस्यत्यन्तप्रयासं प्रापयितुं योग्यानि । किञ्च
 न केवलं छन्दांस्येवोपयुक्तानि । किं तु यज्ञे समाप्ते सति सर्वाऽपि वागाप्यते
 कृतप्रयोजना वर्तते । सा च तथा कृतप्रयोजना सती यातयाम्नी गतसारा
 भवति । एवं सति पुनः प्रयुज्यमानाऽरुष्कृता पिष्टपेषणस्थानीयेन पुनः प्रयो-
 गेण बाधिता कूरीकृतेव हिंसकस्वभावतां नीतैव भवति हि । तस्मात्सा वाङ्म
 पुनः प्रयोक्तव्येत्येवं रहस्याभिज्ञा आहुः ।

शाखान्तरपक्षं दूषयित्वा स्वपक्षं विधत्ते—

द्वादशैव ब्रह्मादुनान्सस्थिते निर्वपेत् ।
 प्रजापतिर्वा ओदनः । यज्ञः प्रजा-
 पतिः । उपनामुक एनं यज्ञो
 भवति । न पापीयान्भवति , इति ।

अश्वमेधे समाप्ते सति द्वादश ब्रह्मौदनानेव निर्वपेन्न त्विष्टिभिर्यजेत् ।
ब्रह्मौदनविधिश्चाऽऽधानप्रकरणे प्रपञ्चितः । ओदनस्य यज्ञस्य च प्रजापतिकार्य-
त्वेन प्रजापतिरूपत्वादेकत्वे सत्योदननिर्वपेनैनं यजमानं प्रति यज्ञ उपनामुक
उपनमनशीलो भवति । छन्दसां वाचश्च पूर्वोक्तपुनःप्रयोगदोषाभावादयं यज-
मानः पापतरो न भवति ।

संख्यां प्रशंसति—

द्वादश भवन्ति । द्वादश मासाः संव-
त्सरः । संवत्सर एव प्रति तिष्ठति, इति ॥

आप्यते संवत्सर एकं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्यायेऽ-
ष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽनुवाकः ।

अष्टादशे ब्रह्मौदना अभिहिताः । एकोनविंशे विभुत्वादिभिर्द्वादशभिर्गुणै-
रश्वमेधः प्रशस्यते । तत्र प्रथमं गुणमाह—

एष वै विभूर्नाम यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र
विभु भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

विविधानां श्रेयसां भावयिता विभुः । यस्मिन्देश एतेन यज्ञेन यजन्ते
तस्मिन्देशे सर्वं गवादिकं विभु विविधश्रेयोभावयितृ भवति ।

द्वितीयं गुणमाह—

एष वै प्रभूर्नाम यज्ञः । सर्वं ह वै तत्र
प्रभु भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

प्रकर्षेण श्रेयोभावयिता प्रभुः । अन्यत्पूर्ववत् ।

तृतीयं गुणमाह—

एष वा ऊर्जस्वान्नामं यज्ञः । सर्वेऽह वै तत्रो-
र्जस्वद्भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

ऊर्जस्वानन्नवान् ।

चतुर्थमाह—

एष वै पयस्वान्नामं यज्ञः । सर्वेऽह वै तत्र
पयस्वद्भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

पयस्वान्क्षीरादिरसवान् ।

पञ्चममाह—

एष वै विधृतो नामं यज्ञः । सर्वेऽह वै तत्र
विधृतं भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

विधृतो विशेषेण धृतो नियतफल इत्यर्थः ।

षष्ठमाह—

एष वै व्यावृत्तो नामं यज्ञः । सर्वेऽह वै तत्र
व्यावृत्तं भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

व्यावृत्तः फलाधिक्येनेतरयज्ञविलक्षणः ।

सप्तममाह—

एष वै प्रतिष्ठितो नामं यज्ञः । सर्वेऽह वै तत्र
प्रतिष्ठितं भवति (२) । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्त, इति ।

प्रतिष्ठितश्चाश्वल्यरहितः ।

अष्टममाह—

एष वै तेजस्वी नामं यज्ञः । सर्वेऽह वै तत्र
तेजस्वि भवति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

तेजस्वी^३ ख्यातिमान् ।

नवममाह—

एष वै ब्रह्मवर्चसी नामं यज्ञः । आ ह
वै तत्र ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते ।
यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

ब्रह्मवर्चसी मन्त्रप्रयुक्ततेजोयुक्तः । ब्राह्मणोऽपि तत्र देशे तथाविध एवाऽऽ-
जायते खलु ।

दशममाह—

एष वा अतिव्याधी नामं यज्ञः ।
आ ह वै तत्र राजन्योऽतिव्याधी
जायते । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

अतिशयेन पापं वेद्दुं शीलं यस्य सोऽयमतिव्याधी । तस्मिन्देशे क्षत्रि-
योऽपि शत्रुमतिशयेन वेद्दुं समर्थ आजायते खलु ।

एकादशमाह—

एष वै दीर्घो नामं यज्ञः । दीर्घायुषो ह वै तत्र
मनुष्या भवन्ति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते, इति ।

दीर्घो दीर्घफलयुक्तः ।

द्वादशमाह—

एष वै क्लृप्तो नामं यज्ञः । कल्पते ह
वै तत्र प्रजाभ्यो योगक्षेमः ।
यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते (३) , इति ।

पर्यस्वान्नामं यज्ञः प्रतिष्ठितं भवत्यतिव्याधी जायते यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते षट् च ॥

एष वै विभूः प्रभूरुजैस्वान्पर्यस्वान्विधृतो व्यावृत्तः प्रतिष्ठितस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यति-
व्याधी दीर्घः कृतो द्वादश ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याय
एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

कृप्तः सर्वसाधनसंपन्नः । योगसहितः क्षेमो योगक्षेमः । स च कल्पते संप-
द्यते । एतैर्द्वादशभिर्गुणैर्द्वादशब्रह्मौदनस्तुतिद्वाराऽश्वमेधः प्रशस्तः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

अथ विंशोऽनुवाकः ।

एकोनविंशे विभुत्वादिगुणैर्यज्ञस्य प्रशंसाऽभिहिता । विंशेऽश्वस्य संज्ञपन-
प्रकारोऽभिधीयते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“वडवा पुरीषी चाजः पुरो
नीयतेऽश्वस्य वेतसशाखायां तार्प्यं कृत्यधीवासं हिरण्यकशिपु चाऽऽस्तीर्य
सौवर्णं रुक्ममुपरिष्ठात्कृत्वा तस्मिन्नश्वतूपरगोमृगान्निघ्नन्ति प्लक्षशाखास्वित-
रान्” इति । तत्र तार्प्यं विधत्ते—

तार्प्येणाश्वं संज्ञपयन्ति । यज्ञो वै
तार्प्यम् । यज्ञेनैवाश्वं समर्धयन्ति, इति ।

तार्प्यमिति घृताक्तस्य क्रम्बलस्य नामधेयम् । तेनाश्वं संज्ञपयन्ति मारयन्ति ।
प्रधानसाधनत्वात्तार्प्यस्य यज्ञत्वम् । अतो यज्ञेनैवाश्वं समृद्धं करोति ।

पितृमेधे प्रयोज्यं साम विधत्ते—

यामेन साम्नां प्रस्तोताऽनूपतिष्ठते ।
यमलोकमेवैनं गमयति, इति ।

यमसंबन्धि साम यामं सामगैः पितृमेधे प्रयोज्यते । तेनात्र प्रस्तोता संज्ञ-
प्यमानं पशुमनु समीपे स्थित्वापस्थानं कुर्यात् । तेनाश्वस्य यमलोकप्राप्तिः ।

चर्मपटं विधत्ते—

तार्प्यं च कृत्यधीवासे चाश्वं संज्ञपयन्ति । एतद्वै

पशूनां रूपम् । रूपेणैव पशूनवरुन्धे, इति ।

ताप्यं प्रथममास्तीर्य तस्मिन्कृत्यधीवासं चर्ममयमाच्छादनपटमास्तीर्य तस्मिन्संज्ञपयेत् । चर्मणः पशुकार्यत्वेन पशुरूपत्वात्पशुप्राप्तिः ।

कृत्यधीवासस्योपरि सुवर्णस्वचितां शय्यां विधत्ते—

हिरण्यकशिपु भवति । तेजसोऽवरुद्ध्यै (१), इति ।

हिरण्यस्य तेजस्वित्वात्तेजःप्राप्तिः ।

शय्याया उपरि सुवर्णफलकं विधत्ते—

रुक्मो भवति । सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै, इति ।

रुक्मस्य दीप्यतिशयात्स्वर्गः प्रकाशितो भवति ।

तदुपर्यश्वस्थापनं विधत्ते—

अश्वो भवति । प्रजापतेराप्त्यै, इति ।

स्पष्टम् ।

ताप्यादीन्प्रशंसति—

अस्य वै लोकस्य रूपं ताप्यम् । अन्तरिक्षस्य कृत्यधीवासः । दिवो हिरण्यकशिपु । आदित्यस्य रुक्मः । प्रजापतेरश्वः । इममेव लोकं ताप्येणाऽऽप्नोति । अन्तरिक्षं कृत्यधीवासेन । दिवं हिरण्यकशिपुना । आदित्यं रुक्मेण । अश्वेनैव मेध्येन प्रजापतेः । सायुज्यं सलोकतांमाप्नोति, इति ।

ताप्यादीनामश्वान्तानामुपर्यधोभावसाम्येन भूलोकादिरूपत्वे सति यजमानस्य तेन तेन ताप्यादिना तत्तद्भूलोकादिप्राप्तिर्भवति । सायुज्यं सहैकत्र वासः सलोकतां समानलोकस्वामित्वम् ।

ऋत्वनुष्ठानवेदने प्रशंसति—

ए॒तासा॑मे॒व दे॒वता॑नां॒ सायु॑ज्यम् ।
सा॒ष्टिता॑ः॒ समान॑लोक॒तामाप्नो॑ति । योऽश्व-
मे॒धेन॑ यज॒ते । य उ॑ चैनमे॒वं वेद॑, इति ।

अवरुद्ध्य आप्नोत्यष्टौ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

साष्टितां समानैश्वर्ययुक्तत्वम् । स्पष्टमन्यत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽनुवाकः ।

विंशोऽश्वस्य संज्ञपनमुक्तम् । एकविंशे तूत्तरवेद्युपवापोऽभिधीयते । तत्राऽऽदौ
तावद्बहुविधनामनिर्वचनेनाश्वः स्तूयते । प्रथमं सवर्येति नाम्नो निर्वचनं
दर्शयति—

आ॒दि॒त्याश्वाङ्गि॑रसश्च सु॒वर्गे॑ लो॒केऽस्पर्ध॑न्त ।
तेऽङ्गि॑रस आ॒दित्ये॑भ्यः । अ॒मुमा॑दि॒त्यमश्व॑ः
श्वे॒तं भू॒तं दक्षि॑णामनयन् । तेऽब्रु॑वन् । यं
नोऽने॑ष्ट । स वर्योऽभू॒दिति॑ । तस्मा॑दश्वः॒ सव-
र्ये॑त्याह्वयन्ति । तस्मा॑द्यज्ञे॒ वरो॑ दीयते, इति ।

पुरा कदाचिदादित्या गणदेवता अङ्गिरसो महर्षयश्च स्वर्गलोकं निमिती-
कृत्य स्पर्धां कृतवन्तः । तदानीं प्रथमत आदित्यैः स्वर्गे प्राप्ते सति तेऽङ्गिरसः,
स्वर्गसिद्ध्यर्थं तेभ्य आदित्येभ्यः कांचिदक्षिणामनयन् । काऽसौ दक्षिणेति
सोच्यते । योऽयमादित्यो जगत्प्रकाशयन्नस्माभिर्दृश्यते स एवाङ्गिरसां प्रार्थ-

नया श्वेतोऽश्वोऽभवत् । तमश्वमितरेभ्यः सर्वेभ्यो द्वादशभ्यो दक्षिणात्वेन नीत-
वन्तः । तानङ्गिरसः प्रति त आदित्या अब्रुवन्हेऽङ्गिरसो यूयं यमश्वं नोऽस्मा-
न्प्रत्यनेष्ट नीतवन्तः सोऽश्वो वर्यः श्रेष्ठोऽभूदिति । यस्मादादित्यैरश्वो वर्य-
नाम्ना व्यवहृतस्तस्माल्लोकेऽपि सारथिनः समीचीनमश्वमुपलालनार्थं हस्तेन
स्पृशन्तो हे सवर्येत्यनेन नाम्ना व्यवहरन्ति । वर्यैः श्रेष्ठैर्गुणैः सहितः सवर्यः ।
यस्मादङ्गिरोभिर्दत्तः श्रेष्ठोऽभूत्तस्मात्सर्वस्मिन्नपि यज्ञे वरः श्रेष्ठः पदार्थो दक्षि-
णात्वेन दीयते ।

अश्वनामनिर्वचनं दर्शयति—

यत्प्रजापतिरालब्धोऽश्वोऽभवत् ।

तस्मादश्वो नाम , इति ।

प्रजापतिः स्वयमेव कदाचिदश्वजातिर्भूत्वा देवैरालब्धः सन्नश्वो व्याप-
कोऽभवत् । यद्यस्मादेवं तस्मादश्रुते व्याप्नोतीति व्युत्पत्त्याऽश्वनाम संपन्नम् ।

अश्वनामनिर्वचनं दर्शयति—

यच्छ्वयदरुहसीत् । तस्मादर्वा नाम, इति ।

प्रजापतेरक्षि केनापि रोगेण श्वयदुच्छ्रानं यदाऽभूत्तदानीमरुर्वथाहेतुरा-
सीत् । यस्मादरुस्तस्मादर्वेति नाम ।

वाजिनाम्नो निर्वचनं दर्शयति—

यत्सद्यो वाजान्तसमर्जयत् ।

तस्माद्वाजी नाम, इति ।

यद्यस्मात्कारणात्सद्यो जातमात्र एव वाजानन्नानि वेगाद्भवा सम्यग्जित-
वान् । तस्माद्वाजिनाम संपन्नम् ।

आदित्यनाम्नो निर्वचनं दर्शयति—

यदसुराणां लोकानादत्त । तस्मादादित्यो नाम, इति ।

यद्यस्मात्कारणादयमश्वो युद्धे जयं प्राप्यासुराणां संबन्धिनो लोकान्निवा-
सस्थानान्यादत्त स्वीकृतवान् । तस्मादादानादादित्यनाम संपन्नम् ।

एवं नामनिर्वचनैरश्वं प्रशस्यास्मिन्क्रतावुत्तरवेद्युपवापं विधत्ते—

अग्निर्वा अश्वमेधस्य योनिरायतनम् ।

सूर्योऽग्नेर्योनिरायतनम् । यदश्वमेधेऽग्नौ

चित्यं उत्तरवेदिमुपवपति । योनिम-

न्तमेवैनमायतनवन्तं करोति , इति ।

योऽयमश्वमेधः क्रतुस्तस्याग्निर्योनिः कारणम् । अग्नेः सकाशात्क्रत्वनुष्ठान-
निष्पत्तेः । आयतनमाश्रयश्चाग्निरेव । सति ह्यग्नौ समाप्तिपर्यन्तो ह्यश्वमेधः प्रति-
तिष्ठति । तस्य चाग्नेः सूर्य एव कारणमायतनं च । अत एव परिधिप्रकरणे
पश्चिमदक्षिणोत्तरपरिधानादूर्ध्वं “सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु” इत्येतेन मन्त्रेण सूर्य-
स्यैव रक्षकत्वमाम्नातम् । “ ततो योनित्वं रक्षाकरणत्वम् । उद्यन्तं वावाऽऽ-
दित्यमग्निरनुसमारोहति ” इति दर्शनादायतनत्वमप्युपपन्नम् । एवमग्न्यादि-
त्ययोः साक्षात्परम्परया च योनित्व आयतनत्वे च सति यदश्वमेधक्रतौ चित्येऽग्नौ
चयनारूढेऽग्निक्षेत्रे उत्तरवेदिमुपवपतीष्टकाचयनेनोत्तरवेदिं निष्पादयेत् । यदुप-
वापादेनमश्वमेधमग्नियुक्तत्वेन योनिमन्तमायतनवन्तं च करोति ।

वेदनं प्रशंसति—

योनिमान्नायतनवान्भवति । स एवं वेदं, इति ।

अश्वमेधक्रतोः साक्षात्परम्परया च योन्यायतनभूतावग्न्यादित्यौ प्रशंसति—

प्राणापानौ वा एतौ देवानाम् । यदर्का-

श्वमेधौ । प्राणापानावेवावरुन्धे, इति ।

अर्चनाहत्वाद्ग्निरर्कः । अश्वमेधफलरूपत्वादादित्योऽश्वमेधः । अत एवान्य-
त्राऽऽम्नायते—“ अर्को वा एष यदग्निरसावादित्योऽश्वमेधः ” इति । यद-
र्काश्वमेधौ यावग्न्यादित्यावेतौ देवानां सर्वेषां प्राणापानस्थानीयौ । अत-
एव तदुभयसंबन्ध्युत्तरवेद्युपवासेन प्राणापानावेव प्राप्नोति ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

ओजो बलं वा एतौ देवानाम् । यदर्काश्व-

मेधौ । ओजो बलमेवावरुन्धे, इति ।

बलहेतुर्नवमो धातुरोजः । तत्कार्यं बलम् । एतावग्न्यादित्यौ सर्वेषां देवानामोजोबलरूपौ । तस्माद्ग्न्यादित्यसंबन्ध्युत्तरवेद्युपवापेनौजो बलं च प्राप्नोति ।

उत्तरवेद्युपवापं निगमयति—

अग्निर्वा अश्वमेधस्य योनिरायतनम् । सूर्योऽ-
ग्नेर्योनिरायतनम् । यदश्वमेधेऽग्नौ चित्यं
उत्तरवेदिं चिनोति । तावर्काश्वमेधौ । अर्का-
श्वमेधावेवावरुन्धे । अथो अर्काश्वमे-
धयोरेव प्रतितिष्ठति (३), इति ॥

नामं करोति सूर्योऽग्नेर्योनिरायतनं चत्वारि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याय
एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽनुवाकः ।

उत्तरवेद्युपवाप एकविंशेऽभिहितः । ऋषभालम्भो द्वाविंशेऽभिधीयते ।
तत्राऽऽदावश्वस्य दीक्षादिकात्प्रधानयागात्पुरस्तात्संवत्सरमात्रे प्रोक्षणाद्यङ्गं
विधत्ते—

प्रजापतिं वै देवाः पितरंम् । पशुं भूतं मेधायाऽऽ-
लभन्त । तमालभ्योपावसन् । प्रातर्यथांस्मह
इति । एकं वा एतद्देवानामहः । यत्संवत्सरः ।

तस्मादश्वः पुरस्तात्संवत्सर आलभ्यते, इति ।

पुरा कदाचिद्देवानां पिता प्रजापतिर्देवैः प्रार्थितोऽश्वजातिः पशुरभूत् । तं पशुं देवा मेधाय यज्ञार्थमालभन्त स्पर्शनेन संकल्पितवन्तः । तं संकल्प्य परेद्युः प्रातर्यष्टास्मह इति निश्चित्योपावसन्पशुसमीपे स्थितवन्तः । योऽयमस्माकं संवत्सरः काल एतद्देवानामेकमेवाहः । यस्मादेवं देवैः कृतं तस्मादयमश्वो दीक्षादियागप्रयोगात्पुरस्ताद्देवानामेकदिनरूपेऽस्मदीये संवत्सरे स्पर्शनप्रोक्षणादिना प्रारब्धव्यः ।

अश्वनिर्वचनेनाश्वमेधनिर्वचनेन चाश्वं प्रशंसति—

यत्प्रजापतिरालब्धोऽश्वोऽभवत् । तस्मादश्वः ।

यत्सद्यो मेधोऽभवत् (१) । तस्मादश्वमेधः, इति ।

यद्यस्मात्प्रजापतिरयं पशुरूपेणऽऽलब्धः सन्नश्वो व्यापकोऽभवत्तस्मादश्वुत इति व्युत्पत्त्याऽश्वनामाभवत् । यद्यस्मात्कारणात्सद्य एव तस्मिन्नेवाहन्यश्वो मेधरूपो यज्ञोऽभवत् । तस्मादश्वेन निष्पाद्यो मेधो यज्ञोऽश्वमेधः ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

वेदुकोऽश्वमाशुं भवति । य एवं वेद, इति ।

आशुं शीघ्रगामिनमश्वं वेदुको लब्धा भवति ।

पुनरप्यश्वं प्रशंसति—

यद्वै तत्प्रजापतिरालब्धोऽश्वोऽभवत् । तस्मा-

दश्वः । प्रजापतेः पशूनामनुरूपतमः, इति ।

यस्मादश्वः प्रजापतिरालब्धोऽभवत्तस्मादयमश्वः पशूनां मध्ये प्रजापतेरतिशयेनानुकूलः ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

आऽस्य पुत्रः प्रतिरूपो जायते । य एवं वेद, इति ।

अस्यानुरूपत्ववेदितुः पुनः प्रतिरूपोऽनुरूप आजायते ।

अश्वमेधयागं तद्वेदनं च प्रशंसति—

सर्वाणि भूतानि संभृत्याऽऽलभते ।

समेनं देवास्तेजसे ब्रह्मवर्चसाय
 भरन्ति । योऽश्वमेधेन यजते ।
 (२) । य उ चैनमेवं वेदं, इति ।

यो यष्टा यश्च वेदिता स सर्वोऽप्यश्वस्य प्रजापतिरूपत्वात्प्रजापतेश्च सर्वा-
 त्मकत्वात्सर्वाण्यपि भूतान्यश्वरूपेण संभृत्यैकीकृत्याऽऽलम्भं करोति । तेनाऽऽ-
 लम्भेन देवा एनं पुरुषं तेजसे शरीरकान्त्यै ब्रह्मवर्चसाय श्रुताध्ययनसंपत्त्यै च
 संभरन्ति समर्थं कुर्वन्ति ।

पुनरप्यश्वं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

एतद्वै तद्देवा एतां देवताम् । पशुं भूतं
 मेधायाऽऽलभन्त । यज्ञमेव । यज्ञेन यज्ञम-
 यजन्त देवाः । कामप्रं यज्ञमकुर्वत । तेऽ-
 मृतत्वमकामयन्त । तेऽमृतत्वमगच्छन्, इति ।

तत्तदा पूर्वस्मिन्काले देवा एतां प्रजापतिदेवतां पशुं भूतमश्वरूपेण निष्पन्नं
 यज्ञार्थमालभन्तेति यत्तदेतद्वै वक्ष्यमाणमेवेति मन्तव्यम् । तदेतत्स्पष्टी क्रियते
 यज्ञमेव यज्ञायाऽऽलभन्त इति तस्यार्थः । एवं सति प्रजापत्यात्मना यज्ञेना-
 श्वमेधाख्यं यज्ञं देवा अयजन्त । तं च यज्ञं कामप्रं सर्वेषां कामानां पूरयितार-
 मकुर्वत । ततस्ते कर्तारोऽमृतत्वं कामयित्वा तदमृतत्वमगच्छन् ।

ऋत्वनुष्ठानं प्रशंसति—

योऽश्वमेधेन यजते । देवानामेवायनेनैति
 (३) । प्राजापत्येनैव यज्ञेन यजते
 कामप्रेण । अपुनर्मरिमेव गच्छति, इति ।

अश्वमेधयाजी देवानामेव योग्येन मार्गेण गच्छति । किंच प्रजापतिसं-
 बन्धिनैव कामपूरकेण यज्ञेनायं यजते तेनायं पुनर्मरणरहितं प्राजापत्यमेव पदं
 प्राप्नोति ।

ऋषभं पशुं विधत्ते—

ए॒तस्य॑ वै रू॒पेण॑ पु॒रस्ता॑त्प्राजाप॒त्यमृ॑षभं तू॒परं
ब॒हुरूप॑माल॒भते । सर्वे॑भ्यः कामे॒भ्यः ।
सर्व॑स्याऽऽप्त्यै । सर्व॑स्य॒ जित्यै॑, इति ।

सर्वकामसिद्ध्यर्थं पुरस्तादश्वमेधारम्भ एव सांग्रहणीसंज्ञान्योरनन्तरं वैशाख्यां पौर्णमास्यां कंचिदृषभमालभेत । कीदृशमेतस्यैव प्रजापतेः स्वरूपेणोपलक्षितत्वात्प्राजापत्यम् । तूपरं शृङ्गहीनम् । बहुरूपं नानावर्णम् । सोऽयमृषभालम्भः सर्वस्य कामस्य प्राप्त्यै सर्वस्य वशीकरणाय च संपद्यते ।

यागवेदने प्रशंसति—

सर्व॑मे॒व तेना॑ऽऽप्नोति । सर्वं॑ जयति । योऽश्व॑-
मे॒धेन॑ यजते । य उ॑ चैनमे॒वं वेदं॑ (४), इति ॥

मेधोऽभवद्यजत एति वेदं ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

तेन यागेन वेदनेन च ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

अथ त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

द्वाविंशे प्रथममनुष्ठेय ऋषभोऽभिहितः । एतावता यद्यत्क्रतावनुष्ठेयं तत्सर्वमुक्तम् । अथ त्रयोविंशोऽश्वमेधवेषूपासनमभिधीयते । तत्राऽऽदावहोरात्ररूपेण लोमध्यानं विधत्ते—

यो वा अश्व॑स्य॒ मेध्य॑स्य॒ लोम॑नी॒ वेदं॑ ।
अश्व॑स्यै॒व मेध्य॑स्य॒ लोमं॑लोमञ्जुहोति । अ॒हो-

शत्रे वा अश्वस्य मेध्यस्य लोमनी । यत्सायं
प्रातर्जुहोति । अश्वस्यैव मेध्यस्य लोमँलोम-
ञ्जुहोति । एतदनुकृति ह स्म वै पुरा ।
अश्वस्य मेध्यस्य लोमँलोमञ्जुह्वति, इति ।

यः कश्चित्पुमान्यागयोग्यस्याश्वस्य पार्श्वद्वयवर्ति लोमद्वयं वेदोपास्ते निर-
न्तरं ध्यायति सोऽयमश्वस्यैकैकस्मिँलोमि हुतवान्भवति । कथं ध्यातव्यमिति
तदुच्यते—ये अहोरात्रे विद्येते ते एव प्रजापतिरूपस्याश्वस्य लोमनी इति
ध्यायेत् । एवं ध्यानयुक्तः सायं प्रातश्च यदग्निहोत्रं जुहोति तेनाश्वस्य यावन्ति
लोमानि तावत्य आहुतयः संपद्यन्ते । पुरा कल्पादौ देवा एतदनुकृत्यैतस्य
ध्यानसंपाद्यस्य फलस्यानुकरणं यथा भवति तथाऽश्वस्यैकैकस्मिँलोमन्यैकै-
कामाहुतिं जुह्वति । अस्माकं तु तथाविधसामर्थ्याभावाद्देवोपासनेनैव तत्फल-
सिद्धिरित्यभिप्रायः ।

अवयवान्तरध्यानं विधत्ते—

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य पदे वेदं । अश्वस्यैव
मेध्यस्य पदे पदे जुहोति । दर्शपूर्णमासौ वा
अश्वस्य मेध्यस्य पदे (१) । यद्दर्शपूर्ण-
मासौ यजते । अश्वस्यैव मेध्यस्य पदे पदे
जुहोति । एतदनुकृति ह स्म वै पुरा ।
अश्वस्य मेध्यस्य पदे पदे जुह्वति, इति ।

पूर्ववद्धारुयेयम् ।

अश्वो मार्गश्रमपरिहाराय भूमौ शरीरस्य यद्विपरिवर्तनं करोति तस्य ध्यानं
विधत्ते—

यो वा अश्वस्य मेध्यस्य विवर्तनं वेदं । अश्व-
स्यैव मेध्यस्य विवर्तने विवर्तने जुहोति । असौ

वा आदित्योऽश्वः । स आहवनीयमाग-
च्छति । तद्विवर्तते । यदग्निहोत्रं जुहोति ।
अश्वस्यैव मेध्यस्य विवर्तने विवर्तने जुहोति ।
एतदनुकृति ह स्म वै पुरा । अश्वस्य मेध्यस्य
विवर्तने विवर्तने जुह्वति (२), इति ॥

पदे अग्निहोत्रं जुहोति त्रीणि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके नवमाध्याये
त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

योऽसावादित्यो दृश्यते स एवाश्वरूपेणाऽऽहवनीयं प्रत्यागच्छति “ अग्निं
वावाऽऽदित्यः सायं प्रविशति ” इति श्रुत्यन्तरात् । तदेतदादित्यागमनम-
श्वस्य विवर्तनमिति ध्यायेत् । अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे नवमप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

प्रजापतिस्तमष्टादशिभिः प्रजापतिरकामयतोभावस्मै युञ्जन्ति तेजसाऽप्य
प्राणा अपश्रीरूर्ध्वा प्रजापतिः प्रेणानुं प्रथमेन प्रजापतिरकामयत महान्वैश्व-
देवो वा अश्वस्य प्रजापतिस्तं यज्ञक्रतुभिरपश्रीर्ब्राह्मणौ सर्वेषु वारुणो यद्यश्वं
तदाहुरेष वै विभूस्ताप्येणादित्याः प्रजापतिं पितरं यो वा अश्वस्य मेध्यस्य
लोमनी त्रयोविंशतिः ॥

प्रजापतिरस्मिँलोके बहव उत्तरतः श्रियमेवाव प्रजापतिरकामयत महान्य-
त्प्रातरिष्टिभिः प्र वा एष एभ्यो लोकेभ्यः सर्वं ह वै तत्र पर्यस्वद्य उं चैनमेवं
वेदं चत्वार्यशीतिः ॥

हरिः ॐ म् ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे
नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते

माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मण-

भाष्ये नवमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ९ ॥

अथ तृतीयकाण्डे दशमः प्रपाठकः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अश्वमेधस्य शेषो यो नवमेऽसौ समीरितः ।

सावित्रचयनं ब्रूते दशमेऽस्मिन्प्रपाठके ॥ २ ॥

तस्य चयनस्यापेक्षितमिष्टकानां स्वरूपं सूत्रकारो दर्शयति—“सावित्रं स्वर्गकामश्चिन्वीत, पशुबन्धे चीयते चेष्यमाण उपकल्पयते पञ्चाशीतिशतं हिरण्येष्टकाः, यावदुत्तममङ्गुलिपरु तावतीः शर्करा वा, अभ्यक्ताश्चतस्रः स्वयमतृष्णा अपरिमिता लोकंपृणाः” इति । तासामिष्टकानामुपधानस्थाने परिमण्डलाकारां रेखां कुर्यात् । तदपि सूत्र एवोक्तम्—“उत्तरवेदिदेशस्य मध्ये शङ्कुं निहत्य सर्वतः परिमण्डलं रथचक्रमात्रं सावित्रं परिलिख्य समूलं हरितं दर्भस्तम्बमाहत्य मध्येऽग्नेर्निखाय जुह्वां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा सजूरब्दो यावभिरिति दर्भस्तम्बे पञ्चाऽऽहुतीर्हुत्वोद्धृत्यावोक्ष्य व्याहारणान्तामुत्तरवेदिं कृत्वा लेखाया अभ्यन्तरं नवपरिमण्डला लेखा लिखित्वा” इति । तासु नवसु लेखासु प्रपाठकस्याऽऽद्यानुवाके प्रोक्तैर्मन्त्रैरिष्टका उपदध्यात् । एतस्मिन्प्रसिद्धेऽनुवाकेऽर्थभेदाद्वान्तरानुवाका बहवो विद्यन्ते तत्र प्रथममनुवाकं सूत्रकारो विनियुक्ते—“नवम्यां बाह्यायां लेखायां पञ्चदश पूर्वपक्षस्याहान्युपदधाति—संज्ञानं विज्ञानम्” इति । पाठस्तु—

हरि ॐ ।

संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं जानद्भिजानत् ।

संकल्पमानं प्रकल्पमानमुपकल्पमानमुपकल्पमानं

कृत्तम् । श्रेयो वसीय आयत्संभूतं भूतम्, इति ।

तत्र संज्ञानादीनि पञ्चदश पदानि शुक्लपक्षस्य प्रतिपदादिषु पौर्णमास्यन्तेषु दिनेष्वह्नां नामधेयानि । एतच्च सर्वमुत्तरब्राह्मणानुवाके स्पष्टी भविष्यति । तैरेतैर्नामधेयैः पञ्चदशेष्टका नवम्यां बाह्यरेखायामुपदध्यात् । हे प्रथमेष्टके त्वं संज्ञाननामकं प्रथममहरसि । हे द्वितीयेष्टके त्वं विज्ञाननामकं द्वितीयमहरसि । एवं सर्वत्र योज्यम् । तथा देवतया मन्त्रस्य सर्वशेषत्वात्सर्वत्रायं पठनीयः । ततश्चैवं पाठः संपद्यते संज्ञानं तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्भ्रुवा सीदेति । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तत्तदहःपरत्वेन निर्वचनानि यथायोग्यमुन्नेयानि ।

कल्पः—“तेषामन्तरालेष्वेतेषामह्नां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति—चित्रः केतुः” इति । पाठस्तु—

चित्रः केतुः प्रभानाभान्संभान् । ज्योतिष्मां-
स्तेजस्वानातपस्तपन्नभितपन् । रोचनो रोच-
मानः शोभनः शोभमानः कल्याणः, इति ।

एतस्मिन्द्वितीयेऽवान्तरानुवाके प्रोक्ताश्चित्रः केतुरित्यादयः पञ्चदश ये शब्दास्ते शुक्लपक्षगत एकैकस्मिन्नह्न्युदयास्तमयमध्यवर्तिनां मुहूर्तानां नामधेयानि । शेषं पूर्ववत् ।

कल्पः—“अथान्तरस्यां पञ्चदश पूर्वपक्षस्य रात्रीरुपदधाति—दर्शा दृष्टा” इति । पाठस्तु—

दर्शा दृष्टा दर्शिता विश्वरूपा सुदर्शना ।
आप्यायमाना प्यायमाना प्यायां सूनृ-
तेरां । आपूर्यमाणा पूर्यमाणा पूर-
यन्ती पूर्णा पौर्णमासी, इति ।

अस्मिन्तृतीयानुवाके प्रोक्ता दर्शादयः शब्दाः शुक्लपक्षस्य पञ्चदशानां रात्रीणां नामधेयानि ।

कल्पः—“तासामन्तरालेष्वेतासां रात्रीणां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति—दाता प्रदाता” इति । पाठस्तु—

दाता प्रदाताऽऽनन्दो मोदः प्रमोदः (१) ।

आवेशयन्निवेशयन्त्संवेशनः संशान्तः शान्तः ।

आभवंन्प्रभवंन्त्संभवन्त्संभूतो भूतः, इति ।

अस्मिंश्चतुर्थानुवाके प्रोक्ता दात्रादयः पञ्चदश शब्दा एकैकरात्रिगतानां पञ्चदशानां मुहूर्तानां नामधेयानि । एता रात्रय एते च मुहूर्ता अष्टम्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“ अथान्तरस्यां पञ्चदशापरपक्षस्याहान्युपदधाति—प्रस्तुतं विष्टुतम् ” इति, पाठस्तु—

प्रस्तुतं विष्टुतं संस्तुतं कल्याणं विश्वरूपम् ।

शुक्रममृतं तेजस्वि तेजः समिद्धम् ।

अरुणं भानुमन्मरीचिमदभितपत्तपस्वत्, इति ।

एतस्मिन्पञ्चमानुवाके प्रोक्ताः प्रस्तुतादिशब्दाः कृष्णपक्षगतेषु प्रतिपदाद्यमावास्यान्तेषु दिनेष्वह्नां पञ्चदशानां नामधेयानि ।

कल्पः—“ तेषामन्तरालेष्वेतेषामह्नां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति—सविता प्रसविता ” इति । पाठस्तु—

सविता प्रसविता दीप्तो दीपयन्दीप्यमानः ।

ज्वलञ्ज्वलिता तपन्वितपन्त्संतपन् । रोचनो

रोचमानः शुम्भूः शुम्भमानो वामः, इति ।

अस्मिन्षष्ठानुवाके प्रोक्ताः सवित्रादयः पञ्चदश शब्दाः कृष्णपक्षगत एकैकस्मिन्नहनि पञ्चदशानां मुहूर्तानां नामधेयानि । एतानि कृष्णपक्षगतस्याहानि तन्मुहूर्ताश्च सप्तम्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“ अथान्तरस्यां पञ्चदशापरपक्षस्य रात्रीरुपदधाति—सुता सुन्वती ” इति । पाठस्तु—

सुता सुन्वती प्रसुता सूयमानाऽभिषूय-

माणा । पीती प्रपा संपा तृप्ति-

स्तर्पयन्ती (२) । कान्ता काम्या
कामजाताऽऽयुष्मती कामदुर्वा, इति ।

अस्मिन्सप्तमेऽनुवाके प्रोक्ताः सुतादयः शब्दाः पञ्चदशसंख्याकाः कृष्ण-
पक्षगतानां पञ्चदशानां रात्रीणां नामधेयानि ।

कल्पः—“ तासामन्तरालेष्वेतासां रात्रीणां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति—
अभिशास्ताऽनुमन्ता ” इति । पाठस्तु—

अभिशास्ताऽनुमन्ताऽऽनन्दो मोदः प्रमोदः ।
आसादयन्निषादयन्त्संसादनः संसन्नः सन्नः ।
आभूर्विभूः प्रभूः शंभूर्भुवः , इति ।

एतस्मिन्नष्टमेऽनुवाके प्रोक्ता अभिशास्तेत्यादयः पञ्चदश शब्दा एकैकस्यां
कृष्णपक्षरात्रौ विद्यमानानां पञ्चदशमुहूर्तानां नामधेयानि । कृष्णपक्षरात्रय-
स्तन्मुहूर्ताश्च षष्ठ्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“ अथान्तरस्यां द्वादश पूर्वपक्षानुपदधाति—पवित्रं पवयिष्यन् ”
इति । पाठस्तु—

पवित्रं पवयिष्यन्पूतो मेध्यः । यशो यशस्वाना-
युरमृतः । जीवो जीविष्यन्त्स्वर्गो लोकः, इति ।

अस्मिन्नवमानुवाकेऽभिहिता द्वादश पवित्रादिशब्दाश्चैत्रवैशाखादिमासेषु
वर्तमानानां द्वादशानां शुक्लपक्षाणां नामधेयानि । एते च शुक्लपक्षाः पञ्चम्यां
लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“ अथान्तरस्यां द्वादशापरपक्षानुपदधाति—सहस्वान्तसहीयान् ”
इति । पाठस्तु—

सहस्वान्तसहीयानोजस्वान्तसहमानः । जय-
न्निजयन्त्सुद्रविणो द्रविणोदाः । आर्द्रप-
वित्रो हरिकेशो मोदः प्रमोदः (३), इति ।

अस्मिन्दशमानुवाकेऽभिहिताः सहस्वानित्यादयो द्वादश शब्दाश्चैत्रवैशाखा-
दिमासेषु कृष्णपक्षाणां नामधेयानि । एते कृष्णपक्षाश्चतुर्थ्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“अथान्तरस्यां त्रयोदशमासनामान्युपदधाति—अरुणोऽरुणरजाः”
इति । पाठस्तु—

अरुणोऽरुणरजाः पुण्डरीको विश्वजिदंभि-
जित् । आर्द्रः पिन्वंमानोऽन्नवान् रसवानिरा-
वान् । सर्वौषधः संभरो महस्वान्, इति ।

अस्मिन्नेकादशानुवाकेऽभिहिता अरुणादयस्त्रयोदश शब्दाश्चैत्रादिमासाना-
मधिकमाससहितानां नामधेयानि । एते मासास्तृतीयस्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“सिकता उपदधाति—एजत्का जोवत्काः” इति । पाठस्तु—

एजत्का जोवत्काः । क्षुल्लकाः शिपिविष्टकाः ।
सरिस्रराः सुशेरवः । अजिशसो गमिष्णवः, इति ।

अस्मिन्द्वादशानुवाकेऽभिहिता एजत्कादयोऽष्टौ शब्दाः सिकताविशेषाणां
नामधेयानि । एताश्च सिकतास्तस्यामेव तृतीयस्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“अथान्तरस्यां पञ्चदश मुहूर्तानुपदधाति—इदानीं तदानीम्”
इति । पाठस्तु—

इदानीं तदानीमेतर्हि क्षिप्रमजिरम् ।
आशुर्निमेषः फणो द्रवन्नतिद्रवन् ।
त्वरंस्त्वरमाण आशुराशीयाञ्जवः, इति ।

अस्मिन्त्रयोदशानुवाकेऽभिहिता इदानीमित्यादयः पञ्चदश शब्दाः पूर्वोक्त-
स्यैकैकमुहूर्तस्यावयवभूतानां पञ्चदशानां क्षुद्रमुहूर्तानां नामधेयानि । एते च
क्षुद्रमुहूर्ता द्वितीयस्यां लेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“अथान्तरस्यां षड्यज्ञक्रतूस्त्रीणि चतुर्नामान्युपदधाति—“अग्नि-
ष्टोम उक्थ्योऽग्निक्रतुः” इति । पाठस्तु—

अग्निष्टोम उक्थ्योऽतिरात्रो द्विरात्रस्त्रिरात्रश्वतू-

रात्रः । अग्निऋतुः सूर्यं ऋतुश्चन्द्रमां ऋतुः, इति ।

अस्मिंश्चतुर्दशानुवाकेऽभिहिता अग्निष्टोमादयः षड्छब्दाः षण्णां क्रतुविशेषाणां नामधेयानि । अस्मिन्पञ्चदशानुवाकेऽभिहिता अग्निसूर्यचन्द्रमशब्दास्त्रयः क्रतुविशेषाणां नामधेयानि । एते क्रतवः ऋतवश्च प्रथमलेखायामुपधेयाः ।

कल्पः—“अथ नाभ्यां चत्वारि संवत्सरनामान्युपदधाति—प्रजापतिः संवत्सरो महान्कः” इति । पाठोऽप्यत्रायमेव—

प्रजापतिः संवत्सरो महान्कः (४) , इति ।

प्रमोदस्तर्पयन्ती प्रमोदो जवस्त्रीणि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याये
प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

प्रजापत्यादयश्चत्वारः शब्दाः संवत्सरनामानि । ते च संवत्सरा नाभ्यामुपधेयाः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमे नवसु लेखासु नाभ्यां चेष्टकोपधानमुक्तम् । द्वितीये स्वयमातृणोपधानमुच्यते । कल्पः—“चतस्रः स्वयमातृणा दिक्षूपदधाति—भूरग्निं च पृथिवीं च मां च” इति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

भूरग्निं च पृथिवीं च मां च । त्रींश्च
लोकान्तसंवत्सरं च । प्रजापतिस्त्वा साद-
यतु । तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्भ्रुवा सीद, इति ।

हे स्वयमातृणो प्रजापतिर्देवस्त्वां, प्राच्यां दिशि सादयतु । तथा भूःशब्दाभिधेयां प्रथमव्याहृत्यभिमानिनीं देवतामग्निं देवं पृथिवीं देवतां मां यजमानं च लोकत्रयाभिमानिनो देवान्संवत्सराभिमानिनं देवं च सादयतु । यथा पुराऽ-

ङ्गिरोभिर्महर्षिभिरुपहिता त्वं धृता स्थिता । तथैव तथा प्रजापतिदेवतयोपहिता
सती ध्रुवा सीद ।

दक्षिणादिदिक्षु स्वयमातृण्णानामुपधानार्थं त्रीन्मन्त्रानाह —

भुवो वायुं चान्तरिक्षं च मा च । त्रींश्च लोकान्-
त्संवत्सरं च । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा
देवतया ऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद । स्वरादित्यं च दिवं च
मां च । त्रींश्च लोकान्त्संवत्सरं च । प्रजापतिस्त्वा
सादयतु । तथा देवतया ऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ।
भूर्भुवः स्वश्चन्द्रमसं च दिशश्च मां च । त्रींश्च
लोकान्त्संवत्सरं च । प्रजापतिस्त्वा सादयतु ।
तथा देवतया ऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (१), इति ॥

संवत्सरं च षट् च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याये
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

पूर्ववद्धारुयेयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये स्वयमातृण्णोपधानमुक्तम् । तृतीये निष्पन्नायाश्चितेरध्वर्योरुपस्थान-
मुच्यते । कल्पः—“उपस्थानेनोपतिष्ठते । त्वमेव त्वां वेत्थ योऽसि सोऽसि”
इति । पाठस्तु—

त्वमेव त्वां वेत्थ योऽसि सोऽसि । त्वमेव

त्वामचैषीः । चितश्वासि संचितश्वास्यग्ने ।
 एतावाश्वासि भूयाश्वास्यग्ने । यत्ते अग्ने
 न्यूनं यदु तेऽतिरिक्तम् । आदित्यास्तदङ्गिरस-
 श्विन्वन्तु । विश्वे ते देवाश्चितिमापूरयन्तु ।
 चितश्वासि संचितश्वास्यग्ने । एतावाश्वासि
 भूयाश्वास्यग्ने । सा ते अग्ने च येन माऽति
 च येनाऽऽयुरावृक्षि । सर्वेषां ज्योतिषां ज्योति-
 र्यददावुदेति । तपसो जातमनिभृष्टमोजः ।
 तत्ते ज्योतिरिष्टके । तेन मे तप । तेन मे
 ज्वल । तेन मे दीदिहि । यावद्देवाः । याव-
 दसाति सूर्यः । यावदुतापि ब्रह्मं (१), इति ॥

आ वृक्षि नवं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमा-
 ध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

हे चितिरूपाग्ने त्वमेव त्वां वेत्थ त्वदीयं निजस्वरूपं वेत्सि न त्वन्यः
 कश्चित्तव रहस्यं ज्ञातुं क्षमते । अतस्तव दृष्ट्या योऽसि यादृशसामर्थ्यवानसि
 सोऽसि परमार्थतस्तथाविध एवासि । वयं तु स्वातन्त्र्येण त्वदीयं महिमानमि-
 यत्तया परिच्छेत्तुं न शक्नुमः । किंच त्वमेव त्वामचैषीस्त्वदीयं चयनमपि
 यथाशास्त्रं त्वमेव कृतवानसि न तु वयं शक्नुमः । अतस्त्वमिष्टकाभिश्चितोऽप्यसि
 तासामिष्टकानां मन्त्रयुक्तत्वात्सम्यक्चितोऽप्यसि । हेऽग्ने बाह्यदृष्ट्यैतावान्त्र-
 चक्रमात्रपरिमितोऽसि । शास्त्रदृष्ट्या तु भूयानत्यन्ताधिकोऽप्यसि । हेऽग्नेऽस्मा-
 भिश्चितस्य ते तव स्वरूपे यदङ्गं न्यूनमासीद्यच्चातिरिक्तमासीत्तत्सर्वमादित्या
 देवा अङ्गिरसो महर्षयश्च चिन्वन्तु वैकलयं परित्यज्य चयनं साङ्गं कुर्वन्तु । ये
 विश्वे देवास्ते चितिमेतां सर्वतः पूरयन्तु । अतो देवैर्महर्षिभिश्च सम्यगनुष्टि-

तत्वाद्धेऽग्रे त्वं चितश्चासीत्यादि पूर्ववत् । हेऽग्रे ते त्वदीयेन चयेन चयनन्यून-
त्वेनाऽऽयुर्मदीयं माऽऽवृक्षि, छिन्नं मा भूत् । तथाऽतिचयेन चयनाङ्गाधिक्ये-
नाऽऽयुर्माऽऽवृक्षि । सर्वेषामपि चन्द्रनक्षत्रादिज्योतिषां मध्येऽधिकं त्वदीयं
यज्ज्योतिरस्ति, अदाबुदेत्यदो ज्योतिरुदयं गच्छति । अतस्त्वदीयमोजः
सामर्थ्यं तपसो जातमस्मदनुष्ठितात्तपसस्त्वदीयसंतापशक्तेर्वा निष्पन्नम् ।
अत एवानिमृष्टं केनापि भर्जितुं निराकर्तुमशक्यम् । हे, इष्टके तदुक्तमग्निसा-
मर्थ्यं ते त्वदीयं ज्योतिस्तेन ज्योतिषा मे मदर्थं तप विरोधिनः संतापं कुरु ।
तथा त्वं तेन ज्योतिषा मे मदर्थं ज्वल प्रज्वलिता भव । तथा तेन ज्योतिषा
मे मदर्थं दीदिहि सर्वं प्रकाशय । कियन्तं कालमिति चेत्तदुच्यते—यावन्तं
कालं देवा वर्तन्ते सूर्यो यावदसाति यावन्तं कालमस्ति । उतापि च ब्रह्म
जगत्कारणमपि यावदास्ति तावत्प्रकाशय ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीयेऽध्वर्योरुपस्थानमुक्तम् । चतुर्थे यजमानस्योपस्थानमुच्यते । कल्पः—
“ यजमानः संहारविहाराभ्यामुपतिष्ठते संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि ”
इति । पाठस्तु—

संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि । इदावत्सरोऽसी-
दुवत्सरोऽसि । इद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि ।
तस्य ते वसन्तः शिरः । ग्रीष्मो दक्षिणः
पक्षः । वर्षाः पुच्छम् । शरदुत्तरः पक्षः ।
हेमन्तो मध्यम् । पूर्वपक्षाश्वितयः । अपर-
पक्षाः पुरीषम् (१) । अहोरात्राणीष्टकाः ।
ऋषभोऽसि स्वर्गो लोकः । यस्यां दिशि
महीयसे । ततो नो मह आवह । वायुर्भूत्वा

सर्वा दिश आवाहि । सर्वा दिशोऽनुविवाहि ।
 सर्वा दिशोऽनुसंवाहि । चित्या चितिमापृण ।
 अचित्या चितिमापृण । चिदंसि समुद्रयोनिः
 (२) । इन्दुर्दक्षः श्येन ऋतावा । हिरण्य-
 पक्षः शकुनो भुरण्युः । महान्तसधस्थे ध्रुव
 आनिषत्तः । नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः ।
 एति प्रेति वीति समित्युदिति । दिवं मे
 यच्छ । अन्तरिक्षं मे यच्छ । पृथिवीं मे
 यच्छ । पृथिवीं मे यच्छ । अन्तरिक्षं मे
 यच्छ । दिवं मे यच्छ । अह्ना प्रसारय ।
 रात्र्या समंच । रात्र्या प्रसारय । अह्ना समंच ।
 कामं प्रसारय । कामं समंच (३), इति ॥
 पुरीषं समुद्रयोनिः पृथिवीं मे यच्छान्तरिक्षं मे यच्छ सप्त च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याये

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अत्र संवत्सरोऽसित्यारभ्य मा हिंसीरित्यन्तः संहारमन्त्रः । एति प्रेती-
 त्यारभ्यावशिष्टो विहारमन्त्रः । प्रभवविभवादिषु षष्टिसंवत्सरेष्वेकैकस्मिंश्च
 क्रमेण संवत्सरादिशब्दा वर्तन्ते । हेऽग्ने त्वं संवत्सरोऽसि प्रभवरूपोऽसि परि-
 वत्सरोऽसि । विभवरूपोऽसि । इदावत्सरोऽसि शुक्ररूपोऽसि । इदुवत्सरोऽसि
 प्रमोदरूपोऽसि । इद्वत्सरोऽसि प्रजापतिरूपोऽसि । पञ्चस्वप्येतेष्वनुगताकारो
 वत्सरः । एतद्रूपोऽसि । एवमद्भिरःश्रीमुखादिष्वेकादशसु पञ्चकेषु योजयि-
 तव्यम् । तस्य ते तादृशस्य संवत्सरादिरूपस्य तव पुनः पक्ष्याकारेण वर्तमा-
 नस्य वसन्तादयः पञ्चर्तवोऽवयवाः । मध्यं मध्यशरीरम् । तथा चितिरूपेण

वर्तमानस्य तव शुक्लपक्षाः सर्वे चितयः कृष्णपक्षाः सर्वे पुरीषमाच्छादनार्था
मृत्तिका । तेषु द्विविधपक्षेषु यान्यहोरात्राणि तानीष्टकाः । अनेनोक्तरूपेण
भावनायामयमग्निरुपस्थितो भवति । तथा त्वमृषभः श्रेष्ठः स्वर्गलोकहेतुरसि ।
तादृशस्त्वं प्राच्यां दिशि महीयसे पूज्यसे । ततो दिशः सकाशान्नोऽस्माकं मह
आवह पूजामानय । तथा त्वं वायुरूपो भूत्वा सर्वा दिश आवाहि समन्ताद्वा-
तेन योजय । तथा सर्वा दिशोऽनु सर्वासां दिशामानुकूल्येन विवाहि विविधं
वायुना योजय । यत्र यावान्वायुरपेक्षितस्तत्र तावन्तमेव वायुं संपादय । तथा
सर्वा दिशोऽनु संवाहि समीचीनं शैत्यसौरभ्यमान्द्ययुक्तं वायुं कुरु । चित्ति-
ज्ञानं तेनास्माभिर्येयं चितिः संपादिता तां चितिमापृण सर्वतः पूरय । अचि-
त्तिरज्ञानं तेन या चितिरस्माभिरनुष्ठिता तामप्यापृण ज्ञानेनाज्ञानेन वा यद्-
स्माभिश्चितं तत्समाधेहीत्यर्थः । हेऽग्ने त्वं चिदादिगुणयुक्तोऽसि । चिच्चयन-
योग्यः । समुद्रयोनिर्वडवारूपेण समुद्रादुत्पन्नः । इन्दुश्चन्द्रवदाह्लादकारी । दक्ष
उत्साहयुक्तः । श्येनः पक्ष्याकारः । ऋतावा, ऋतं यज्ञं तन्निष्पादकत्वेन तद्वान् ।
हिरण्यपक्षः सुवर्णमयपक्षोपेतः । शकुनः शक्तिमान् । भुरण्युर्भरणीयः ।
अत एव बहुगुणयुक्तत्वान्महान्तसधस्थे देवैः सह सहावस्थानयोग्येऽस्मिन्देवय-
जने ध्रुवः स्थिरः सन्नानिषत्त, आगत्योषविष्टस्ते तादृशाय तुभ्यं नमोऽस्तु मा
मा हिंसीः । आ प्र वि समुदित्येते पञ्चोपसर्गास्तेष्वितिशब्दाः पञ्चयोग्य-
क्रियाप्रदर्शनार्थाः । अत्राऽऽगच्छाभीष्टं प्रापयानिष्टं विलोपयास्माभिः संयुक्तो
भवास्माकमुत्कर्षं कुरु । एवं क्रियान्तराण्यपि यथायोगमुन्नेयानि । ततो लोक-
त्रयमवरोह । क्रमेणाऽऽरोहक्रमेण च मदर्थं नियतं कुरु । आरोहावरोहयोर्मम
स्वातन्त्र्यं देहीत्यर्थः । अह्ना दिननिमित्तं प्रसारय सूर्यरूपस्य तव रश्मिं प्रसृतं
कुरु । रात्र्या रात्रिनिमित्तं सम्यक्सौर्यं तेजः संकुचितं कुरु । तथा रात्र्या
प्रसारय रात्रिनिमित्तमाग्नेयं तेजः प्रसृतं कुरु । अह्ना समचाहर्निमित्तं संकुचितं
कुरु । अग्निं वावाऽऽदित्यः सायं प्रविशतीत्युक्तत्वाद्वात्रौ सौर्यं तेजः संकु-
च्यते । उद्यन्तं वावाऽऽदित्यमग्निरनुसमारोहतीत्युक्तत्वादहन्याग्नेयं तेजः
संकुच्यते । तदेवमादित्यरूपेणाग्निरूपेण वा कामं स्वेच्छया तेजः प्रसारय
स्वेच्छयैव संकोचय ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे यजमानस्योपस्थानमुक्तम् । पञ्चमे होतुरनुशंसनमुच्यते । कल्पः—
“ जघनेनाग्निं प्राङ्मुख उपविश्य संचितोक्थयेन होताऽनुशंसति—भूर्भुवः
स्वरित्यनुवाकेन ” इति । पाठस्तु—

भूर्भुवः स्वः । ओजो बलम् । ब्रह्म क्षत्रम् ।
यशो महत् । सत्यं तपो नाम । रूप-
ममृतम् । चक्षुः श्रोत्रम् । मन आयुः ।
विश्वं यशो महः । समं तपो हरो
भाः । जातवेदा यदि वा पावकोऽसि ।
वैश्वानरो यदि वा वैद्युतोऽसि । शं
प्रजाभ्यो यजमानाय लोकम् । ऊर्जे
पुष्टिं ददद्भ्यावभृत्स्व (१) , इति ।

भाश्चत्वारि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याये
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

भूरादयो भा इत्येवमन्ताः पदार्था हेऽग्ने त्वदधीना इति वाक्यशेषः ।
भूर्भुवः स्वरित्येते त्रयो लोकाः । ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः । बलं शरीर-
शक्तिः । ब्रह्मक्षत्रे जातिविशेषौ । महद्यशो महती कीर्तिः । सत्यं यथार्थभा-
षणम् । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि । नामाऽऽचार्योपाध्यायादि । रूपं शरीर-
गतलावण्यम् । अमृतं देवत्वपदम् । चक्षुःश्रोत्रमनआयूंषि प्रसिद्धानि । विश्वं
यशः सर्वा कीर्तिः । पूर्वमेतल्लोकविषया धनविद्यादिकीर्तिरुक्ता । इदानीं तु
परलोकविषयाऽनुष्ठानकीर्तिरिति विशेषः । महः पूजा । समं सर्वत्र साम्यबुद्धिः ।
तपः संतापशक्तिः । हरः शरीरगता दीप्तिः । भा रश्मिरूपं तेजः । एतत्सर्वं
त्वदधीनम् । तादृशस्त्वं यदि जातवेदा उत्पन्नजगदाभिज्ञः पावकः प्राणिनां
शोधकोऽसि यदि वा वैश्वानरः सर्वपुरुषहितो वैद्युतो विद्युत्प्रभावोऽग्निरसि

सर्वथाऽपि प्रजाभ्यो यजमानाय च शं सुखं लोकं स्वर्गमूर्जं क्षीरादिरसं
पुष्टिं धनादिसमृद्धिं ददत्प्रयच्छन्नभ्याववृत्स्वाऽऽभिमुख्येनाऽऽवृत्तो भव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे होतुरनुशंसनमुक्तम् । षष्ठे बहूनामाहुतीनां शतरुद्रीयादिमन्त्रसा-
ध्यानां संस्त्रावेणाऽऽज्येन मुखशोधनमुच्यते । कल्पः—“तासां संस्त्रावेण यज-
मानो मुखं विमृष्टे—राज्ञी विराज्ञीत्यनुवाकेन” इति । पाठस्तु—

राज्ञीं विराज्ञीं । सम्राज्ञीं स्वराज्ञीं । अर्चिः
शोचिः । तपो हरो भाः । अग्निरिन्द्रो
बृहस्पतिः । विश्वे देवा भुवनस्य गोपाः ।
ते मा सर्वे यशसा संसृजन्तु (२), इति ।

राज्ञीन्द्रो मा सप्त ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याये
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

राज्ञ्यादयो देवताविशेषाः । राज्ञी राजमाना । विराज्ञी विविधं राजमाना ।
सम्राज्ञी सम्यग्राजमाना । स्वराज्ञी, आभरणप्रदीपादिनैरपेक्ष्येण स्वयमेव
राजमाना । अर्चिर्ज्वालाभिमानीनी । शोची रश्म्यभिमानीनी तपः संताप-
शक्तिः । हरः पापहरणशक्तिः । भाः पदार्थावभासनशक्तिः । अग्न्यादयः
प्रसिद्धाः । ते सर्वे भुवनस्य गोपा रक्षकाः सन्तः स्वकीयेन यशसा मां
संसृजन्तु तत्संबन्धिसामर्थ्यं ममास्तु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे मुखविमार्जनमुक्तम् । सप्तमे होमा उच्यन्ते । कल्पः—“ अथैकविंशतिमाहुतीर्जुहोति—असवे स्वाहा वसवे स्वाहेत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रम्” इति । पाठस्तु—

अस॒वे स्वाहा वस॒वे स्वाहा । विभु॒वे स्वाहा
वि॒व॒स्वते स्वाहा । अ॒भिभु॒वे स्वाहाऽधि॑पतये
स्वाहा । दि॒वांप॒तये स्वाहाऽअ॑हस्पत्याय
स्वाहा । चा॒क्षुष्म॒त्याय स्वाहा ज्योति॑ष्मत्याय
स्वाहा । राज्ञे स्वाहा वि॒राज्ञे स्वाहा ।
स॒म्राज्ञे स्वाहा स्व॒राज्ञे स्वाहा । शूषा॑य स्वाहा
सूर्या॑य स्वाहा । च॒न्द्रम॑से स्वाहा ज्योति॑षे
स्वाहा । स॒स॒र्पाय स्वाहा क॒ल्याणा॑य
स्वाहा । अ॒र्जुना॑य स्वाहा (१), इति ।

क॒ल्याणा॑य स्वाहैकं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याये

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

असुवसुप्रभृतयश्चित्यस्याग्नेर्मूर्तिविशेषाः । असुः प्राणस्तद्रूपायाग्रये, स्वाहु-
तमिदमस्तु । वसुर्जगन्निवासहेतुः । विभूर्वैभवहेतुः । विवस्वान्विशेषेण निवास-
हेतुः । अभिभूः शत्रूणामभिभविता । अधिपतिरधिष्ठाय पालयिता । दिवां-
पतिर्द्युलोकपालकः । अहस्पत्यः पापात्पालयिता । चाक्षुष्मत्यश्चाक्षुष्मतां
स्वामी । ज्योतिष्मत्यो ज्योतिष्मतां नक्षत्रादीनां स्वामी । राज्ञ इत्यादिशब्दा-
श्चत्वारः पूर्ववत् । शूषो बलम् । सूर्यश्चन्द्रमाश्चोभौ प्रसिद्धौ । ज्योतिः प्रकाशः ।

संसर्पः सम्यक्प्रापणीयः पदार्थः । कल्याणं मङ्गलम् । अर्जुनः श्वेतवर्णः ।
एतेभ्यो मूर्तिविशेषेभ्यः स्वाहुतमिदमस्तु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे होमा उक्ताः । अष्टमे मृत्युग्रहोऽभिधीयते । कल्पः—“औदुम्बरेण
पात्रेण यूष्णो मृत्यवे ग्रहं गृह्णाति—विपश्चिते पवमानायेति ग्रहणसादनौ”
इति । षाठस्तु—

विपश्चिते पवमानाय गायत । मही न
धाराऽत्यन्धो अर्षति । अहिर्ह जीर्णामतिसर्पति
त्वचम् । अत्यो न क्रीडन्नसरदृषा हरिः ।
उपयामगृहीतोऽसि मृत्यवे त्वा जुष्टं गृह्णामि ।
एष ते योनिर्मृत्यवे त्वा, इति ।

हे ऋत्विग्यजमाना विपश्चितेऽभिज्ञाय पवमानाय शोधकाय मृत्यवे गायत
स्तोत्रैर्गानं कुरुत । अयं मृत्युदेवो मही न धारा महती वृष्टिधारेवान्धोऽन्नम-
त्यर्षत्यतिशयेन प्राप्नोति । यथा वृष्टिधारयाऽन्नं समृद्धं भवति, एवमस्यानुग्र-
हेणाप्यन्नसमृद्धिर्भवति । अस्य देवस्य विनाशाभावे दृष्टान्तः । अहिर्ह सर्प इव
जीर्णां त्वचमतिसर्पति । यथा सर्पो जीर्णां त्वचमतिमुच्य स्वयं जीवन्नेव परतः
सर्पति न तु त्वचा सह म्रियत एवमयं मृत्युदेवोऽपि न म्रियत इत्यर्थः ।
किंचात्यो न व्याप्त इव क्रीडन्नयं मृत्युदृषा कामाभिवर्षको हरिः पापहर्ता
च भूत्वाऽसरत्सर्वत्र प्रवृत्तः । हे पशुरस त्वमुपयामगृहीतोऽसि पृथिवीकार्येणौ-
दुम्बरपात्रेणोपयामारुयेन गृहीतोऽसि । तादृशं त्वां मृत्यवे जुष्टं प्रियं गृह्णामि ।
अनेन मन्त्रेण ग्रहणम् । एष वेदिप्रदेशस्ते योनिः स्थानमतो मृत्यवे मृत्युप्री-
त्यर्थं त्वामत्र सादयामि ।

कल्पः—“अथ जुहोत्यपमृत्युमपक्षुधम्” इति । पाठस्तु—

अपमृत्युमपक्षुधम् । अपेतः शपथं जहि । अधां नो
अग्न आवह । रायस्पोषं सहस्रिणंम् (१) ।
ये ते सहस्रमयुतं पाशाः । मृत्यो मर्त्याय हन्तवे ।
तान्यज्ञस्य मायया । सर्वानवयजामहे, इति ।

हेऽग्ने मृत्युं मरणमपजहि । क्षुधं क्षुद्धाधामपजहि । इतोऽस्मात्सकाशाच्छ-
पथं परकीयं शापमपजहि विनाशय । अथ तद्विनाशानन्तरं नोऽस्माकं सह-
स्रिणं सहस्रसंख्यायुक्तं रायस्पोषं धनपुष्टिमावह संपादय । हे मृत्यो मर्त्याय
हन्तवे मनुष्यं हन्तुं ते तव ये सहस्रमयुतं च पाशाः सन्ति तान्यज्ञस्य
मायया यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः परमेश्वरस्य मायया शक्त्याऽवयजामहे
विनाशयामः ।

कल्पः—“तस्येडामनु भक्षो भक्षयति भक्षोऽस्यमृतभक्षः” इति । तस्य
पशोरिडाया अनन्तरं ग्रहभक्षो भवति तं च भक्षयेत् । पाठस्तु—

भक्षोऽस्यमृतभक्षः । तस्य ते मृत्युपीत-
स्यामृतवतः । स्वगाकृतस्य मधुमतः ।
उपहूतस्योपहूतो भक्षयामि, इति ।

हे ग्रह त्वममृतभक्षोऽमृतवत्प्रीत्या भक्षणार्हो मम भक्षोऽसि । तस्य ते
तादृशस्य तवांशमुपहूतोऽनुज्ञातोऽहं भक्षयामि । कीदृशस्य तव मृत्युपीतस्य
मृत्युदेवेन प्रथमं पीतस्य, अमृतवतोऽमृतसमानेन स्वादुत्वेनोपेतस्य, स्वगाकृतस्य
स्वाधीनत्वेन संपादितस्य मधुमतो माधुर्ययुक्तस्य । उपहूतस्यानुज्ञातस्य ।

कल्पः—“भक्षयित्वा प्राणनिवहानात्मन्प्रतिष्ठापयते मन्द्राऽभिभूतिरित्य-
नुवाकशेषेण” इति । पाठस्तु—

मन्द्राऽभिभूतिः केतुर्यज्ञानां वाक् । असावेहिं
(२) । अन्धो जागृविः प्राण । असावेहिं ।
बधिर आक्रन्दयितरपान । असावेहिं । अह-

स्तोस्त्वा चक्षुः । असावेहि । अपादाशो
 मनः । असावेहि । कवे विप्रचित्ते श्रोत्रं ।
 असावेहि (३) । सुहस्तः सुवासाः । शूषो
 नामास्यमृतो मर्त्येषु । तं त्वाऽहं तथा वेदं ।
 असावेहि । अग्निर्मे वाचि श्रितः । वाग्घृदये ।
 हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि ।
 वायुर्मे प्राणे श्रितः (४) । प्राणो हृदये ।
 हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि ।
 सूर्यो मे चक्षुषि श्रितः । चक्षुर्हृदये । हृदयं
 मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । चन्द्रमा
 मे मनसि श्रितः (५) । मनो हृदये । हृदयं
 मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । दिशो मे
 श्रोत्रे श्रिताः । श्रोत्रं हृदये । हृदयं मयि ।
 अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । आपो मे रेतसि
 श्रिताः (६) । रेतो हृदये । हृदयं मयि ।
 अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । पृथिवी मे
 शरीरे श्रिता । शरीरं हृदये । हृदयं मयि ।
 अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । ओषधिवनस्प-
 तयो मे लोमसु श्रिताः (७) । लोमानि
 हृदये । हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं

ब्रह्मणि । इन्द्रो मे बले श्रितः । बलं हृदये ।
 हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि ।
 पर्जन्यो मे मूर्ध्नि श्रितः (८) । मूर्धा हृदये ।
 हृदयं मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि ।
 ईशानो मे मन्यो श्रितः । मन्युर्हृदये । हृदयं
 मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । आत्मा
 मं आत्मनि श्रितः । आत्मा हृदये । हृदयं
 मयि । अहममृते । अमृतं ब्रह्मणि । पुनर्म
 आत्मा पुनरायुरागात् । पुनः प्राणः पुन-
 राकूतमागात् । वैश्वानरो रश्मिभिर्वावृधानः ।
 अन्तस्तिष्ठत्वमृतस्य गोपाः (९), इति ।

सहस्रिणमिहि श्रोत्रासावेहि प्राणे श्रितो मनसि श्रितो रेतसि श्रिता लोमसु श्रिता
 मूर्ध्नि श्रित आत्मनि श्रितोऽष्टौ च ॥

अग्निर्वायुः सूर्यश्चन्द्रमा दिश आपः पृथिव्योषधिवनस्पतय इन्द्रः पर्जन्य ईशान
 आत्मा पुनर्मे त्रयोदश ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्यायेऽ-
 ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

येयं वाग्स्माभिर्वक्ष्यमाणा मन्त्ररूपा सेयं मन्त्रा हर्षहेतुः, अभिभूतिर्विरो-
 धिनामभिभवहेतुः, यज्ञानां केतुर्ज्ञानहेतुः । हे वाग्देवि, असौ पूर्वोक्तमन्त्रादि-
 गुणवती भूत्वैहि समागच्छ । योऽयं प्राणवायुर्मुखनासिकावतीं दर्शनशक्त्य-
 भावादन्धः, उच्छ्वासक्रियायामप्रमत्तत्वाज्जागृविः । हे प्राण, असावेहि तादृशो

भूत्वा समागच्छ । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । अपानवायुः श्रवणशक्त्यभावाद्ब-
धिरः । उदरमध्ये क्रन्दनस्य ध्वनिविशेषस्य हेतुत्वादाक्रन्दयिता । हेऽपान-
वायो तादृशः सन्नागच्छ । यदिदं चक्षुरिन्द्रियं तदहस्तोः । आदानशक्तिराहि-
त्यादहस्तम् । हे चक्षुरिन्द्रिय तादृशं त्वामाह्वयामि तथाविधः सन्नोहि । यदिदं
मनोऽस्ति तदपादाशो गमनशक्त्यभावात्पादरहितं सर्वगोचरत्वाद्वापकम् । हे
मनस्तथाविधं भूत्वा समागच्छ । श्रोत्रेन्द्रियं शब्दवेदनसद्भावात्कविरूपं, तच्च
शब्दान्विविचय प्रकर्षेण चेतयत इति विप्रचित्तिः । तादृश हे श्रोत्र तथाविधं
भूत्वा समागच्छ । योऽयं सर्वेन्द्रियस्वामी जीवात्मा सोऽयं हस्तस्वामित्वात्सु-
हस्तः, सुष्ठु देहे वसनात्सुवासाः, मर्त्येषु मरणयुक्तेषु देहेष्वमृतो मरणरहितः
सन्वर्तते । तादृश जीव त्वं शूषो नामासि सर्वव्यापारसमर्थत्वात्प्रबल इत्येता-
दृशनामधार्यसि । तादृशं त्वामहं तथैव जानामि । त्वं तादृशो भूत्वाऽस्मिन्नेव
शरीरे समागच्छ । वागिन्द्रियस्याग्निरभिमानिदेवता । अत एव शाखान्तरे
श्रूयते—“ अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत् ”
इत्यादि । सोऽग्निर्मम वागिन्द्रिये श्रितो भवतु । सा च वाङ्मदीये हृदयेऽन्तः-
करणे श्रिता भवतु । तच्च हृदयं मय्यहंकर्तरि जीवात्मानि श्रितं भवतु । अहं
चामृते विनाशरहिते जगत्कारणे मायाविद्याशक्त्यव्याकृतादिशब्दैर्वेदेषु श्रूय-
माणे प्रधाने श्रितो भवानि । तच्चामृतमव्याकृतं ब्रह्मणि सत्यं ज्ञानमनन्तमि-
त्यादिश्रुतिप्रतिपाद्ये वस्तुनि श्रितं भवतु । एवं वायुर्मे प्राणे श्रित इत्यादि-
पर्याया व्याख्येयाः । अन्तिमे पर्याये प्रथम आत्मशब्दो ब्रह्माण्डरूपविराड्दे-
हवर्तिनमिन्द्रवाय्वादिदेवतासमूहमाचष्टे । द्वितीय आत्मशब्दोऽनुष्ठातृदेहवर्तिनं
वाक्प्राणादिसंघातमाचष्टे । अन्यत्पूर्वव्याख्येयम् । योऽयं मृत्युग्रहभीत्या पला-
यितुमुद्युक्तो मदीय आत्मा देहः स पुनरागच्छतु । आयुरपि पुनरागच्छतु ।
प्राणोऽपि पुनरागच्छतु । आकृतं मनसः संकल्पः सोऽपि पुनरागच्छतु । योऽयं
वैश्वानरो जाठराग्निः सोऽयमपि रश्मिभिर्वर्धमानोऽमृतस्यान्नस्य गोपा रक्षकः
सन्मदीयशरीरस्यान्तस्तिष्ठतु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे मृत्युग्रहोऽभिहितः । एतावता सावित्राग्निचयनाङ्गमन्नप्रतिपादका अनुवाकाः समाप्ताः । उत्तरेष्वनुवाकेषु ब्राह्मणमभिधीयते । तत्रास्मिन्ननुवाके ध्यानरूपा सावित्राग्निविद्याऽभिधीयते । आदौ तावन्मृत्युग्रहशेषत्वे मन्त्रद्वयं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिर्देवानंसृजत । ते पाप्मना संदिता
अजायन्त । तान्व्यद्यत् । यद्यद्यत् । तस्माद्द्वि-
द्युत् । तमवृश्चत् । यदवृश्चत् । तस्माद्दृष्टिः ।
तस्माद्यत्रैते देवते अभिप्राप्नुतः । वि च हैवास्य
तत्र पाप्मानं द्यतः (१) । वृश्चतंश्च, इति ।

प्रजापतिसृष्टा ये देवास्ते पाप्मना संदिताः संयुक्ता एवोत्पन्नाः । स प्रजापतिस्तान्देवान्पाप्मनः सकाशाद्ब्रह्मद्वियोजितवान् । अत एव व्यद्यदिति व्युत्पत्त्या तस्या देवताया विद्युन्नाम संपन्नम् । तं च पाप्मानमवृश्चच्छिन्नवान् । अवृश्चदित्यनयैव व्युत्पत्त्या दृष्टिनाम संपन्नम् । यस्माद्देवं तस्माद्यत्र कर्मण्येते विद्युद्दृष्टिदेवते आभिमुख्येन प्राप्तुस्तत्रास्य यजमानस्य पापं वियोजयतो विच्छिन्नं च कुरुतः ।

विधित्सतयोर्मन्त्रयोर्विषयं निश्चिनोति—

सैषा मीमांसाऽग्निहोत्र एव संपन्ना । अथो
आहुः । सर्वेषु यज्ञक्रतुष्विति, इति ।

येयं मन्त्रद्वयानुष्ठानविषया मीमांसा सेयमग्निहोत्र एव संप्राप्ता न त्वन्यत्रेत्येकं मतम् । एतदेवाऽऽश्रित्य बोधायनादयो वर्तन्ते । अपि चान्ये केचिदेव-
माहुः । सर्वेष्वपि यज्ञक्रतुषु मन्त्रद्वयमनुष्ठेयमिति । तदिदं मतमाश्रित्याऽऽपस्त-
म्बादयो वर्तन्ते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण तदाह—

होष्यन्नप उपस्पृशेत् । विद्युदसि विद्यं मे

पाप्मानमिति । अथ हुत्वोपस्पृशेत् ।
 वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानमिति । यक्ष्य-
 माणो वेषा वा । वि च हैवास्यैते देवते
 पाप्मानं द्यतः (२) । वृश्चतश्च, इति ।

हे देवते त्वं विद्युद्वियोगहेतुरसि । अतो मे पाप्मानं विद्य वियोजय । तथा
 हे देवते वृष्टिश्छेदनहेतुरसि । अतो मे पाप्मानं वृश्च च्छिन्धि । एतयोर्मन्त्रयो-
 र्मृत्युग्रहे होष्यन्नित्यादिविधिः । सर्वयज्ञविषयो यक्ष्यमाण इत्यादिविधिः ।
 वि च हेत्यादि पूर्ववत् ।

तदेवं सावित्राग्निविषयं चयनं परिसमाप्य तद्विषयां विद्यां वक्तुमाख्यायि-
 कामाह—

अत्यंहो हाऽऽरुणिः । ब्रह्मचारिणे प्रश्नान्प्रोच्य
 प्रजिघाय । परेहि । पुक्षं दय्यांपाति पृच्छ ।
 वेत्थ सावित्राश्न वेत्थाश् इति । तमागत्य
 पप्रच्छ । आचार्यो मा प्राहैषीत् ।
 वेत्थ सावित्राश्न वेत्थाश् इति । स होवाच
 वेदेति (३), इति ।

अंहः पाप्मानमतिक्रम्य वर्तत इत्यत्यंहः । एतन्नामको मुनिररुणस्य
 पुत्रः । स च स्वशिष्याय कस्मैचिद्ब्रह्मचारिणे प्रष्टव्यानर्थानुक्त्वा तं ब्रह्मचा-
 रिणमन्यस्य मुनेः समीपे प्रेषयामास । भो ब्रह्मचारिन्, द्यांपातनामकस्य मुनेः
 पुत्रं दय्यांपाति पुक्षनामकं मुनिं गत्वा सावित्राग्निं वेत्थ न वेत्थेत्येवं प्रश्नं
 कुर्विति । स च ब्रह्मचारी तं पुक्षं गत्वा स्वकीयस्याऽऽचार्यस्याऽऽज्ञां कथयित्वा
 तथैव सावित्रं जानासि न वेत्थेवं पप्रच्छ । स च पुक्षो वेदेत्युत्तरमुक्तवान् ।

अथ ब्रह्मचारिप्रश्नानां पुक्षस्योत्तराणां च परम्परां दर्शयति—

स कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । परोरजसीति ।

कस्तद्यत्परोरजा इति । एष वाव स परो-
 रजा इति होवाच । य एष तपति । एषोऽर्वा-
 ग्रजा इति । स कस्मिन्त्वेष इति । सत्य इति ।
 किं तत्सत्यमिति । तप इति (४) । कस्मिन्नु
 तप इति । बल इति । किं तद्बलमिति ।
 प्राण इति । मा स्म प्राणमतिपृच्छ इति माऽऽ-
 चार्योऽब्रवीदिति होवाच ब्रह्मचारी, इति ।

हे मुने यदि सावित्रमग्निं वेत्सि तर्हि सोऽग्निः कस्मिन्नाश्रये प्रतिष्ठित इति
 ब्रह्मचारिणः प्रश्नः । रजसा रजोगुणयुक्ताज्जन्ममरणप्रवाहरूपात्संसारात्पर-
 स्ताद्यो वर्तते सोऽयं परोरजास्तस्मिन्नयं सावित्रोऽग्निः प्रतिष्ठित इति प्रश्न-
 स्योत्तरं यत्त्वयोक्तं तद्विस्पष्टं वक्तव्यम् । कोऽयं परोरजा इति प्रश्नः । य एष
 मण्डलात्मा दृश्यते स एष एव परोरजा इत्युत्तरम् । मांसचक्षुषा दृश्यमान
 एष मण्डलात्मा संसारमध्यवर्तित्वादर्वाग्रजा एव न तु परोरजा इत्यतो नैत-
 द्युक्तमुत्तरम् । किं तु, एष सोऽग्निः कस्मिन्संसारातीत आश्रये प्रतिष्ठितः स
 वक्तव्य इति प्रश्नः । यत्सत्यं पारमार्थिकं वस्तु तस्मिन्प्रतिष्ठित इत्युत्तरम् ।
 तच्च सत्यं वस्तु किमिति प्रश्नः । केन साधनेन लभ्यत इत्यभिप्रायः । तपसा
 लभ्यत इत्यभिप्रेत्य तप एव सत्यमित्युत्तरमुक्तम् । तच्च साधनरूपं तपः कस्मि-
 न्प्रतिष्ठितमिति प्रश्नः । सति शरीरबले तपसोऽनुष्ठातुं शक्यत्वाद्बले तपः प्रति-
 ष्ठितमित्युत्तरम् । बलकारणवस्तुनो विवक्षितत्वात्किं तद्बलमिति प्रश्नः । प्राणस्य
 बलकारणत्वमभिप्रेत्य प्राणो बलमित्युत्तरमुक्तम् । अनया प्रश्नोत्तरपरम्परया
 सावित्रस्याग्नेः प्रतिष्ठारूपं यत्सत्यं वस्तु तत्प्राणदेवतारूपेण शरीरे प्रतिष्ठितम् ।
 तत्तथैव ध्यातव्यमिति निर्णयः संपन्नः । प्राणादूर्ध्वं वस्त्वन्तरप्रश्नो न कर्तव्य
 इत्येतादृशीमाचार्याज्ञां ब्रह्मचार्युक्तवान् ।

अथ प्रसङ्गात्सावित्राग्निदेवताविषये मात्सर्यपूर्वकं संवादं निषेधति—

स होवाच पुक्षो दय्यांपातिः । यद्वै ब्रह्मचा-
 रिन्प्राणमत्यप्रक्ष्यः । मूर्धा ते व्यपतिष्यत् ।

अहमु॑त आ॒चार्या॑च्छ्रे॒यान्भवि॑ष्यामि । यो
मां सा॒वित्रे॑ स॒मवा॑दिष्टेति (५) । तस्मा॑त्सा-
वि॒त्रे न सं॑वदेत, इति ।

स पृ॒क्षो ब्र॒ह्मचा॑रिणं प्रत्येवमुक्तवान् । हे ब्रह्मचारि॑स्त्वदीयेनाऽऽचार्येण
तुभ्यमत्यन्तं हितमेवोक्तम् । यदि त्वं प्राणदेवतां सर्वोत्तमामतिक्रम्य तदाश्रय-
त्वेनान्यां देवतां पृच्छेत्तदा तव मूर्धा विपतेत् । अतो नास्त्येव प्राणादुत्तमा
देवता । किंच यस्त्वदीय आचार्यो मां प्रति सावित्राग्निदेवताविषये मात्स-
र्येण संवादं कृतवान् । तस्मात्तव संबन्धिन आचार्यादहमेवातिशयेन प्रशस्तो
भविष्यामि । यस्मादस्मिन्नुपाख्याने पृ॒क्ष एवमुवाच तस्माद्रहस्ये सावित्रावि-
ज्ञाने कश्चिदपि मात्सर्येण संवादं न कुर्यात् । किं त्वाचार्योपदिष्टेनैव मार्गेण
ध्यायेत् । अयं न्यायः सर्वेष्वप्युपदेशगम्येषु रहस्येषु समानः ।

विपक्षे बाधकोपन्यासमुखेन संवादनिषेधमेव प्रशंसति—

स यो ह वै सा॒वित्रं वि॒दुषां सा॒वित्रे सं॑वदते ।
सहा॑स्मिञ्छ्रियं दधाति । अनु॑ ह वा अ॒स्मा
असौ॑ तपञ्छ्रियं मन्यते । अन्व॑स्मै
श्री॑स्तपो॑ मन्यते । अन्व॑स्मै तपो॑ बलं
मन्यते । अन्व॑स्मै बलं प्रा॒णं म॑न्यते, इति ।

स यो ह वै यः कोऽपि विद्यागर्वपराधीनः पुमान्सावित्रमग्निं विदुषा
ध्यानेन साक्षात्कृतवता पुरुषेण सह तस्मिन्सावित्राग्निविषये मात्सर्येण संवादं
करोति स खल्वस्मिन्विदुषि स्वकीयां श्रियं प्रक्षिपति । तदेव स्पष्टी क्रियते—
असौ मात्सर्यग्रस्तः पुमांस्तपन्सावित्रध्यानादिरूपं तपः कुर्वञ्छ्रियं तपःफल-
रूपामस्मै विदुषेऽनुमन्यत एव मदीया श्रीस्तव गच्छेदिति फलमङ्गी करोत्येव ।
सा च श्रीस्तदीयं तपोऽप्यस्मै विदुषेऽनुमन्यते । तच्च तपस्तदीयं बलमस्मै
विदुषेऽनुमन्यते । तच्च बलं तदीयं प्राणं देवतारूपम् । मात्सर्यग्रस्तः सर्वस्मा-
देतस्माद्भ्रश्येत् । विद्वांस्तु सर्वैरप्येतैरभिवर्धते । तस्माद्विदुषा सह न संवदेत ।

अथ संज्ञानमित्यादिभिरवान्तरानुवाकैर्योऽर्थः प्रतिपादितः स सर्वोऽपि

सावित्राग्निदेवतास्वरूपत्वेन ज्ञातव्य इत्यभिप्रेत्य शुक्लपक्षस्याहोरात्रनामप्रति-
पादकयोः प्रथमतृतीयानुवाकयोस्तात्पर्यं दर्शयति—

स यदाह । संज्ञानं विज्ञानं दर्शादृ-
ष्टेति । एष एव तत्र (६) , इति ।

स मन्त्रभागः संज्ञानं दर्शेत्याभ्यामनुवाकाभ्यां यद्वस्तु ब्रूते तद्वस्तु ध्यातव्यम् ।
एष सावित्रोऽग्निरेव ।

कृष्णपक्षस्याहोरात्रयोः प्रतिपादकयोः पञ्चमसप्तमानुवाकयोस्तात्पर्यं
दर्शयति—

अथ यदाह । प्रस्तुतं विष्टुतं सुता
सुन्वतीति । एष एव तत्र, इति ।

उक्तानुवाकचतुष्टयतात्पर्यं निगमयति—

एष ह्येव तान्यहानि । एष रात्रयः, इति ।

प्रथमपञ्चमयोरुक्तानि यानि शुक्लकृष्णपक्षगतान्यहानि तानि सर्वाण्येष
सावित्रोऽग्निरेव । तृतीयसप्तमयोरुक्ताः शुक्लकृष्णपक्षगता रात्रयो याः सन्ति
ताः सर्वा एष सावित्राग्निरेव ।

चित्र इत्यस्मिन्द्वितीयानुवाके प्रोक्ताः शुक्लपक्षार्गता ये मुहूर्ता दातेत्यस्मि-
श्वतुर्थानुवाके प्रोक्तास्तद्रात्रिगता ये मुहूर्ता सवितेत्यस्मिन्षष्ठानुवाके प्रोक्ताः
कृष्णपक्षार्गता ये मुहूर्ता अभिशास्तेत्यस्मिन्नष्टमानुवाके प्रोक्तास्तद्रात्रिगता
ये मुहूर्तास्तेषां सर्वेषां सावित्राग्निस्वरूपत्वं दर्शयति—

अथ यदाह । चित्रः केतुर्दाता प्रदाता
सविता प्रसविताऽभिशास्ताऽनुमन्तेति ।
एष एव तत्र । एष ह्येव तेऽहो
मुहूर्ताः । एष रात्रेः (७) , इति ।

पवित्रमित्यस्मिन्नवमानुवाके प्रोक्ता ये द्वादश शुक्लपक्षाः सहस्वानित्यस्मि-
न्दशमानुवाके प्रोक्ता ये द्वादश कृष्णपक्षाः, अरुण इत्यस्मिन्नेकादशानुवाके

प्रोक्ता अधिकमासेन सह ये त्रयोदश मासास्तेषां सर्वेषां सावित्राग्निरूपत्वं दर्शयति—

अथ यदाह । पवित्रं पवयिष्यन्त्सहस्वान्तस-
हीयानरुणोऽरुणरजा इति । एष एव तत् ।
एष ह्येव तेऽर्धमासाः । एष मासाः, इति

एजत्का इत्यस्मिन्द्वादशानुवाके प्रोक्ता ये सिकताविशेषास्तेषामपि सावि-
त्राग्निरूपत्वं द्रष्टव्यम् ।

अग्निष्टोम इत्यस्मिन्त्रयोदशानुवाके प्रोक्ता ये यज्ञक्रतवः, अग्निरित्यस्मिन्पञ्च-
दशानुवाके प्रोक्ता य ऋतवः, प्रजापतिरित्यस्मिन्षोडशानुवाके प्रोक्तो यः
संवत्सरस्तेषां सर्वेषां सावित्राग्निरूपत्वं दर्शयति—

अथ यदाह । अग्निष्टोम उक्थ्योऽग्निर्ऋतुः
प्रजापतिः संवत्सर इति । एष एव तत् ।
एष ह्येव ते यज्ञक्रतवः । एष
ऋतवः (८) । एष संवत्सरः, इति ।

इदानीमित्यस्मिन्त्रयोदशानुवाके प्रोक्ता ये मुहूर्तानां संबन्धिनोऽवान्तरमु-
हूर्तास्तेषां सर्वेषां सावित्राग्निस्वरूपत्वं दर्शयति—

अथ यदाह । इदानीं तदानीमिति । एष एव
तत् । एष ह्येव ते मुहूर्तानां मुहूर्ताः, इति ।

सावित्राग्निवेदनस्य फलं वक्तुमुपाख्यानमाह—

जनको ह वैदेहः । अहोरात्रैः समाजंगाम । तं
होचुः । यो वा अस्मान्वेद । विजहत्पाप्मानं-
मेति (९) । सर्वमायुरेति । अभि स्वर्गं लोकं
जयति । नास्यामुष्मिल्लोकेऽन्नं क्षीयत इति, इति ।

विदेहदेशाधिपतिर्जनको राजा तत्फलजिज्ञासुरहोरात्राभिमानिभिर्देवैः सह संगतिं कृतवान् । तं जनकं प्रति ते देवास्तत्फलमेवमूचुः । यः कश्चिदस्मानहोरात्रदेवान्वेद सावित्राग्निरूपत्वेनोपास्ते सोऽयं पुमान्स्वकीयं पाप्मानं विजहत्परित्यजन्नेति संचरति । अपमृत्युराहित्यात्सर्वमप्यायुः प्राप्नोति । अन्ते च स्वर्गं लोकमभिजयति । अस्य स्वर्गलोके कदाचिदप्यन्नं न क्षीयत इति ।

एवमुपाख्यानेन फलं प्रशस्य श्रुतिः स्वयमेव वेदितुस्तत्फलमाह—

विजहद्द्वै पाप्मानमेति । सर्वमायुरेति । अभि
स्वर्गं लोकं जयति । नास्यामुस्मिँल्लोकेऽन्नं
क्षीयते । य एवं वेद, इति ।

पुनरपि फलं विशदीकर्तुं कस्यचिद्वेषेर्वृत्तान्तमुदाहरति—

अहीना हाऽऽश्वथ्यः । सावित्रं विदांचकार
(१०) । स हं हंसो हिरण्मयो भूत्वा । स्वर्गं
लोकमियाय । आदित्यस्य सायुज्यम्, इति ।

अहीनानामकः कश्चिदपिरश्वत्थनामकस्य मुनेः पुत्रः । हशब्दस्तत्प्रसिद्ध्यर्थः । स मुनिरेतं सावित्राग्निं स्वस्वरूपत्वेन ध्यात्वा विदांचकार साक्षात्कृतवान् । स खलु देहान्ते सुवर्णदेहो हंसो भूत्वा स्वर्गं प्राप्याऽऽदित्यस्य सायुज्यं तादात्म्यं प्राप्तवान् ।

वृत्तान्तमुदाहृत्योपासकस्य फलं विशदयति—

हंसो ह वै हिरण्मयो भूत्वा । स्वर्गं लोकमेति ।
आदित्यस्य सायुज्यम् । य एवं वेद, इति ।

उक्तं फलमुपाख्यानान्तरेण द्रढयति—

देवभागो हं श्रौतर्षः । सावित्रं विदांचकार ।
तं ह वागदृश्यमानाऽभ्युवाच (११) । सर्वं
वत गौतमो वेद । यः सावित्रं वेदेति । सहो-

वाच । कैषा वागसीति । अयमहः सावित्रः ।
 देवानामुत्तमो लोकः । गुह्यं महो बिभ्रदिति ।
 एतावति ह गौतमः । यज्ञोपवीतं कृत्वाऽधो
 निपपात । नमो नम इति (१२) । स होवाच ।
 मा भैषीर्गौतम । जितो वै ते लोक इति, इति ।

देवान्भजतीति देवभाग एतन्नामकः कश्चिन्मुनिः श्रौतर्षः श्रौतानुष्ठानाभिज्ञः ।
 स च मुनिः सावित्रमग्निं ध्यानेन साक्षात्कृतवान् । तं सावित्राग्निस्वरूपमात्मानं
 पश्यन्तं देवभागं काचिद्वागदृश्यमाना सत्याभिमुख्येनैवमुवाच । यो देवभागः
 सावित्रमग्निं वेद साक्षात्करोति सोऽयं गौतमो गौतमगोत्रोत्पन्नो मुनिः सर्व-
 मपि जगद्वेद । वताऽऽश्चर्यमेतत्तस्य सर्वज्ञत्वमिति । तदेतद्वचनं श्रुत्वा केयं
 वागित्येवं स मुनिः पप्रच्छ । सा च वागेवमुत्तरमुवाच । अहं सावित्राग्निरूपः
 सन्नयमत्र वर्ते । कीदृशोऽहं सर्वेषां देवानामुत्तमलोकरूपः सर्वेऽपि देवा मद्येव
 निवसन्ति । किंच गुह्यं महो बिभ्रत्सर्ववेदान्तेषु गोप्यं तेजो धारयन्निहा-
 स्मीति । एतावति सावित्राग्निदेवस्य वचने श्रुते सति तदानीमेव स गौतमो
 मुनिः स्वकीयेन वस्त्रेण यज्ञोपवीतं कृत्वा महत्या भक्त्या नमो नम इत्युच्चा-
 रयन्भूमौ दण्डवन्निपपात । तदानीं तदीयभक्त्या तुष्टः स खलु सावित्रोऽग्नि-
 स्तमनुगृह्णन्नेवमुवाच । हे गौतम मा भैषीरिदं सावित्राग्निज्ञानं सफलं जातं न
 वेति भयं मा कार्षीः । सर्वथा ते तवापेक्षितो लोकः फलविशेषो जितस्त्वया
 लब्ध इति ।

उपाख्यानेन दृढीकृतं फलमुपसंहरति—

तस्माद्ये के च सावित्रं विदुः । सर्वे ते जितलोकाः, इति ।

अथोपासनालम्बनभूतं सावित्रमन्नमुद्धरति—

स यो ह वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पदं श्रियाऽ-
 भिषिक्तं वेदं । श्रिया हेवाभिषिच्यते ।

घृणिरिति द्वे अक्षरे । सूर्य इति त्रीणि ।
आदित्य इति त्रीणि (१३) । एतद्वै सावित्र-
स्याष्टाक्षरं पदं श्रियाऽभिषिक्तम् । य एवं
वेदं । श्रिया हैवाभिषिच्यते, इति ।

यः कश्चित्पुमान्सावित्रस्याग्नेः पदं गमकमष्टभिरक्षरैरूपेतं मन्त्रं श्रीबीजेनोभ-
यतः संबद्धं वेदोपास्ते मन्त्रमुच्चारयंस्तदर्थं स्वस्वरूपत्वेनानुसंधधाति । स पुमा-
नादित्यप्राप्तिरूपया श्रियाऽभिषिक्तो भवति । तस्मिन्मन्त्रे घृणिरित्यक्षरद्वयम् ।
तस्य शब्दस्य दीप्यमान इति वाच्योऽर्थः । सूर्यपदे यकारात्प्राचीनो रेफ
ईकारेण लुप्तेन सह मध्याक्षरत्वेन गणनीयः । ततस्त्रीण्यक्षराणि संपद्यन्ते ।
सुष्टु ईरणं गतिर्यस्यासौ सूर्यः । अदितेः पुत्र आदित्यः । सोऽयमष्टाक्षरो
मन्त्र आदावन्ते च श्रीबीजेन युक्तोऽनुसंधातव्यः । उपसंहारार्थं पुनः फलव-
चनमुक्तम् ।

सावित्रवेदनमृगुदाहरणेन प्रशंसति—

तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । ऋचो अक्षरे परमे
व्योमन् । यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुः ।
यस्तं न वेद किमृचा करिष्यति । य इत्तद्वि-
दुस्त इमे समासत इति, इति ।

तदेतत्सावित्राग्निमाहात्म्यं कयाचिदृचा विस्पष्टमुक्तम् । विविधं रक्षकं
व्योम यद्वा निर्लेपत्वेन सर्वगतत्वेन चाऽऽकाशसदृशत्वाद्ब्योम जगत्कारणं
वस्तु तच्च भूताकाशवज्जडत्वाभावाच्चेतनत्वेन परममुत्कृष्टं तदेव सावित्रस्या-
ग्नेर्वास्तवं रूपं तच्चाक्षरं विनाशरहितं तस्मिन्वस्तुनि ऋच ऋगुपलक्षिताः सर्वे
वेदोक्ता मन्त्रा आश्रिताः । आश्रितत्वं च द्विविधम्—तत्रोत्पन्नत्वं तत्प्रतिपा-
दने पर्यवसानं च । तस्माद्यज्ञात्सर्वद्भुत ऋचः सामानि जज्ञिर इति श्रुत्या
सर्वैर्हूयमानाद्यज्ञहेतोः परमेश्वराद्दगादीनामुत्पत्तिराम्नाता । सर्वे वेदा यत्पद-
मामनन्तीति श्रुत्या तत्प्रतिपादनपर्यवसानमुक्तम् । तस्माद्दगादयस्तस्मिन्नक्षरेऽ-
वस्थिताः । किंच न केवलं मन्त्राणां तत्रावस्थानं किं तु मन्त्रप्रतिपाद्याः सर्वे

देवा अपि जगत्कारणेऽधिनिषेदुरवस्थिताः । यस्मिन्सावित्राग्निर्त्त्वे परवस्तुनि सर्वे समाश्रितास्तं सावित्राग्निं यो न वेदासावविद्वान्पठ्यमानयाऽपि ऋचा किं नाम प्रयोजनं करिष्यति सर्वोऽपि वेदस्तद्वेदनायैव प्रवृत्तः । विद्यते ज्ञायतेऽनेनेति वेदत्वनिरुक्तिः । वेदनाभावे सत्यात्यन्तिकपुरुषार्थाभावात्तत्पाठो नात्यन्तं सप्रयोजनः । य एव पुरुषार्थिनस्तत्सावित्राग्निर्त्त्वं विदुस्ते सर्वेऽपीमेऽस्माभिर्दृश्यमाना देवभागादिमुनयः समासते सम्यञ्चः कृतकृत्या उपविशन्तीति ।

इत्थमृचा सावित्रवेदनमाहात्म्यं प्रकटीकृतम् । तस्या उदाहृताया ऋचस्ताऽपर्यं संक्षेपेण दर्शयति—

न ह वा एतस्यर्चा न यजुषा न साम्नाऽ-
र्थोऽस्ति । यः सावित्रं वेदं (१४), इति ।

ऋगादीनां त्रयाणां वेदानामुक्तरीत्या परतत्त्ववेदनपर्यवसायित्वाद्दिविदिते तत्त्वे तत्पाठेन तदर्थानुष्ठानेन वा न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । न हि नद्यामुत्तीर्णयां नावा प्रयोजनं पश्यामः ।

वेदनीयं स्वरूपं निष्कृष्य दर्शयति—

तदेतत्परि यद्देवचक्रम् । आर्द्रं पिन्वमानं स्वर्गे
लोक एति । विजहद्विश्वा भूतानि संपश्यन्, इति ।

तदेतदादित्यमण्डलरूपं देवचक्रं देवतारूपं चक्रं सत्स्वर्गलोक एति संचरति । कीदृशं परि यद्दहोरात्रनिष्पादनाय परितो भ्रमणयुक्तम्, आर्द्रमादित्याज्जायते वृष्टिरिति न्यायेन वृष्टिहेतुत्वाद्द्रवीभूतम् । अत एव पिन्वमानं सर्वेषां प्रीणयितुं विश्वा भूतानि स्थावरजङ्गमरूपान्सर्वान्प्राणिनो विजहत्परित्यजद्वर्तते तदीयगुणदोषैर्न लिप्यत इत्यर्थः । संपश्यत्साक्षित्वेन सर्वान्प्राणिनोऽवलोकयद्वर्तते ।

इत्थं वेद्यं स्वस्वरूपमभिधाय तद्वेदितुस्तत्प्राप्तिरूपं फलं दर्शयति—

आर्द्रो ह वै पिन्वमानः । स्वर्गे लोक एति ।
विजहन्विश्वा भूतानि संपश्यन् । य एवं वेदं, इति ।

उपाख्यानान्तरेण वेदनं प्रशंसति—

शूषो ह वै वाष्प्यः । आदित्येन समाजंगाम ।
तं होवाच । एहि सावित्रं विद्धि । अयं वै
स्वर्ग्योऽग्निः । पारयिष्णुरमृतात्संभूत इति ।
एष वाव स सावित्रः । य एष तपति । एहि
मां विद्धि । इति हैवेनं तदुवाच (१५) , इति ।

द्यतो द्यतो वेदेति तप इति समादिष्टेति तद्रात्रेऋतवं एति चकारोवाच नम
इत्यादित्य इति त्रीणि सावित्रं वेदं विद्धि पञ्च च ॥

संज्ञानं प्रस्तुतं तान्यहानि चित्रः केतुस्तेऽहो मुहूर्ताः पवित्रं तेऽर्धमासा अग्नि-
द्योमो यज्ञक्रतव इदानीं मुहूर्तानां जनको ह वा अहीना देवभागः कैषा वाक्शूषो
ह वै षोडश ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याये
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

वृष्णिनामकस्य मुनेः पुत्रः शूषनामको मुनिः स्वस्य हितोपदेशार्थमादि-
त्येन संगतोऽभूत् । तं शूषं स आदित्य उवाच हे शूष, अत्राऽऽगच्छेमं सावि-
त्रमग्निं जानीहि । अयमेवाग्निः स्वर्गस्य हेतुः संसारस्य पारं नेतुं समर्थः । अमृता-
त्परमात्मनः समुत्पन्न इत्युक्त्वा पुनरप्यन्यदुवाच । य एष पुरुष आदित्यम-
ण्डले तपत्येष एव स पूर्वोक्तगुणकः सावित्रोऽग्निस्तस्मादत्राऽऽगच्छ । मामा-
दित्यं सावित्राग्निरूपं विद्धि । तत्तदानीमेनं शूषं प्रत्येतत्सर्वमादित्य उवाच ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे सावित्राग्निविद्योक्ता । दशमे तद्वयवविशेषवेदनान्युच्यन्ते । आदौ तावन्मधुत्वसंपादनेन किञ्चिद्वेदनं दर्शयति—

इयं वाव सरघा । तस्यां अग्निरेव सारघं
मधु । या एताः पूर्वपक्षापरपक्षयो रात्रयः ।
ता मधुकृतः । यान्यहानि । ते मधुवृषाः ।
स यो ह वा एता मधुकृतश्च मधुवृषाश्च
वेद । कुर्वन्ति हास्यैता अग्नौ मधु । नास्ये-
ष्टापूर्ते धयन्ति, इति ।

येयं पृथिवी सेयमेव सरघा मधुमक्षिका तथा ध्यायेदित्यर्थः । तस्याः पृथिव्याः संबन्धी सावित्रोऽग्निरेव सारघं सरघाभिर्निष्पादितं मधु तथा भावयेत् । या एताः शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे च रात्रयो विद्यन्ते ता उभयविधा अपि मधुकृतो मधुनिष्पादिका मक्षिकास्थानीयाः स्त्रियः । यानि त्वहानि पक्षद्वये विद्यन्ते ते सर्वेऽपि मधुवृषा मधुनिष्पादका मक्षिकाजातीयाः पुरुषाः । यः कोऽपि पुमानेता मधुकृतः स्त्रियो मधुवृषांश्च पुरुषानुपास्तेऽस्योपासकस्यैता अहोरात्रयोर्देवता अस्मिन्ध्यातव्ये सावित्रेऽग्नौ मधु कुर्वन्त्युत्तमं फलं संपादयन्ति । अस्योपासकस्येष्टापूर्ते श्रौतस्मार्तकर्मफलं यन्मधुरूपं तत्स्वयं न पिबन्ति किं त्वेनमेव पाययन्ति ।

वेदनस्य फलमुक्त्वा वेदनाभावे तत्फलाभावं दर्शयति—

अथ यो न वेद (१) । न हास्यैता अग्नौ
मधु कुर्वन्ति । धयन्त्यस्येष्टापूर्तम्, इति ।

अथशब्दः पूर्वोक्तवैलक्षण्यार्थः । यः पुमानहोरात्रदेवता मधुनिष्पादकस्त्री-पुरुषरूपेण नोपास्तेऽस्यानुपासकस्य ध्यातव्येऽग्नौ यन्मधुसदृशं फलं देवतास्तन्न संपादयन्ति । किञ्चेष्टापूर्तजन्यं यन्मधुस्थानीयं सारं तद्देवताः स्वयमेव पिबन्ति । ऋजीषस्थानीयं निःसारमेवांशमस्मै प्रयच्छन्ति ।

अनुवाकचतुष्टयोक्तानामहोरात्रनामधेयानां वेदनं विधत्ते—

यो ह वा अहोरात्राणां नामधेयानि वेद ।
 नाहोरात्रेष्वार्तिमाच्छेति । संज्ञानं विज्ञानं
 दर्शां दृष्टेति । एतावन्नुवाकौ पूर्वपक्षस्याहोरा-
 त्राणां नामधेयानि । प्रस्तुतं विष्टुतं सुता
 सुन्वतीति । एतावन्नुवाकावपरपक्षस्याहोरा-
 त्राणां नामधेयानि । नाहोरात्रेष्वार्तिमा-
 च्छेति । य एवं वेद (२), इति ।

यः पुमान्संज्ञानमित्यादीनि शुक्लपक्षस्याहर्नामानि दर्शेत्यादीनि शुक्लप-
 क्षस्य रात्रिनामानि प्रस्तुतमित्यादीनि कृष्णपक्षस्याहर्नामानि सुतेत्यादीनि
 कृष्णपक्षस्य रात्रिनामानि च प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमानुवाकोक्तान्युपास्ते सोऽयं
 तेष्वहोरात्रेष्वार्तिं व्याध्यादिदुःखं न प्राप्नोति । नाहोरात्रेष्विति पुनरभिधा-
 नमुपसंहारार्थम् ।

द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमानुवाकोक्तानां मुहूर्तानां नामधेयानां वेदनं विधत्ते—

यो ह वै मुहूर्तानां नामधेयानि वेद । न
 मुहूर्तेष्वार्तिमाच्छेति । चित्रः केतुर्दाता प्रदाता
 सविता प्रसविताऽभिशास्ताऽनुमन्तेति । एतेऽ-
 नुवाका मुहूर्तानां नामधेयानि । न मुहूर्ते-
 ष्वार्तिमाच्छेति । य एवं वेद, इति ।

नवमदशमैकादशेषूक्तानां शुक्लकृष्णपक्षरूपद्विविधार्धमासानां चैत्रादिमा-
 सानां च नामधेयसंज्ञानं विधत्ते—

यो ह वा अर्धमासानां च मासानां च नाम-

धेयानि वेदं । नार्धमासेषु न मासेष्वार्तिमा-
च्छति । पवित्रं पवयिष्यन्त्सहस्वान्त्सहीयान-
रूपोऽरुणरजा इति । एतेऽनुवाका अर्धमासानां
च मासानां च नामधेयानि (३) । नार्धमा-
सेषु न मासेष्वार्तिमाच्छति । य एवं वेदं, इति ।

चतुदर्शपञ्चदशषोडशानुवाकोक्तानां यज्ञसंवत्सराणां नामवेदनं विधत्ते—

यो ह वै यज्ञक्रतूनां चतूनां च संवत्सरस्य च
नामधेयानि वेदं । न यज्ञक्रतुषु नर्तुषु न संव-
त्सर आर्तिमाच्छति । अग्निष्टोम उक्थ्योऽ-
ग्निर्ऋतुः प्रजापतिः संवत्सर इति । एतेऽनु-
वाका यज्ञक्रतूनां चतूनां च संवत्सरस्य च
नामधेयानि । न यज्ञक्रतुषु नर्तुषु न संवत्सर
आर्तिमाच्छति । य एवं वेदं, इति ।

त्रयोदशानुवाकोक्तानां प्रौढमुहूर्तैकदेशानां क्षुद्रमुहूर्तानां नामवेदनं विधत्ते—

यो ह वै मुहूर्तानां मुहूर्तान्वेदं । न मुहूर्तानां
मुहूर्तेष्वार्तिमाच्छति । इदानीं तदानीमिति ।
एते वै मुहूर्तानां मुहूर्ताः । न मुहूर्तानां मुहू-
र्तेष्वार्तिमाच्छति । य एवं वेदं, इति ।

अत्रानुक्तमपि द्वादशानुवाकोक्तसिकतानामवेदनमुक्तरीत्या द्रष्टव्यम् ।
दृष्टान्तपूर्वकं कृत्स्नवेदनं प्रशंसति—

अथो यथा क्षेत्रज्ञो भूत्वाऽनुप्रविश्यान्नमत्ति ।

एवमेवैतान्क्षेत्रज्ञो भूत्वाऽनुप्रविश्यान्नमत्ति । स
एतेषामिव संलोकतां सायुज्यमश्नुते । अपि
पुनर्मृत्युं जयति । य एवं वेदं (४), इति ।

न वेदैवं वेदानुवाका अर्धमासानां च मासानां च नामधेयानि मुहूर्तेष्वार्तिमाच्छेति
नव च ॥

इयमहोरात्राणां संज्ञानं प्रस्तुतं मुहूर्तानां चित्रः केतुरर्धमासानां पवित्रं यज्ञक-
तूनामग्निष्टोमो मुहूर्तानां मुहूर्तान्वेदेदानीमथो यथा क्षेत्रज्ञो द्वादश ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याये
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

तत्तत्कालेष्वार्यभावो वेदनफलत्वेन पूर्वमुक्तः । अपि च यथा लोके मार्गं
गन्ता कश्चित्पुमानयं ब्राह्मणसमृद्धो ग्राम एते च वेदविदां गृहास्तत्राप्येते
मदीया बान्धवा इत्येवं केनाप्युपायेन तस्य क्षेत्रस्य मर्मज्ञो भूत्वा तस्मिंस्तस्मि-
न्यामे तेषु तेषु वेदविद्गृहेषु तेषु बन्धुगृहेषु चानुप्रविश्य गृहस्वामिवदन्नं भुङ्के ।
एवमेवायमुपासक एतेषां देवताविशेषाणां क्षेत्रज्ञो ध्यानेन स्थानाभिज्ञो भूत्वा
देहपातादूर्ध्वमेतानेव देवान्प्रविश्य देववत्तदीयमन्नं भुङ्के । एवं सर्वमप्यग्निस्व-
रूपं यो वेद स पुमांस्तेषामेव देवानां संलोकतामेकलोकनिवासं सायुज्यमेकत्र
सहावस्थानं च प्राप्नोति । प्राप्य च पुनर्मृत्युरहितो भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽनुवाकः ।

दशमे सावित्राग्न्यवयवानां नामवेदनमुक्तम् । एकादशेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां
विद्या प्रशस्यते । तत्राऽऽदावन्वयव्यतिरेकोपयुक्तं पुरुषद्वयमुपन्यस्यति—

कश्चिद् वा अस्माल्लोकात्प्रेत्यं । आत्मानं
वेद । अयमहमस्मीति । कश्चित्स्वं लोकं न

प्रतिप्रजानाति, इति ।

लोके विवेकी विवेकरहितश्चेति द्वौ पुरुषौ । तत्र कश्चिद्विवेकी पुमानस्माल्लो-
कात्प्रत्यक्षतो दृश्यमानाद्देहादिसंघातात्प्रेत्य विवेकेन स्वयं पृथग्भूत्वाऽऽत्मानं
स्वस्वरूपं वेद । केन प्रकारेण वेदेति तदुच्यते—अयं सावित्रोऽग्निरादित्य-
रूपः सर्वात्मकः सोऽहमस्मीति वेत्ति । अन्यस्तु कश्चिद्विवेकी स्वं लोकं देहे-
न्द्रियादिव्यतिरिक्तं विवेकदृष्ट्याऽऽलोकयितुं शक्यं स्वमात्मानं न वेद ।
तावुभौ पुरुषौ पुनर्विविच्य दर्शयति—

अग्निमुग्धो ह्येव धूमतान्तः । स्वं लोकं न
प्रतिप्रजानाति । अथ यो ह्येतमग्निं सावित्रं
वेद । स एवास्माल्लोकात्प्रेत्य । आत्मानं वेद ।
अयमहमस्मीति (१) । स स्वं लोकं प्रतिप्र-
जानाति, इति ।

यः पुमानग्निमुग्धो विद्यारहितः केवल एवाग्निः क्रतुनिष्पत्तिद्वारा पुरुषार्थं
प्रयच्छतीत्येवं मूढो धूमतान्तः पुनः पुनः कर्मस्वेव प्रवृत्तो धूमोपलक्षितकर्म-
व्यापारेण ग्लानिं प्राप्तो भवति । स पुमान्वर्णाश्रमाधारमानुषदेहरहितं देवता-
रूपं स्वमात्मानं न जानाति । अथ तस्माद्विलक्षणो यः पुमानेतं ध्यातव्यं
सावित्रमग्निं वेद स एव पुमानस्माद्वर्णाश्रमाधारत्वेनावलोक्यमानाद्देहादिविवेकेन
पृथग्भूत्वा स्वात्मानमयं सावित्रोऽग्निरहमस्मीत्येवं वेद । स एव स्वं लोकं
विवेकिभिरवलोकयितुं योग्यं निजस्वरूपं प्रति विविच्य सम्यग्जानाति ।

उभयोर्मध्ये विवेकिन एव पुरुषार्थं दर्शयति—

एष उ चैवैनं तत्सावित्रः ।
स्वर्गं लोकमभिवहति, इति ।

तत्तदा देहपातादूर्ध्वमेष एवोपासितः सावित्रोऽग्निरेनमुपासकमादित्यसा-
युज्यरूपं स्वर्गलोकं प्रापयति ।

अथ विद्यारहितस्य समृद्धफलाभावलक्षणं व्यतिरेकं दर्शयति—

अहोरात्रैर्वा इदं सयुग्मिः क्रियते । इतिरा-
त्रायादीक्षिषत । इतिरात्राय व्रतमुपागुरिति ।
तानिहानेवंविदुषः । अमुष्मिल्लोके शेवधिं
धयन्ति । धीतं ह्येव स शेवधिमनु परैति, इति ।

सयुग्मिभ्यजमानेन सहावस्थितैरहोरात्रदेवैरेवेदं कर्म क्रियते । न ह्यहोरात्रा-
भिमानीनो देवान्वञ्चयित्वा किञ्चिदपि कर्म कर्तुं शक्यम् । अहोरात्रव्यति-
रिक्तस्य कालविशेषस्याभावात् । इतिरात्रायेत्येतादृशी विद्यासंयुक्ता रात्रिर्य-
स्मिन्कर्मणि तदर्थमेते यजमाना अदीक्षिषत नियमं स्वीकृतवन्तः । इतिरात्राये-
त्येतादृशी विद्यारहिता रात्रिर्यस्मिन्कर्मणि तदर्थमेते यजमाना व्रतमुपागुर्नियम-
विशेषं प्राप्ता इत्येवं ये यजमाना विद्यासंयुक्ता ये च विद्यारहितास्तान्सर्वा-
नहोरात्रदेवता जानन्तीति शेषः । एतेषु द्विविधेषु मध्ये यः पुमानेवं पूर्वोक्त-
रूपं सावित्रमग्निं न वेत्ति तस्यानेवंविदुषो यजमानस्य शेवधिं निधिसमानं
फलं स्वर्गलोके धयन्त्यहोरात्रदेवताः प्रथमं तत्सारं पिबन्ति । स विद्यारहितो
यजमानो धीतमहोरात्रैः पीतं शेवधिं कर्मफलमनु पश्चान्निष्पीडितरसेक्षुवन्नि-
सारं परैति प्राप्नोति ।

विद्यारहितस्य संपूर्णफलाभावं व्यतिरेकमुक्त्वा विद्यासंयुक्तस्य तत्सद्भाव-
रूपमन्वयं दर्शयति—

अथ यो ह्यैतमग्निं सावित्रं वेद (२) । तस्य
ह्येवाहोरात्राणि । अमुष्मिल्लोके शेवधिं न
धयन्ति । अधीतं ह्येव स शेवधिमनु
परैति, इति ।

विद्याहीनाद्वैलक्षण्यार्थोऽथशब्दः । यः पुमानेतं सावित्रमग्निं यथोक्तप्रका-
रेण वेद तस्यैव शेवधिं निधिसमानं फलमहोरात्रदेवताः स्वर्गलोके न धयन्ति
स्वयं न पिबन्ति । किं तु तस्यैव सर्वं प्रयच्छन्ति । अधीतं तैर्देवैरपीतं शेवधिं
निधिसदृशं संपूर्णं कर्मफलं स विद्वाननुक्रमेण प्राप्नोति ।

इत्थमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विदुषः फलवाहुल्यं दर्शितम् । अथ तां विद्यां प्रशंसितुमुपाख्यानं दर्शयति—

भरद्वाजो ह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवास । तं
ह जीर्णिं स्थविरं शयानम् । इन्द्रं उपब्रज्यो-
वाच । भरद्वाज । यत्ते चतुर्थमायुर्दद्याम् ।
किमेनेन कुर्या इति । ब्रह्मचर्यमेवेनेन चरेय-
मिति होवाच (३) । तं ह त्रीन्गिरिरूपान-
विज्ञातानिव दर्शयांचकार । तेषां हैकैकस्मा-
न्मुष्टिमाददे । स होवाच भरद्वाजेत्यामन्त्र्यं ।
वेदा वा एते । अनन्ता वै वेदाः । एतद्वा एतै-
स्त्रिभिरायुर्भिर्न्ववोचथाः । अथ त इतरदन-
नूक्तमेव । एहीमं विद्धि । अयं वै सर्वविद्येति
(४) । तस्मै हैतमग्निं सावित्रमुवाच । तं स
विदित्वा । अमृतो भूत्वा । स्वर्गं लोकमि-
याय । आदित्यस्य सायुज्यम्, इति ।

पुरा कदाचिद्भरद्वाजाख्यो महर्षिः सर्वेषां वेदानामध्ययने कृतप्रयत्न इन्द्रं प्रसाद्य तत्प्रसादाच्छतसंवत्सरपरिमितानि त्रीण्यायुषि लब्ध्वा तैरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवास वेदाध्ययनमुद्दिश्य गुरुकुले वासं कृतवान् । शतत्रयस्यान्ते जीर्णशरीरं वृद्धमशक्तत्वेन शयानं तं भरद्वाजं प्रतीन्द्र उपेत्योवाच । यच्चतुर्थमायुस्तुभ्यं दद्यामेतेनाऽऽयुषा किं कुर्याः कं पुरुषार्थं साधयसीति । स च वेदाध्ययनमेव करिष्यामीत्युवाच । ततः सर्ववेदाध्ययनकृतयत्नं तं भरद्वाजमुद्दिश्य सर्वाध्ययनस्याशक्यत्वं बोधयितुमृग्यजुःसामवेदानां त्रयाणां स्वकीययोगसामर्थ्येन पर्वताकारत्वं संपाद्य गिरित्रयरूपान्पूर्वमविज्ञातानेव वेदानस्मै दर्शयामास । ततस्तेषां पर्वतानां मध्य एकैकस्मात्पर्वतान्मुष्टिना पांसूनाददे ।

आदायैवमुवाच—हे भरद्वाज, एते त्रयः पर्वता वेदा एव । तत्रैकैकः पांसुरेको वेदस्तस्मादनन्ता वेदास्तेषां मध्ये त्वमेतैस्त्रिभिरायुर्भरेतन्मुष्टित्रयपरिमितं वेद-जातं गुरूपदेशमन्वधीतवानसि । अथानन्तरं तवेतरद्वेदजातमनधीतमेव । तस्मात्सर्ववेदाध्ययनमशक्यमेव । यदि सर्वाध्ययनफलमपेक्षितं तर्ह्यागच्छेमं सावित्र-मग्निं विद्धि ध्यानेन साक्षात्कुरु । अयमेव सावित्रोऽग्निः सर्ववेदविषया विद्ये-त्येवं बोधयित्वा तस्मै भरद्वाजायैतं सावित्रमग्निं पूर्वोक्तप्रकारेणोवाच । ततः स भरद्वाजस्तं सावित्रमग्निं ध्यानेन स्वात्मतया साक्षात्कृत्य तदग्निरूपः स्वयम-मृतो देवो भूत्वा वर्तमानदेहादूर्ध्वं स्वर्गं प्राप्य तत्राऽऽदित्यसायुज्यं प्राप्तवान् ।

इत्थमुपाख्यानेन विद्यामहिमानं दर्शयित्वा भरद्वाजवदन्यस्यापि वेदितु-स्तत्फलं दर्शयति—

अमृतो ह वै भूत्वा । स्वर्गं लोकमेति । आदि-
त्यस्य सायुज्यम् । य एवं वेद, इति ।

इतोऽधिकस्य फलस्य शङ्कां वेदत्रयेऽपि वारयितुमाह—

एषो एव त्रयीं विद्या (५) । यावन्तं ह वै
त्रय्या विद्यया लोकं जयति । तावन्तं लोकं
जयति । य एवं वेद, इति ।

येयं सावित्राग्निविद्या, एषैव वेदत्रयीविद्यासमाना । वेदत्रयोक्तसर्वकर्मानु-ष्ठानेन यावत्फलं तावदनेन सावित्रज्ञानेनैव प्राप्यते । न ह्यादित्योपाधिकहिर-ण्यगर्भप्राप्तेरधिकं फलं कर्मकाण्डे किञ्चित्संभवति ।

अथ सावित्रस्याग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वेन सर्वदेवप्राप्तिलक्षणं फलं प्रत्येकमुदा-हृत्य प्रदर्शयति—

अग्नेर्वा एतानि नामधेयानि । अग्नेरेव सायुज्यं
सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । वायोर्वा
एतानि नामधेयानि । वायोरेव सायुज्यं

सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद । इन्द्रस्य
 वा एतानि नामधेयानि (६) । इन्द्रस्यैव
 सायुज्यः सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद ।
 बृहस्पतेर्वा एतानि नामधेयानि । बृहस्पते-
 रेव सायुज्यः सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद ।
 प्रजापतेर्वा एतानि नामधेयानि । प्रजापतेरेव
 सायुज्यः सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद ।
 ब्रह्मणो वा एतानि नामधेयानि । ब्रह्मण एव
 सायुज्यः सलोकतामाप्नोति । य एवं वेद, इति ।

य एतेऽग्निवाय्विन्द्रबृहस्पतिप्रजापतिब्रह्माणो देवाः । प्रजापतिः सत्यलो-
 कवासी चतुर्मुखः । ब्रह्माण्डदेहाभिमानी विराट्पुरुषो ब्रह्मा । सावित्राग्नेः
 सर्वदेवतात्मकत्वात्तेषामग्न्यादीनां देवानां मध्ये यो यो देवः स्वस्यापेक्षित-
 स्तस्य तस्यैव देवस्यैतानि संज्ञानादीनि नामधेयानि । अतस्तत्तद्देवतानाम-
 त्वेन ध्याने सति तत्तद्देवतासायुज्यप्राप्तिर्भवति । तस्माद्देदत्रये यत्फलं
 तत्सर्वमत्र लभ्यत इत्युपपन्नम् ।

अथ सावित्रनामव्युत्पादनेन प्रशंसति—

स वा एषोऽग्निरपक्षपुच्छो वायुरेव । तस्या-
 ग्निर्मुखम् । असावादित्यः शिरः । स यदेते
 देवते अन्तरेण । तत्सर्वं सीव्यति । तस्मा-
 त्सावित्रः (७), इति ॥

अथमहमस्मीति वेदं होवाच सर्वविद्येति विद्येन्द्रस्य वा एतानि नामधेयानि

ब्रह्मण एव सायुज्यं सलोकतामाप्नोति सप्त च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके दशमाध्याय
एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

योऽयमग्निर्भूमौ चीयते तस्येष्टकानिर्मितं पक्षपुच्छादिकं विद्यते । यस्तु मन-
सैव ज्ञायमानोऽग्निः स तु वायुस्वरूप एव न तस्य पक्षपुच्छादिकमस्ति । किंतु
तस्य वायुरूपस्य प्रसिद्धोऽग्निर्मुखत्वेन ध्येयः । असावादित्यः शिरोरूपेण
ध्येयः । यदन्यदेवताजातमस्ति तत्सर्वमेते देवते अन्तरेणैतयोरग्न्यादित्ययो-
र्मध्ये स वायुः सीव्यति सूच्या वस्त्रमिव संयोजयित्वा विच्छिन्नमेकी
करोति । यस्मात्सीव्यति तस्मादयं वायुरूपोऽग्निः सावित्र इत्युच्यते । तदेवं
सावित्राग्निविद्या समापिता ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे दशमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अग्नेर्वायोरिन्द्रस्य बृहस्पतेः प्रजापतेर्ब्रह्मणः स वै ।

संज्ञानं भूस्त्वमेव संवत्सरोऽसि भू राज्यसंवे विपश्चिते प्रजापतिर्देवानियं
वाव सरघा कश्चिद् वा एकादश ।

संज्ञानं राज्ञीं मूर्धा हृदय एष संवत्सरो नार्धमासेषु न मासेषु नव-
चत्वारिंशत् ।

हरिः ॐ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे
दशमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मण-
भाष्ये दशमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १० ॥

अथैकादशप्रपाठकस्याऽऽरम्भः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
सावित्रचयनं प्रोक्तं दशमे हि प्रपाठके ।
नाचिकेताख्यचयनमेकादश उदीर्यते ॥ २ ॥

तत्र प्रथमानुवाक इष्टकोपधानमन्त्रास्तदुपधानप्रकारः सूत्रकारेणैवं संगृ-
हीतः—“ एतेन नाचिकेतो व्याख्यातः, नात्र लेखा भवन्ति, एकविंशतिहि-
रण्येष्टकाः शर्करा वाऽभ्यक्ता उपधानकाले नाभ्यामेवोपधीयन्ते चतुरस्रं परि-
मण्डलं वा लोकोऽसि स्वर्गोऽसीत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रम् ” इति । तत्र प्रथम-
मन्त्रमाह—

हरिः ॐ ।

लोकोऽसि स्वर्गोऽसि । अनन्तोऽस्यपारोऽसि ।
अक्षितोऽस्यक्षय्योऽसि । तपसः प्रतिष्ठा । त्वयी-
दमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् ।
विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे
कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु ।
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्भुवा सीद (१), इति ।

हे प्रथमेष्टकारूपाग्ने त्वं सामान्याकारेण सर्वोऽपि लोकोऽसि । विशेषाकारेण
स्वर्गोऽसि । तथाविधलोकरूपस्त्वं दीर्घपरिमाणेनान्तरहितोऽसि । तिर्यक्प्रमा-
णेनापि पाररहितोऽसि । इतः पूर्वमक्षितः केनाप्यविनाशितोऽसि । इतः परम-
प्यक्षयो विनाशयितुमशक्योऽसि । तादृशस्त्वं तपसः सर्वैरनुष्ठीयमानस्य प्रतिष्ठा
फलभूमिरत एवाऽऽश्रयः । तादृशे त्वयीदं सर्वं जगदन्तर्वर्तते । किं किमिति
तदुच्यते—विश्वं यक्षं सर्वं पूज्यं यद्यद्गुरुदेवादिकं पूज्यमस्ति तत्सर्वं त्वयि
वर्तते । विश्वं भूतं यद्यत्पृथिव्यादिभूतजातमस्ति तत्सर्वं त्वयि वर्तते । विश्वं

सुभूतं यद्यत्सुष्टु पृथिव्यादिभूतकार्यं प्राणिशरीरजातं तत्सर्वं त्वयि वर्तते ।
अतस्त्वं विश्वस्य पूर्वमुत्पन्नस्य जगतो भर्ता पोषकः, विश्वस्य पूर्वमुत्पन्नस्य
जनयितोत्पादकः । कामदुग्धमपेक्षितकामानां दोग्धारमक्षितं क्षयरहितं तादृशं
त्वामिह भूमावहमुपदधे । प्रजापतिरेव त्वामत्र सादयतु । हे इष्टकेऽङ्गिरस्वद्य-
थाऽङ्गिरोभिर्महर्षिभिरुपहिता सती त्वं ध्रुवा स्थिरा जाता तथा तथा प्रजाप-
तिदेवतयोपहिता सती ध्रुवा सीद ।

अथ द्वितीयमन्नमाह—

तपोऽसि लोके श्रितम् । तेजसः प्रतिष्ठा । त्वयी-
दमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् ।
विश्वस्य भर्तृ विश्वस्य जनयितृ । तत्त्वोपदधे
कामदुग्धमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु ।
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्रुवा सीद (२), इति ।

हे द्वितीयेष्टके त्वं तपोऽसि । तच्च तपः प्रथमेष्टकारूपे लोके समाश्रितम् ।
तृतीयेष्टकारूपस्य तेजसः प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । एवमुत्तरत्रापि योजनीयम् । त्वयी-
त्यादि पूर्ववत् । पूर्वत्र लोकस्य पुंलिङ्गत्वाद्भर्ता जनयिता तं त्वेति पुंलिङ्गश-
ब्दैर्निर्देशः । इह तु तपसो नपुंसकत्वाद्भर्तृ जनयित्रिति नपुंसकशब्दैर्निर्देशः ।
एवमुत्तरत्राप्युन्नेयम् ।

अथ तृतीयं मन्नमाह—

तेजोऽसि तपसि श्रितम् । समुद्रस्य प्रतिष्ठा ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभू-
तम् । विश्वस्य भर्तृ विश्वस्य जनयितृ । तत्त्वोप-
दधे कामदुग्धमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु ।
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्रुवा सीद (३), इति ।

तृतीयेष्टकारूपं तेजो द्वितीयेष्टकारूपे तपस्याश्रितम् । चतुर्थेष्टकारूपस्य समु-
द्रस्य स्वयमाश्रयः । अत्रेष्टकानां लोकतपस्तेजःसमुद्रादिरूपत्वं भावनया

द्रष्टव्यम् । परस्परसंश्लेषणेनात्यन्तदृढत्वादेकैकस्या इतराश्रयत्वं च द्रष्टव्यम् ।
अन्यत्पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह—

समुद्रोऽसि तेजसि श्रितः । अपां प्रतिष्ठा ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं
सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता ।
तं त्वोपदधे कामदुवमक्षितम् । प्रजाप-
तिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा
सीद (४), इति ।

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह—

आपः स्थ समुद्रे श्रिताः । पृथिव्याः प्रतिष्ठा
युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं
विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्र्यां विश्वस्य
जनयित्र्यः । ता व उपदधे कामदुवा अक्षिताः ।
प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गि-
रस्वद्ध्रुवा सीद (५), इति ।

आप इत्यस्य विशेष्यत्वात्तदनुसारेण भर्त्र्य इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ।

अथ षष्ठमाह—

पृथिव्यस्यप्सु श्रिता । अग्नेः प्रतिष्ठा । त्वयी-
दमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभू-
तम् । विश्वस्य भर्त्री विश्वस्य जनयित्री । तां

त्वोपदधे कामदुघामक्षिताम् । प्रजापतिस्त्वा
सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ।
(६), इति ।

अथ सप्तममाह—

अग्निरसि पृथिव्याः श्रितः । अन्तरिक्षस्य
प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं
भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य
जनयिता । तं त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् ।
प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिर-
स्वद्ध्रुवा सीद (७), इति ।

अथाष्टममाह—

अन्तरिक्षमस्यग्नौ श्रितम् । वायोः प्रतिष्ठा ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं
सुभूतम् । विश्वस्य भर्तृ विश्वस्य जनयितृ ।
तत्त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा
सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ।
(८), इति ।

अथ नवममाह—

वायुरस्यन्तरिक्षे श्रितः । दिवः प्रतिष्ठा ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं
सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता ।

तं त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा साद-
यतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (९), इति ।

अथ दशमाह—

द्यौरसि वायौ श्रिता । आदित्यस्य प्रतिष्ठा ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं
सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्री विश्वस्य जनयित्री ।
तां त्वोपदधे कामदुघामक्षिताम् । प्रजाप-
तिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा
सीद (१०), इति ।

अथैकादशमाह—

आदित्योऽसि दिवि श्रितः । चन्द्रमंसः प्रतिष्ठा ।
त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं
विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जन-
यिता । तं त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजा-
पतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा
सीद (११), इति ।

अथ द्वादशमाह—

चन्द्रमां अस्यादित्ये श्रितः । नक्षत्राणां
प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं
विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जन-
यिता । तं त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । प्रजा-

पतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्रुधा
सीद (१२) , इति ।

अथ त्रयोदशमाह—

नक्षत्राणि स्थ चन्द्रमसि श्रितानि । संवत्स-
रस्य प्रतिष्ठा युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं
विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्तृणि
विश्वस्य जनयितृणि । तानि व उपदधे काम-
दुधान्यक्षितानि । प्रजापतिस्त्वा सादयतु ।
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्रुधा सीद (१३) , इति ।

अथ चतुर्दशमाह—

संवत्सरोऽसि नक्षत्रेषु श्रितः । ऋतूनां
प्रतिष्ठा । त्वयीदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं
विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जन-
यिता । तं त्वोपदधे कामदुधमक्षितम् । प्रजा-
पतिस्त्वा सादयम् । तया देवतयाऽङ्गिरस्व-
द्रुधा सीद (१४) , इति ।

अथ पञ्चदशमाह—

ऋतवः स्थ संवत्सरे श्रिताः । मासानां प्रतिष्ठा
युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं
विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्तारो विश्वस्य
जनयितारः । तान्व उपदधे कामदुधानक्षि-

तान् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देव-
तयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (१५), इति ।

अथ षोडशमाह —

मासाः स्थर्तुषु श्रिताः । अर्धमासानां प्रतिष्ठा
युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं
विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्तारो विश्वस्य
जनयितारः । तान्व उपदधे कामदुधानक्षि-
तान् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा देवत-
याऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (१६), इति ।

अथ सप्तदशमाह —

अर्धमासाः स्थं माःसु श्रिताः । अहोरात्रयोः
प्रतिष्ठा युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं
विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्तारो
विश्वस्य जनयितारः । तान्व उपदधे काम-
दुधानक्षितान् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तथा
देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (१७), इति ।

अथाष्टादशमाह —

अहोरात्रे स्थोऽर्धमासेषु श्रिते । भूतस्य प्रतिष्ठे
भव्यस्य प्रतिष्ठे । युवयोः रिदमन्तः । विश्वं यक्षं
विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्तारो

विश्वस्य जनयित्री । ते वामुपदधे कामदुघे
अक्षिते । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देव-
तयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (१८), इति ।

भूतस्य च भविष्यतश्च जगतोऽहोरात्राधीनव्यवहारवत्त्वादहोरात्रयोस्त-
त्प्रतिष्ठात्वम् ।

अथैकोनविंशमाह—

पौर्णमास्यष्टकाऽमावास्या । अन्नादाः स्थान्नदुघो
युष्मासु । इदमन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं
विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य भर्त्री विश्वस्य
जनयित्री । ता व उपदधे कामदुघा अक्षिताः ।
प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिर-
स्वद्ध्रुवा सीद (१९), इति ।

या च पौर्णमासी या च माघकृष्णाष्टमी देवता याऽप्यमावास्यादेवता ताः
सर्वा एकोनविंशेष्टकारूपाः । तथाविधास्तिस्रो देवता यूयमन्नादाः स्थ बहन्न-
भक्षणशक्तियुक्ताः स्थ तथाऽन्नदुघोऽस्माकमन्नसंपादकाः स्थ ।

अथ विंशमाह—

राडसि बृहती श्रीरसीन्द्रपत्नी धर्मपत्नी ।
विश्वं भूतमनुप्रभूता । त्वयीदमन्तः । विश्वं
यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् । विश्वस्य
भर्त्री विश्वस्य जनयित्री । तां त्वोपदधे
कामदुघामक्षिताम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु ।

तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (२०), इति ।

हे विशेषके त्वं राडसि राजमानाऽसि । तथा बृहती गुणैर्महत्यसि । श्रीः संपत्प्रदाऽसि । इन्द्रपत्नीन्द्रस्य पालयिष्यसि । धर्मपत्नी धर्मस्य पालयिष्यसि । तथाविधा त्वं भूतं विश्वं पूर्वमुत्पन्नं सर्वं जगदनुसृत्य प्रभूता बहुलाऽसि ।

अथैकविंशमाह—

ओजोऽसि सहोऽसि । बलमसि भ्राजोऽसि ।

देवानां धामामृतम् । अमर्त्यस्तपोजाः । त्वयीद-

मन्तः । विश्वं यक्षं विश्वं भूतं विश्वं सुभूतम् ।

विश्वस्य भर्ता विश्वस्य जनयिता । तं त्वोपदधे

कामदुघमक्षितम् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु ।

तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद (२१), इति ।

लोकस्तपस्तेजः समुद्र आपः पृथिव्यग्निरन्तरिक्षं वायुर्द्यौरादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि संवत्सर ऋतवो मासा अर्धमासा अहोरात्रे पौर्णमासी राडस्योजोऽस्येकविंशतिः ।

लोकः समुद्रोऽग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमाः संवत्सर ओजोऽसि भर्ता श्रितः । तं त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । तपस्तेजोऽन्तरिक्षं भर्तृ श्रितम् । तत्त्वोपदधे कामदुघमक्षितम् । आपः पौर्णमासी भर्त्र्यो जनयिष्यः श्रिताः । ता व उपदधे कामदुघा अक्षिताः । पृथिवी द्यौ राडसि भर्त्री श्रिता । तां त्वोपदधे कामदुघामक्षिताम् । नक्षत्राणि स्थ भर्तृणि श्रितानि । तानि व उपदधे कामदुघान्यक्षितानि । ऋतवो मासा अर्धमासा भर्तारो जनयितारः श्रिताः । तान्व उपदधे कामदुघानक्षितान् । अहोरात्रे भर्त्र्यो श्रिते । ते वामुपदधे कामदुघे अक्षिते । आपो नक्षत्राण्यृतवो मासा अर्धमासाः पौर्णमासी युष्मास्विदमन्तः । अहोरात्रे युवयोरिदमन्तः । अन्यत्र त्वयीदमन्तः ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक एकादशाध्याये
प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः । सहः शत्रूणामभिभवनम् । बलं शरीरशक्तिः ।
भ्राजः कान्तिः । हे एकविंशेष्टके त्वमोजःप्रभृतीनां स्वरूपभूताऽसि । तथा
देवानाममृतं धाम विनाशरहितं स्थानमसि । अमर्त्यो मरणरहितो देवः । स च
तपोजास्तपसा हि देवत्वं लभ्यते । तादृशो देवस्त्वमसि । यद्यप्योजःप्रभृतीनि
नपुंसकानि तथाऽप्यमर्त्य इत्येतस्य पुल्लिङ्गत्वात्तदनुसारेण भर्तेत्यादिपुल्लिङ्ग-
व्यवहारः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे एकादशप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

इष्टकोपधानमन्त्राः प्रथमेऽभिहिताः । द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमेष्वनुवाकेषु
होममन्त्रा उच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण—“ चतुर्गृहीतं जुहोति त्वमग्ने रुद्र इति
शतरुद्रीयस्य रूपमपरं चतुर्गृहीतमग्नाविष्णू इति वसोर्धाराया अपरं चतुर्गृहीत-
मन्नपत इत्यन्नहोमस्यापरं चतुर्गृहीतं सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इति
विश्वमीः ” इति । तत्रास्मिन्द्वितीये शतरुद्रीयस्य प्रतिनिधिरूपं मन्त्रमाह—

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवः । त्वं शर्धो
मारुतं पृक्ष ईशिषे । त्वं वातैररुणैर्यासि
शङ्खयः । त्वं पूषा विधतः पांसि नु त्मना ।
देवा देवेषु श्रयध्वम् । प्रथमा द्वितीयेषु
श्रयध्वम् । द्वितीयास्तृतीयेषु श्रयध्वम् । तृती-
याश्चतुर्थेषु श्रयध्वम् । चतुर्थाः पञ्चमेषु श्रय-
ध्वम् । पञ्चमाः षष्ठेषु श्रयध्वम् (१) । षष्ठाः
सप्तमेषु श्रयध्वम् । सप्तमा अष्टमेषु श्रयध्वम् ।
अष्टमा नवमेषु श्रयध्वम् । नवमा दशमेषु

श्रयध्वम् । दशमा एकादशेषु श्रयध्वम् ।
 एकादशा द्वादशेषु श्रयध्वम् । द्वादशास्त्रयोद-
 शेषु श्रयध्वम् । त्रयोदशाश्चतुर्दशेषु श्रयध्वम् ।
 चतुर्दशाः पञ्चदशेषु श्रयध्वम् । पञ्चदशाः
 षोडशेषु श्रयध्वम् (२) । षोडशाः सप्तदशेषु
 श्रयध्वम् । सप्तदशा अष्टादशेषु श्रयध्वम् ।
 अष्टादशा एकान्नविंशेषु श्रयध्वम् । एकान्न-
 विंशा विंशेषु श्रयध्वम् । विंशा एकविं-
 शेषु श्रयध्वम् । एकविंशा द्वाविंशेषु श्रय-
 ध्वम् । द्वाविंशास्त्रयोविंशेषु श्रयध्वम् ।
 त्रयोविंशाश्चतुर्विंशेषु श्रयध्वम् । चतुर्विंशाः
 पञ्चविंशेषु श्रयध्वम् । पञ्चविंशाः षड्विं-
 शेषु श्रयध्वम् (३) । षड्विंशाः सप्तविंशेषु
 श्रयध्वम् । सप्तविंशा अष्टाविंशेषु श्रयध्वम् ।
 अष्टाविंशा एकान्नत्रिंशेषु श्रयध्वम् । एकान्न-
 त्रिंशास्त्रिंशेषु श्रयध्वम् । त्रिंशा एकत्रिं-
 शेषु श्रयध्वम् । एकत्रिंशा द्वात्रिंशेषु श्रय-
 ध्वम् । द्वात्रिंशास्त्रयस्त्रिंशेषु श्रयध्वम् ।
 देवास्त्रिरेकादशास्त्रिंशस्त्रिंशाः । उत्तरे भवत ।
 उत्तरवर्त्मान् उत्तरसत्त्वानः । यत्काम इदं

जुहोमि । तन्मे समृध्यताम् । वयं स्याम
पतयो रयीणाम् । भूर्भुवः स्वः स्वाहा (४), इति ॥

पष्ठेषु श्रयध्वं षोडशेषु श्रयध्वं षड्विंशेषु श्रयध्वमुत्तरे भवतोत्तरवर्त्मान् उत्त-
रमत्त्वानश्चत्वारि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक एकादशाध्याये
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

हेऽग्ने त्वं रुद्रो घोरतनुयुक्तः । असुरः शत्रूणां निरसिता । दिवो द्युलो-
कस्य मह उत्सवरूपः । हविर्हवनेनोत्सवकारित्वात् । त्वं मारुतं शर्धो मरुतां
संवन्धि बलम् । बलवत्त्वेन प्रसिद्धानां मरुद्गणानामपि त्वदनुग्रहेण बलं भवति ।
अतः पृथ ईशिषे मरुद्भिः संपृक्तस्तदीयं सैन्यं नियमयसि । किञ्च त्वं शङ्गयः
मुखं प्राप्तो वायुवेगैररुणवर्णैरश्वैर्यासि । किञ्च पोषकस्त्वं नु त्मना स्वयमेव
पासि । कान्विधत्तो हविषा परिचर्यान्विदधतो यजमानान् । अस्याग्निस्वरूपस्य
रुद्रस्य मूर्तिविशेषा देवास्त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाः । तथा च मन्त्रान्तरमाम्नायते—
“ त्रिंशत्रयश्च गणिनो रुजन्तः ” इति । तथाविधा हे देवा देवेषु श्रयध्व-
मन्योन्यमाश्रयध्वं मदनुग्रहाय परस्परं प्रीतियुक्ता भवन्त्वित्यर्थः । सामान्या-
कारेण संक्षिप्योक्तं पुनर्विशेषाकारेण प्रपञ्चयते । त्रयस्त्रिंशत्संख्याकानां देवानां
मध्य एकैकस्य त्रयो मूर्तिविशेषाः । तत्र प्रथमस्य देवस्य मूर्तिविशेषाः प्रथमा
इत्युच्यन्ते । द्वितीयस्य देवस्य मूर्तिविशेषा द्वितीयाः । हे प्रथमे देवा द्वितीयेषु
देवेषु श्रयध्वं द्वितीयैर्देवैः सह प्रीतियुक्ता भवत । एवं द्वितीयादिषु त्रयस्त्रिंशा-
न्तेषु योजनीयम् । त एते मुख्यदेवास्त्रिरेकादशास्त्रिगुणिता एकादशसंख्याका
लोकत्रयवर्तिनः । तथा च मन्त्रान्तरमाम्नातम्—“ ये देवा दिव्येकादश स्थ
पृथिव्यामध्येकादश स्थाप्सुषदो महिनैकादश स्थ ” इति । ते च त्रिविधा अपि
पुनस्त्रिंशत्संख्याका भवन्ति । तावन्तो हे देवा उत्तरे भवतोत्कृष्टा भवत । तदे-
वोत्तरत्वं स्पष्टी क्रियते । उत्तरमुत्कृष्टं वर्त्म मार्गो येषां त उत्तरवर्त्मानः स्वर्ग-
मार्गप्रापका इत्यर्थः । उत्तर उत्कृष्टाः सत्त्वानः सात्त्विकमूर्तिविशेषा येषां ते
उत्तरवर्त्मानः । अत एव रुद्रस्य मूर्तिविशेषानभिप्रेत्य रुद्राध्याये समाम्नातम्—
‘ अथो ये अस्य सत्त्वानोऽहं तेभ्योऽकरं नमः ’ इति । अस्मदनुग्रहपरा इत्यर्थः ।
तथाविधा हे देवा यत्कामो यद्विषयकामनायुक्तः सन्नहमिदं द्रव्यं जुहोमि

तत्फलं मे मदर्थे समृध्यतां समृद्धं भवतु । युष्मत्प्रसादाद्वयं भूर्भुवःस्वर्लोक-
त्रये रयीणां पतयो धनस्वामिनः स्याम स्वाहुतमिदमस्तु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे एकादशप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये शतरुद्रीयस्य प्रतिनिधिरूपो मन्त्र उक्तः । तृतीये वसोर्धारायाः
प्रतिनिधिरूपो मन्त्र उच्यते—

अ॒ग्ना॑विष्णू॒ स॒जोष॑सा । इ॒मा वर्ध॑न्तु वां॒ गिरः॑ ।
द्यु॒म्रैर्वा॑जेभिरा॒गत॑म् । रा॒ज्ञीं॑ वि॒राज्ञीं॑ । स॒म्राज्ञीं॑
स्व॒राज्ञीं॑ । अ॒र्चिः॑ शो॒चिः॑ । तपो॒ हरो॒ भाः॑ ।
अ॒ग्निः॑ सो॒मो बृ॒हस्प॑तिः । विश्वे॑ दे॒वा भु॒वन॑स्य
गो॒पाः । ते सर्वे॑ सं॒गत्य॑ । इ॒दं मे॒ प्राव॑ता
वचः॑ । व॒यं स्या॑म॒ पत॑यो रयी॒णाम् । भूर्भुवः॑
स्वः॑ स्वाहा (१), इति ॥

संगत्य त्रीणि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके एकादशा-
ध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

हेऽग्नाविष्णू सजोषसा परस्परं मयाऽपि सह समानप्रीती वां युवामिमा
गिरो मदीयाः स्तुतिरूपा वाचो वर्धयन्तु परितोषयन्तु । युवामपि द्युम्रैर्धनैर्वाजे-
भिरन्नैश्च सहाऽऽगतमिह कर्मणि समागतम् । राज्ञ्यदयो देवताविशेषाः । राज्ञी
राजमाना । विराज्ञी विशेषेण राजमाना । सम्राज्ञी सम्यग्राजमाना । स्वराज्ञी,
आभरणदीपादिनैरपेक्ष्येण स्वयमेव राजमाना । अर्चिर्ज्वालाभिमानिनी ।
शोचिः कान्त्यभिमानिनी देवता । तपः संतापशक्तिः । हरः पापहरणशक्तिः ।
भाः पदार्थावभासनशक्तिः । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः । ते सर्वे भुवनस्य गोपा

रक्षकाः सन्तः संगत्य मया संबध्य मे मदीयमिदं प्रार्थनारूपं वचः प्रावत प्रक-
र्षेण रक्षत । वयमित्यादि पूर्ववत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्ड एकादशप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये वसोर्धारायाः प्रतिनिधिरूपो मन्त्र उक्तः । यथा महाचयने शतरू-
द्रीयं वसोर्धारा चेत्युभयमस्ति तद्वदन्नस्यान्नस्य जुहोतीत्येवमन्नहोमोऽप्यस्ति ।
तद्वदत्राप्यन्नहोमार्थो मन्त्रश्चतुर्थेऽभिधीयते—

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि । अनमीवस्यं शुष्मिणः ।
प्र प्रदातारं तारिषः । ऊर्जे नो धेहि
द्विपदे चतुष्पदे । अग्नें पृथिवीपते । सोमं
वीरुधां पते । त्वष्टः समिधां पते । विष्णं वा-
शानां पते । मित्रं सत्यानां पते । वरुण
धर्मणां पते (१) । मरुतो गणानां पतयः ।
रुद्रं पशुनां पते । इन्द्रो जसां पते । बृहस्पते
ब्रह्मणस्पते । आ रुचा रोचेऽहं स्वयम् । रुचा
रुरुचे रोचमानः । अतित्यादः स्वराभरेह ।
तस्मिन्योनौ प्रजनौ प्रजायेथ । वयं स्याम
पतयो रयीणाम् । भूर्भुवः स्वः स्वाहा (२), इति ।

वरुण धर्मणां पते स्वः स्वाहा ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके एकादशाध्याये
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

हेऽन्नपतेऽन्नस्य पालकाग्ने नोऽस्मभ्यमन्नस्य सारं देहि । कीदृशस्यानमीव-
स्याऽऽरोग्यहेतोः शुष्मिणो बलहेतोः प्रदातारं प्रकर्षेण तुभ्यं हविषो दातारं
मां प्रतारिषः प्रकर्षेण तारय दारिद्र्यादुत्तीर्णं कुरु । नोऽस्मदीयं द्विपदे मनु-
ष्याय चतुष्पदे पशवे चोर्जं धेहि क्षीरादिरसं संपादय । अग्न्यादयो बृहस्प-
त्यन्ता देवाः पृथिव्यादीनां पालकाः । तादृशा हे देवा भवदनुग्रहादहं स्वय-
मेव परनैरपेक्ष्येण रुचा दीप्त्या रोचे सर्वतो दीप्ये । तथा स्वयं रोचमानो
दीप्यमानो रुचा स्वकीयया दीप्त्या रुरुचे परानपि प्रकाशयामि । हेऽग्नेऽदो
मानुषसुखमतीत्येहास्मिन्कर्मणि स्वराभर स्वर्गसुखमानय । तस्मिन्योनौ तथा-
विधे स्वर्गसमानसुखयुक्ते स्थाने प्रजनौ प्रजोत्पत्तिहेतौ प्रजायेय पुत्रादीनुत्पा-
दयेय । वयमित्यादि पूर्ववत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे एकादशप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थेऽन्नहोममन्त्र उक्तः । पञ्चमे विश्वप्रीनामको होममन्त्र उच्यते—

सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः । सर्पिष्यः सप्त
धामं प्रियाणि । सप्त होत्रा अनुविद्वान् । सप्त
योनीरापृणस्वा घृतेन । प्राची दिक् । अग्निर्दे-
वता । अग्निं स दिशां देवं देवतानामृच्छतु ।
यो मैतस्यै दिशोऽभिदासति । दक्षिणा दिक् ।
इन्द्रो देवता (१) । इन्द्रं स दिशां देवं देव-
तानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशोऽभिदासति ।
प्रतीची दिक् । सोमो देवता । सोमं स दिशां
देवं देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै दिशोऽ-

भिदासंति । उदीची दिक् । मित्रावरुणौ
 देवता । मित्रावरुणौ स दिशां देवौ देवताना-
 मृच्छतु । यो मैतस्यै दिशोऽभिदासंति (२) ।
 ऊर्ध्वा दिक् । बृहस्पतिर्देवता । बृहस्पतिः
 स दिशां देवं देवतानामृच्छतु । यो मैतस्यै
 दिशोऽभिदासंति । इयं दिक् । अदितिर्देवता ।
 अदितिः स दिशां देवीं देवतानामृच्छतु । यो
 मैतस्यै दिशोऽभिदासति । पुरुषो दिक् ।
 पुरुषो मे कामान्त्समर्धयतु । अन्धो जागृविः
 प्राण । असावेहि । बधिर आक्रन्दयितरपान ।
 असावेहि । उषसमुषसमशीय । अहमसो ज्योति-
 रशीय । अहमसोऽपोऽशीय । वयः स्याम पतयो
 रयीणाम् । भूर्भुवः स्वः स्वाहा (३), इति ॥

दक्षिणा दिग्निद्रो देवता मित्रावरुणौ सदिशां देवौ देवतानामृच्छतु
 यो मैतस्यै दिशोऽभिदासत्यर्धयतु नवं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक एकादशाध्याये
 पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

हेऽग्ने तव समिधः सप्तसंख्याकाः । अश्वत्थोदुम्बरपलाशशमीविकङ्कताश-
 निहतवृक्षपुष्करपर्णरूपाः । अत एव सूत्रकार आधानप्रकरणे—“यथोक्तसं-
 भारान्सप्तमत्रकाननुक्रम्येति वानस्पत्याः” इत्युपसंजहार । ज्वालारूपा जिह्वाः
 सप्त । तथा चाऽऽथर्वणिका आमनन्ति—“काली कराली च मनोजवा च
 सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी लोलायमाना

इति सप्त जिह्वाः” इति । ऋषयो मन्त्राः । ते च यथोक्तसमित्संपादनार्थाः सप्तसंख्याकाः “ अश्वो रूपं कृत्वा यदश्वत्थेऽतिष्ठः ” इत्यादयः समाम्नाताः । प्रियाणि धाम स्थानानि, आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसभ्यावसथ्यप्राजाहिताग्नीध्रीयाख्यानि(णि) सोमयागे वह्निधारकाणि सप्तसंख्याकानि । होत्रा होतृप्रमुखा वषट्कर्तारः । होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टाऽच्छावाक आग्नीध्रश्चेति सप्तसंख्याकाः । तादृशः सप्तसमिदादियुक्तस्त्वमनुविद्वानाहवनीयादीनि स्थानान्यनुक्रमेण जानन्सप्त योनीराहवनीयादीनि स्थानानि घृतेन सर्वतः पूरय । येयं प्राची दिग्दृश्यते तस्या दिशोऽग्निर्देवता, अग्निर्हि तां दिशं पालयति । एवं सति यः शत्रुर्माभेतस्या दिशः सकाशादभिदासति हिनस्ति स शत्रुर्दिशां देवानां च मध्ये प्राग्दिक्पालकमग्निं देवमृच्छतु प्राप्नोतु । सोऽग्निरेव तं शत्रुं निवारयिष्यतीत्यभिप्रायः । एवं दक्षिणादिषु योज्यम् । इयं दिगित्यनेनाधरा दिक्प्रदर्श्यते । अदितिर्भूमिस्तस्या दिशो देवता । पुरुषो दिगित्यनेन सर्वत्र परिपूर्णः परमात्मा सर्वदिक्समष्टिरूप इत्युच्यते । स च पुरुषो मे मदीयान्कामान्समृद्धान्करोतु । योऽयं प्राणवायुर्मुखनासिकावर्ती सोऽयं दर्शनशक्त्यभावादन्यः । उच्छ्वासक्रियायामप्रमत्तत्वाज्जागृविः । हे प्राण, असावेहि तादृशो भूत्वा समागच्छ । अपानवायुः श्रवणशक्त्यभावाद्ब्रधिरः । उदरमध्ये क्रन्दनस्य ध्वनिविशेषस्य हेतुत्वादाक्रन्दयिता । हेऽपानवायो तादृशः सन्नागच्छ । तयोः प्राणापानदेवयोः प्रसादादहमुषसमुषसं दैनैदिनवर्तिनमुषःकालमशीय प्राप्नुयाम् । स एवार्थः स्पष्टी क्रियते । हेऽसो प्राणाहं ज्योतिरशीय प्रकाशं प्राप्नुयां न कदाचिदप्यन्धकारम् । किंच हेऽसो प्राणाहं त्वत्प्रसादादपो वृष्टिजलादिकमशीय प्राप्नुयाम् । वयमित्यादि पूर्ववत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे एकादशप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे विश्वप्रीनामको होममन्त्रोऽभिहितः । षष्ठे तूपस्पर्शनादिमन्त्रा अभिधीयन्ते । तत्र बौधायनः—“ अथाग्निमभिमृशति । यत्तेऽचितम् ” इति, पाठस्तु—

यत्तेऽचितं यदु चितं ते अग्ने । यत्त ऊनं यदु तेऽ-

तिरिक्तम् । आदित्यास्तदङ्गिरसश्चिन्वन्तु । विश्वे
ते देवाश्चितिमापूरयन्तु । चितश्चासि संचित-
श्चास्यग्ने । एतावांश्चासि भूयांश्चास्यग्ने, इति ।

हेऽग्ने ते तव संबन्धि यदङ्गमचितं चयनकाले विस्मृतं ते तव संबन्धि यदु
यदप्यङ्गं चितमविस्मरणेन चयनं कृतम् । किंच ते तव संबन्धि यदङ्गमूनं
मन्त्रादिविकलं ते तव यदु यदप्यङ्गमतिरिक्तं तत्सर्वमङ्गम्, आदित्या देवा
अङ्गिरसो महर्षयश्च चिन्वन्तु यथाशास्त्रं चयनं कुर्वन्तु । विश्वे सर्वे देवास्ते
त्वदीयां चितिमापूरयन्तु । हेऽग्ने त्वमनेन प्रकारेण चितश्चासि, अस्माभिरादौ
चितोऽसि पश्चाद्देवैः संचितश्चासि सम्यक्चितोऽसि । एकविंशतिभिरिष्टका-
भिर्यावान्संपद्यते हेऽग्ने त्वमेतावानप्यसि । फलतो भूयानप्यसि ।

कल्पः—“लोकं पृणोति लोकंपृणा उपदधाति” इति । ते एते द्वे ऋचौ ।
तत्र प्रथमामाह—

लोकं पृण छिद्रं पृण । अथो सीद शिवा
त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिः । अस्मिन्यो-
नावसीषदन् (१) । तया देवतयाऽङ्गिरस्व-
द्रुवा सीद, इति ।

हे इष्टके लोकं चयनार्थं प्रदेशे पूर्वोक्ताभिरिष्टकाभिरनाक्रान्तमवशिष्टं
स्थानं पृण पूरय । तथा छिद्रं पृण द्वयोरिष्टकयोर्मध्ये किंचिदपि छिद्रं यथा
न दृश्यते तथा पूरय । अत्यन्तं संश्लिष्टा भवेत्यर्थः । अथो अपि च त्वं शिवा
शान्ता सती सीदावतिष्ठस्व । इन्द्राग्नी बृहस्पतिश्चेत्येते देवा अस्मिन्योनौ
स्थाने त्वामसीषदन्सादितवन्तः । तथेन्द्रादिदेवतयाऽङ्गिरोभिरिवोपहिता सती
ध्रुवा सीद स्थिरा भूत्वेह तिष्ठ ।

अथ द्वितीयामाह—

ता अस्य सूददोहसः । सोमं श्रीणन्ति

पृश्नयः । जन्मन्देवानां विशः । त्रिष्वारोचने
दिवः । तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद, इति ।

दिवो रोचने स्वर्गस्य प्रकाशकेऽस्य जन्मन्यजमानस्य जन्मानि निमित्तभूते सति देवानां संबन्धिन्यो विशः प्रजारूपाः पृश्नयोऽल्पगोसदृशाः सूददो-
हसोऽन्नस्य दोहयित्र्यस्ता इष्टकाः सोमं श्रीणन्ति पक्वं कुर्वन्ति । कदा त्रिषु
सवनेषु । आ समन्ताद्यानि प्रातःसवनादीनि तेषु निरन्तरं सोमपाके हेतव
एता इष्टका इत्यर्थः । एता इष्टका यद्देवतासंबन्धिन्यस्तया देवतयेत्यादि
पूर्ववत् ।

अथ महाग्निचयन आग्नेय्या गायत्रिया प्रथमां चितिमभिमृशेदित्यादिना
पञ्चभिर्ऋग्भिः पञ्चानां चितानां स्पर्शनमुक्तम् । इह तु चितेरेकत्वात्पञ्चभिर-
प्येकामेवाभिमृशेत् । तत्र प्रथमामाह—

अग्ने देवाः इहाऽऽवह । जज्ञानो वृक्त-
बर्हिषे । असि होता न ईड्यः, इति ।

हेऽग्ने त्वमिह कर्मणि देवानावह । जज्ञान उत्पन्न एव सन्नोऽस्माकं वृक्तबर्हि-
षेऽनिष्पन्नयज्ञनिष्पन्न्यर्थं होता होमनिष्पादकः । ईड्यः स्तुत्यश्वासि ।

अथ द्वितीयामाह—

अगन्म महा मनसा यविष्ठम् (२) । यो
दीदाय समिद्ध स्वे दुरोणे । चित्रभानू रोदसी
अन्तरुर्वी । स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यञ्चम् , इति ।

योऽग्निः स्वे दुरोणे स्वकीये गृहे समिद्धः सम्यक्प्रज्वलितो दीदाय दीप्त-
वान् । तमग्निं मनसाऽगन्म वयं प्राप्तवन्तः । कीदृशं महा गुणैर्महान्तं पूज्यं वा
यविष्ठं युवतमम् , स्वाहुतं सुष्टु होमेन तर्पितम् , विश्वतः प्रत्यञ्चं सर्वतोऽभि-
मुखम् , उर्वी रोदसी, अन्तः, विस्तीर्णयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये चित्रभानुर्विचित्र-
रश्मिः, यो दीदायेत्यन्वयः । यद्वा चित्रभानुमिति द्वितीयार्थत्वेन व्याख्येयम् ।

अथ तृतीयामाह—

मेधाकारं विदथस्य प्रसाधनम् । अग्निः

होतारं परिभूतं मतिम् । त्वाम-
 र्भस्य हविषः समानमित् । त्वां
 महो वृणते नरो नान्यं त्वत्, इति ।

हे चित्तिरूप त्वामग्निं स्पृशामीति शेषः । कीदृशं मेधाकारं ग्रन्थतदर्थधार-
 णशक्तिर्मेधा तां करोतीति मेधाकारस्तम्, विदथस्य यज्ञस्य प्रसाधनं प्रकर्षेण
 साधनभूतम् । होतारं देवानामाह्वयितारम्, परिभूतं शत्रूणामतिशयेन
 तिरस्कर्तारम् । मतिं मननीयम् । अर्भस्याल्पस्यापि हविषः समानमित्सदृश-
 मेव । न ह्येतावद्धविः स्वी करोति न त्वल्पमित्येवं वैषम्यम् । नरो मनुष्या यज-
 मानाः सर्वत्र महो महनीयं त्वां वृणते संभजन्ते त्वदन्यं कंचिदपि यज्ञनिर्वा-
 हार्थं न वृणते ।

अथ चतुर्थीमाह—

मनुष्वत्त्वा निधीमहि । मनुष्वत्समिधीमहि ।
 अग्ने मनुष्वदङ्गिरः (३) । देवान्देवायते यज, इति ।

हेऽग्ने त्वां मनुष्वन्निधीमहि यथा कथंचिन्मनुष्यं बन्धुं सखायं वा क्वचि-
 द्विस्रम्भेण स्थापयामस्तथा त्वामप्यस्मिन्कर्मणि विस्रम्भेण स्थापयामः । तथा
 मनुष्वत्कस्मिन्मनुष्य इव त्वयि विस्रब्धाः सन्तस्त्वां समिधीमहि सम्यक्प्र-
 ज्वालयामः । हेऽङ्गिरोऽङ्गसौष्टवयुक्ताग्ने मनुष्वन्मनुष्यत्विगिव देवायते देवा-
 नात्मन इच्छते यजमानाय देवान्यज पूजय ।

अथ पञ्चमीमाह—

अग्निर्हि वाजिनं विशे । ददाति विश्वचर्षणिः ।
 अग्नी राये स्वाभुवंम् । स प्रीतो याति वार्यम् ।
 इषं स्तोतृभ्य आभर, इति ।

विश्वे चर्षणयो मनुष्या यस्यासौ विश्वचर्षणिः सर्वमनुष्योपकारकः । अय-
 मग्निः खलु विशे प्रजायै वाजिनमन्नं ददाति । अयमग्नी राये धनार्थं यजमा-
 नानां धनदानाय स्वाभुवं सुष्टु सर्वतो भूमिं प्राप्तवानिति शेषः । सोऽग्निः

प्रीतः सन्वार्यं वरणीयं यजमानं याति प्राप्नोति । हेऽग्ने स्तोतृभ्यो यजमानेभ्य इषमन्नमाभर संपादय ।

कल्पः—“चात्वालात्पुरीषमाहृत्य पृष्ठो दिवीति वैश्वानर्यर्चा चितावध्यु-
हति सा चितिर्भवति” इति । पाठस्तु—

पृष्ठो दिवि पृष्ठो अग्निः पृथिव्याम् । पृष्ठो
विश्वा ओषधीराविवेश । वैश्वानरः सहसा पृष्ठो
अग्निः । स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम् (४), इति ॥

असीषदन्यविष्ठमङ्गिरो नक्तम् ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक एकादशाध्याये
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

पृष्ठ इत्यत्र सकारलोपश्लान्दसः । अयमग्निर्दिवि स्पृष्ट आदित्यरूपेणा वस्थितः ।
पृथिव्यामिह पाकप्रकाशकारित्वेनावस्थितः । तथा फलपाककारी सन्पृष्ठः
संबद्धः सर्वा अप्योषधीराविवेश । वैश्वानरोऽग्निः सहसा बलेन पृष्ठः
संबद्धः । स तादृशो नोऽस्मान्दिवा रिषो हिंसकात्पातु । नक्तं रात्रावपि
सोऽस्मान्पातु ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे एकादशप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे स्पर्शनाद्यर्था मन्त्रा उक्ताः । एतावता नाचिकेतचयनस्यापेक्षिता मन्त्रा
उक्ताः । अथानुवाकचतुष्टयेन ब्राह्मणमभिधीयते । तत्रास्मिन्सप्तमानुवाके
नाचिकेताग्निदेवतोपासनमभिधीयते—

अयं वाव यः पवंते । सोऽग्निर्नाचिकेतः । स
यत्प्राङ् पवंते । तदस्य शिरः । अथ यदक्षिणा ।
स दक्षिणः पक्षः । अथ यत्प्रत्यक् । तत्पु-

च्छम् । यदुदङ् । स उत्तरः पक्षः (१) ।

अथ यत्संवाति । तदस्य समञ्चनं च प्रसारणं च । अथो संपदेवास्य सा, इति ।

अयं वाव प्रत्यक्षतो दृश्यमान एव यो वायुः पवते संचरति सोऽयं पूर्वोक्तनाचिकेताग्निदेवस्वरूपः । स वायुः प्राग्दिग्भिमुखः संचरतीति यत्तदस्य नाचिकेताग्नेः शिरस्थानीयम् । अनन्तरं दक्षिणस्यां दिशि संचरतीति यत्सोऽयं पक्ष्यकारस्य नाचिकेताग्नेर्दक्षिणः पक्षः । अथ प्रत्यङ्मुखः संचरतीति यत्तत्पुच्छस्थानीयम् । अनन्तरमुत्तराभिमुखं संचरतीति यत्सोऽयमुत्तरः पक्षः । अथ संवाति संभूय सर्वत्र प्रसरतीति यत्तदस्याग्नेः संकोचो विकाशश्च । अपि च येयं शिरआदिकल्पना सेयमस्याग्नेः संपदेव ध्यानार्थं संपादनमेव । एवं संपाद्य ध्यायेदित्यर्थः ।

अथ पूर्वोक्तस्य चयनस्येदानीमुक्तस्य ध्यानस्य च समानं फलं दर्शयति—

स२ ह वा अस्मै स कामः पद्यते ।

यत्कामो यजते । योऽग्निं नाचिकेतं

चिनुते । य उं चैनमेवं वेद, इति ।

नाचिकेतो नाम कश्चिदुद्दालकस्य पुत्र उत्तरानुवाके वक्ष्यते तन्नाम्ना प्रसिद्धो नाचिकेतो लोकोऽसीत्यादिमन्त्रसाध्योऽग्निस्तं पूर्वोक्तप्रकारेण यश्चिनुते । योऽप्यन्यः कश्चिदयं वाव यः पवत इत्याद्युक्तप्रकारेणोपास्ते । उभयविधः स पुरुषो यद्विषयकामनायुक्तोऽनुतिष्ठति स कामोऽस्मै संपद्यते सम्यक्प्राप्यते ।

तस्याग्नेराधारत्वेन हिरण्यध्यानं विधत्ते—

यो ह वा अग्नेर्नाचिकेतस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठां

वेद । आयतनवान्भवति । गच्छति प्रति-

ष्ठाम् (२) । हिरण्यं वा अग्नेर्नाचिकेतस्याऽऽ-

यतनं प्रतिष्ठा । य एवं वेद । आयतनवान्भ-

वति । गच्छति प्रतिष्ठाम्, इति ।

आयतनमाधारः प्रतिष्ठा चिरमवस्थानम् । हिरण्येष्टकानां नाचिकेताग्रावुप-
हितत्वाद्विरण्यमस्याऽऽधारः । तत्रैवास्य चिरकालावस्थितिः । हिरण्यस्याऽऽका-
रद्वयध्यानेनासौ गृहवान्भूत्वा चिरकालस्थितिं लभते । फलस्य पुनर्वचनमु-
पसंहारार्थम् ।

अथ हिरण्यशरीरत्वेन ध्यानं विधत्ते—

यो ह वा अग्नेर्नाचिकेतस्य शरीरं वेद । सश-
रीर एव स्वर्गं लोकमेति । हिरण्यं वा अग्ने-
र्नाचिकेतस्य शरीरम् । य एव वेद । सशरीर
एव स्वर्गं लोकमेति, इति ।

हिरण्यस्य शरीरत्वध्यानेन मनुष्यशरीरसहितस्यैव स्वर्गप्राप्तिः ।
फलान्तरं दर्शयति—

अथो यथा रुक्म उत्तमो भाय्यात् (३) ।
एवमेव स तेजसा यशसा । अस्मिंश्च लोकेऽ-
मुष्मिंश्च भाति, इति ।

अपि च यथा लोके रुक्मः सौवर्णाभरणविशेष उत्कर्षेणाग्नौ तप्तः सन्स्व-
निष्ठां कालिकां परित्यज्य विस्पष्टं भासेत्, एवमेव स हिरण्यध्याता शरीर-
कान्त्या कीर्त्या च लोकद्वये प्रकाशते ।

अथाग्निचिता तदुपासकेन च प्राप्यानां लोकानामत्युत्तमत्वं वक्तुं लोकवि-
भागं दर्शयति—

उरवो ह वै नामैते लोकाः । येऽवरेणाऽऽदित्यम् ।
अथ हैते वरीयांसो लोकाः । ये परेणाऽऽ-
दित्यम् । अन्तवन्तश्च ह वा एष क्षय्यं लोकं
जयति । योऽवरेणाऽऽदित्यम् । अथ हैषोऽ-
नन्तमपारमक्षय्यं लोकं जयति । यः परे-

णाऽऽदित्यम् , इति ।

द्विविधाः स्वर्गलोका आदित्यलोकादर्वाञ्च उपरितनाश्च । तत्राऽऽदित्यमव-
रेणाऽऽदित्यादर्वाञ्चो ये लोकाः स्वर्गविशेषास्ते सर्वेऽप्युरवो विस्तीर्णा इति ।
नाम प्रसिद्धम् । अथ ये स्वर्गलोका आदित्यं परेणाऽऽदित्यलोकात्परस्ताद्व-
र्तन्त एते वरीयांसोऽतिशयेन विस्तीर्णाः । एवं सति यः पुमानादित्याद-
र्वाञ्चं लोकं प्राप्नोति । एष पुमानन्तवन्तं विनाशयुक्तं क्षय्यं परस्परमेकैकापे-
क्षया क्षयार्हं तादृशं लोकं प्राप्नोति । यस्त्वादित्यात्पराञ्चं प्राप्नोति, एष पुमा-
नन्तमपारम्, आतानवितानाभ्यामवसानरहितमक्षय्यं भोग्यवस्तुक्षयरहितं
लोकं प्राप्नोति ।

एवं विभागे व्यवस्थिते सति नाचिकेताग्निं चिन्वतस्तस्योपासकस्य चोप-
रितनलोकप्राप्तिफलं दर्शयति—

अनन्तं ह वा अपारमक्षय्यं लोकं जयति ।

योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उं चैनमेवं वेद, इति ।

आदित्यमण्डलाद्ब्रह्मवर्तिनं ब्रह्मलोकं प्राप्तस्याऽऽयुष्क्षयहेतुभूतकालपार-
तत्रयाभावं दृष्टान्तेन दर्शयति—

अथो यथा रथे तिष्ठन्पक्षसी पर्यावर्तमाने
प्रत्यपेक्षते । एवमहोरात्रे प्रत्यपेक्षते । नास्या-
होरात्रे लोकमाप्नुतः । योऽग्निं नाचिकेतं
चिनुते । य उं चैनमेवं वेद (४) , इति ।

उत्तरः पक्षो गच्छति प्रतिष्ठां भाष्याद्यः परेणाऽऽदित्यमष्टौ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक एकादशाध्याये
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अत्युन्नतस्य रथस्योपरि वर्तमानः पुरुषो रथस्य पार्श्वयोरधोभागे पुनः
पर्यावर्तमाने पक्षसी उभे चक्रे, स्वस्मादत्यन्तमधस्तनत्वेन प्रतिक्षणं पश्यति,
एवमसौ ब्रह्मलोके वर्तमानः पुरुषोऽधस्तनेषु मनुष्यादिलोकेषु प्राणिनामायु-
ष्क्षपणाय पुनः पुनः पर्यावर्तमाने अहोरात्रे स्वस्मादत्यन्तनीचत्वेन प्रतिक्षणं

पश्यति । यो नाचिकेतमग्निं चिनुते यश्चोपास्त उभयविधस्यास्य लोकमहो-
रात्रे न प्राप्नुतः । ब्रह्मलोके हि नैते अहोरात्रे अत्यल्पे प्रसरतः किंतु कल्प-
मात्रमेकमहः । तस्मादितरलोकेष्विव नास्याऽऽयुः क्षीयते ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे एकादशप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे नाचिकेताग्न्युपासनं पक्ष्याकारवायुदेवताविषयमुक्तम् । अष्टमे ब्रह्म-
लोकप्राप्तिलक्षणस्य तत्फलस्य मृत्युराहित्यमुपाख्यानेन दर्शयति । तत्राऽऽदौ
नाचिकेतसः प्रश्नं दर्शयति—

उ॒श॒न्ह॒ वै वा॑ज॒श्र॒व॒सः॒ सर्व॑वे॒द॒सं द॑दौ । तस्यं ह॒
न॒चि॑के॒ता॒ नाम॑ पु॒त्र आ॑स । तं हं कु॒मा॒रं
सन्त॑म् । दक्षि॑णासु नी॒यमा॑नासु श्रद्धाऽऽ-
वि॑वेश । स हो॒वाच॑ । तत॒ कस्मै॑ मां दा॒स्य-
सी॑तिं द्वि॒तीयं॑ तृ॒तीयम्, इति ।

वाजोऽन्नं तद्दाननिमित्तं श्रवः कीर्तिर्यस्यासौ वाजश्रवाः कश्चिन्मुनिर्गौत-
मगोत्रोत्पन्नस्तस्य पुत्र उद्दालकाख्यो मुनिर्वाजश्रवसः । स च कदाचित्सर्वस्व-
दक्षिणाकेन विश्वजिदादियागेनोशंस्तत्फलं कामयमानो यागमध्ये सर्ववेदसं
सर्वस्वमृत्विग्भ्यो ददौ । तस्मिन्काले तस्योद्दालकस्य कश्चित्पुत्रो नाचिकेता
नाम आसीत् । स चोपनयनयोग्यवयस्कः कुमारो भूत्वा तदा वर्तते । तं
कुमारं सन्तं नाचिकेतसमृत्विजः प्रति दक्षिणासु पित्रा नीयमानास्वतिशयेन
श्रद्धाऽऽविवेश । यथाशास्त्रं दक्षिणा दातव्येत्येषा बुद्धिः श्रद्धातिशयः ।
श्रद्धाविशिष्टः स कुमारो मनस्येवं विचारयामास । कर्मसाद्गुण्यार्थं पित्रा
सर्वस्वं दातव्यम् । अहं च पितुः स्वं तस्माद्दातव्योऽहमिति विचार्य पितरं
प्रत्येवमुवाच । हे तत हे पितः कस्मा ऋत्विजे मां दास्यसीति । तदानीं
बालोऽयं मुग्ध इति तद्वचनमुपेक्ष्य तूष्णीं स्थितं पितरं प्रति द्वितीयं बारं तृतीयं
वारं च तथैवोवाच ।

पुत्रस्य प्रश्नं दर्शयति—

त९ ह परीत उवाच । मृत्यवे त्वा ददामीति, इति ।

अयं तावन्मुग्धो न भवति । किं तु धूर्त इत्येवं कुपितः संस्तदाभिमुख्येन पर्यावृत्तः कोपावेशान्मृत्यवे त्वा ददामीति तं कुमारमुवाच । अस्मिन्नवसरे काचिददृश्यमानशरीरा दैवी वाक्तं नचिकेतसं समनुजग्राह ।

तदनुग्रहप्रकारं दर्शयति—

त९ ह स्मोत्थितं वागभिवदति (१) । गौतम-

कुमारमिति । स होवाच । परेहि मृत्योर्गृ-

हान् । मृत्यवे वै त्वाऽदामीति, इति ।

कोपयुक्तं पितुस्तद्वचनं श्रुत्वा पितुः सकाशात्परतो गन्तुं सहोत्थितं कुमारमभिमुखीकृत्यानुग्रहपरा दैवी वागित्येवं वदति स्म । किमिति तदुच्यते— हे गौतमगोत्रोत्पन्न नचिकेतः स खलु तव पितैवमुवाच । तद्वचनस्यायमभिप्रायः, हे पुत्र मृत्योर्गृहान्प्रति परेहि गच्छ । मृत्यवे त्वामहं दत्तवानस्मीति ।

इत्थं तत्पितुरभिप्रायं विशदीकृत्य सा वाग्देवता कुमारमनुग्रहीतुं बुद्धिप्रदानं करोति—

तं वै प्रवसन्तं गन्तासीति होवाच । तस्य स्म

तिस्रो रात्रीरनाश्वान्गृहे वसतात् । स यदि

त्वा पृच्छेत् । कुमार कति रात्रीरवात्सीरिति ।

तिस्र इति प्रतिब्रूतात् । किं प्रथमा९ रात्रि-

माश्ना इति (२) । प्रजां त इति । किं द्विती-

यामिति । पशूस्त इति । किं तृतीयामिति ।

साधुकृत्यां त इति, इति ।

हे नचिकेतो यमो यदा गृहान्निर्गत्य यत्र कापि प्रवसति तं प्रवसन्तं निश्चित्य तद्गृहे गन्तासि गमिष्यसि गच्छेत्यर्थः । एवमुक्त्वा पुनरप्येवमुवाच ।

तस्य यमस्य गृहे गत्वा यमदर्शनाभावे तदीयपुत्रभार्यादिभिः प्रार्थितोऽपि त्वं दिनत्रयमनाश्वान्भोजनरहितो निवासं कुरु । तावत्समागत्य स यमो यदि त्वां प्रति हे कुमार कति रात्रीरिहोषितवानिति पृच्छेत्, तदानीं तिस्र इत्येवं सत्यमेव प्रत्युत्तरं ब्रूहि । ततः प्रथमदिने किं भुक्तवानसीत्येवं पृष्ठः संस्त्वदीयां प्रजां भक्षितवानस्मीत्येवं प्रत्युत्तरं ब्रूहि । अतिथिर्गृहे समागत्य भोजनरहितो वसति चेत्तस्य गृहस्वामिन एकदिनभोजनराहित्यमात्रेण प्रजाक्षयो भवतीत्येतच्छास्त्ररहस्यं तेन वाक्येन सूचितं भवति । एवं द्वितीयतृतीयदिवसयोरुपवासेन पशुक्षयं सुकृतक्षयं चासूचयत् ।

तदेवं वाग्देवतया शिक्षितो नचिकेतास्तथैव चकारेत्येतद्दर्शयति—
तं वै प्रवसन्तं जगाम । तस्य ह तिस्रो रात्रीरना-
श्वान्गृह उवास । तमागत्य पप्रच्छ । कुमार-
कति रात्रीरवात्सीरिति । तिस्र इति प्रत्युवाच
(३) । किं प्रथमां रात्रिमाश्ना इति । प्रजां
त इति । किं द्वितीयामिति । पशूस्त इति ।
किं तृतीयामिति । साधुकृत्यां त इति, इति ।

पूर्ववद्वाख्येयम् ।

एतावता शास्त्रार्थरहस्याभिज्ञोऽयं कुमारो न तु मूर्खः । तस्मात्सत्कारार्हो न मारणीय इत्येवं निश्चित्य यं सत्कारं चकार तं दर्शयति—

नमस्ते अस्तु भगव इति
होवाच । वरं वृणीष्वेति, इति ।

“उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति”

एतच्छास्त्रानुसारेण नचिकेतसमभिज्ञं मत्वा भगवच्छब्देन संबोध्य दिनत्रयोपवासकृतं स्वापराधं परिहर्तुं वरत्रयं दत्तवान् । सोऽयमर्थः कठवल्लीष्वस्मिन्नेव नाचिकेतोपाख्याने विस्पष्टमाप्नातः—“तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽन-
श्नन्ब्रह्मन्नतिथिर्नमस्यो नमस्ते अस्तु ब्रह्मन्स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात्प्रति त्रीन्व-

रान्वृणीष्व ” इति । प्रतिशब्देन प्रतिदिनोपवासनिमित्तापराधपरिहारायेत्यय-
मर्थ उच्यते ।

नचिकेतसा वृतं प्रथमं वरं दर्शयति—

पितरमेव जीवन्नयानीति, इति ।

हे यम त्वयाऽहममारितो जीवन्नेव मदीयं पितरं प्राप्नवानि सोऽयं
प्रथमो वरः ।

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां द्वितीयं वरं दर्शयति—

द्वितीयं वृणीष्वेति (४) । इष्टापूर्तयोर्मेऽक्षितिं
ब्रूहीति होवाच । तस्मै हेतमग्निं नाचिकेतमु-
वाच । ततो वै तस्येष्टापूर्ते ना क्षीयेते, इति ।

द्वितीयवरार्थं प्रार्थितोऽयं कुमारो मदीययोः श्रौतस्मार्तसुकृतयोरक्षयहेतुं
ब्रूहीत्येतादृशं वरं वृतवान् । ततो यमस्तस्मै नचिकेतस एतं पूर्वानुवाकेष्वभि-
हितं चेतव्यमुपास्यं च द्विविधं नाचिकेतनामाङ्कितमग्निमुवाच । तन्नामाङ्कि-
तत्वं कठवल्लीषु स्पष्टीकृतम् । “ एष ते अग्निर्नाचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा
द्वितीयेन वरेणैतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासः ” इति । ततो नाचिकेताग्नि-
चयनादग्निध्यानाच्च तस्य नचिकेतसः श्रौतस्मार्तसुकृते न क्षीयेते अल्पफले
न भवतः ।

नचिकेतस इवान्यस्यापि श्रौतस्मार्तसुकृतयोरक्षयं दर्शयति—

नास्येष्टापूर्ते क्षीयेते । योऽग्निं नाचि-
केतं चिनुते । य उ चैनमेवं वेदुः, इति ।

पुनरपि प्रश्नोत्तराभ्यां वरान्तरं दर्शयति—

तृतीयं वृणीष्वेति । पुनर्मृत्योर्मेऽपंचितिं ब्रूही-
ति होवाच । तस्मै हेतमग्निं नाचिकेतमुवाच ।
ततो वै सोऽपं पुनर्मृत्युमंजयत् (५) । अपं
पुनर्मृत्युं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।

य उ चैनमेवं वेदं, इति ।

वर्तमानस्य मनुष्यशरीरस्य सकृन्मृत्युरवश्यंभावी । तदूर्ध्वं पुनरप्यर्वाची-
नजन्मस्वीकारे सति पुनर्मृत्युर्भवति । जन्मस्वीकारं विना मुक्तौ सत्यां सोऽयं
पुनर्मृत्युरपक्षीयते । मृत्योरपजयः पुरुषस्यैव जयः । तादृशं पुनर्मृत्योरप-
जयहेतुं ब्रूहीत्येष तृतीयो वरः । एवं वृणानाय तस्मै नाचिकेतसे पुनर्मृत्युजय-
हेतुत्वेन तमेव द्विविधं नाचिकेताग्निमुक्तवान् । चयनोपासनयोर्मध्ये चयनस्य
प्राधान्यमुपासनस्योपसर्जनत्वं यस्य पुंसः संपद्यते तस्येष्टापूर्तयोरक्षयत्वमात्रं
चिरं पुण्यलोकमनुभूय पुनर्जन्मस्वीकारः । यस्य तूपासनं प्रधानं चयनमुप-
सर्जनं तस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा मुक्तिरेव न तु जन्मान्तरम् । तस्मान्मृत्युं जये-
त्येवं वरयोर्विभागः । ततो वै तस्मादेव प्रधानभूतादुपासनात्स नाचिकेताः पुन-
र्मृत्युं जितवान् । अन्योऽपि विद्याप्राधान्ये सति तद्वन्मृत्युं जयाति ।

अथ प्रजापतिवृत्तान्तकथनमुखेन दक्षिणां प्रशंसति—

प्रजापतिर्वै प्रजाकामस्तपोऽतप्यत । स हिर-
ण्यमुदास्यत् । तदग््नौ प्रास्यत् । तदस्मै
नाच्छदयत् । तद्वितीयं प्रास्यत् । तदस्मै
नैवाच्छदयत् । तत्तृतीयं प्रास्यत् (६) ।
तदस्मै नैवाच्छदयत् । तदात्मन्नेव हृदयेऽग््नौ
वैश्वानरे प्रास्यत् । तदस्मा अच्छदयत् ।
तस्माद्विरण्यं कनिष्ठं धनानाम् । भुञ्जत्प्रिय-
तमम् । हृदयजः हि । स वै तमेव नावि-
न्दत् । यस्मै तां दक्षिणामनेष्यत् । तां
स्वायैव हस्ताय दक्षिणायानयत् । तां प्रत्य-
गृह्णात् (७) । दक्षाय त्वा दक्षिणां प्रतिगृ-
ह्णामीति । सोऽदक्षत दक्षिणां प्रतिगृह्यं ।

दक्षते ह वै दक्षिणां प्रतिगृह्य । य एवं वेद, इति ।

पुरा कदाचित्प्रजापतिः प्रजा उत्पादयिष्यामीति कामयित्वा तपः कृतवान् । तदा स प्रजापतिः स्वाभीष्टफलत्वेन किञ्चिद्धिरण्यमुदास्यदुत्पादितवान् । तच्च हिरण्यं स्वकार्यसिद्ध्यर्थमग्नौ प्रक्षिप्तवान् । तच्चाग्नौ प्रक्षिप्तं हिरण्यमस्मै प्रजापत्यर्थं नाच्छदयत्कार्यप्रतिबन्धस्यापवारणं नाकरोत् । एवं द्वितीयतृतीययोरपि पर्याययोर्द्रष्टव्यम् । ततः स प्रजापतिर्हिरण्यस्य बाह्यवह्नौ प्रक्षेपं परित्यज्याऽऽत्मन्नेव स्वशरीरमध्य एव हृदये हृदयपुण्डरीकसमीपवर्तिनि वैश्वानरे सर्वपुरुषहिते जाठराग्नौ प्रास्यत्प्रक्षिप्तवान् । तच्च जाठराग्नौ प्रक्षिप्तं हिरण्यमस्मै प्रजापत्यर्थमच्छदयत्कार्यप्रतिबन्धस्यापवारणमकरोत् । यस्माद्बाह्येऽग्नौ प्रक्षिप्तमकिञ्चित्करं जाठराग्नौ प्रक्षिप्तं कार्यकरमासीत्तस्माल्लोकेऽपि हिरण्यं बाह्यदेशे भूमिमञ्जूषादौ प्रक्षिप्तं सद्भोगानुपयुक्तत्वाद्धनानां मध्ये कनिष्ठमुच्यते । यत्तद्धनं भुञ्जद्भोगोपयुक्तं सदाभरणरूपेणान्नादिरूपेण वा तदेव सर्वेषां प्राणिनां प्रियतमम् । यस्माद्धृदयजं प्रजापतेरिव भोक्तृणां हृदयसंबद्धं तस्मात्प्रियतमत्वं युक्तम् । उक्तरीत्या चेतने प्रक्षिप्तस्य हिरण्यस्य प्रियतमत्वं पर्यालोच्य यस्मै चेतनाय पुरुषाय तां हिरण्यरूपां दक्षिणां स्वयमनेष्यत्तमेव चेतनं पुरुषं प्रतिग्रहीतारमन्विष्य तदानीं नालभत पुरुषान्तरमलब्ध्वा स्वकीयायैव दक्षिणहस्ताय तां हिरण्यरूपां दक्षिणां नीतवान् । नीत्वा च हे हिरण्य त्वद्रूपां दक्षिणां दक्षाय कार्यसमर्थाय प्रतिगृह्णामीत्येवं वदन्स्वयमेव तां दक्षिणां प्रत्यगृह्णात् । ततः प्रजापतिर्दक्षिणां प्रतिगृह्णादक्षत कार्यसमर्थोऽभूत् । अन्योऽपि यः पुमानेवं हिरण्यवृत्तान्तं वेद स एव दक्षिणां प्रतिगृह्य दक्षते कार्यसमर्थो भवति ।

प्रजापतिवृत्तान्तेनास्य दक्षिणां प्रशस्य महर्षिवृत्तान्तेनापि प्रशंसति—

एतद्ध स्म वै तद्विद्वांसो वाजश्रवसा
गोतमाः । अप्यनूदेश्यां दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति ।
उभयेन वयं दक्षिष्यामह एव दक्षिणां प्रति-
गृह्येति । तेऽदक्षन्त दक्षिणां प्रतिगृह्य ।
दक्षते ह वै दक्षिणां प्रतिगृह्य । य एवं वेद ।

प्रहान्यं व्लीनाति (८), इति ।

वदत्याश्ना इत्युवाच द्वितीयं वृणीष्वेत्यजयत्तृतीयं प्रास्यदगृह्णाददक्षन्त दक्षिणां प्रतिगृह्य दक्षते ह वै दक्षिणां प्रतिगृह्य य एवं वेदैकं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक एकादशा-
ध्यायेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अन्नदाननिमित्तकीर्तियुक्तो महर्षिर्वाजश्रवास्तस्य पुत्रा वाजश्रवसः । ते च गौतमास्तद्गोत्रोत्पन्नत्वात्तादृशा महर्षयः । तदेतद्दक्षिणामाहात्म्यं विजानन्त अनूदेश्यामपि दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति । द्विविधा दक्षिणा प्रत्यक्षमेव दत्ताऽनुदिष्टा चेति । अन्विष्टकं दक्षिणा ददाति हिरण्यं ददातीत्येवं दानार्थधातुनैव विहिता प्रत्यक्षदत्ता । देवताभ्यः समर्पिताऽनुदिष्टा । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्—“यदेवमेता अनुदिशति यथादेवतमेव दक्षिणा गमयति” इति । तथा सति देवतार्थमनुदेश्याममुख्यामपि दक्षिणां प्रतिगृह्णन्ति किं वक्तव्यं प्रत्यक्षदत्तां मुख्यां प्रतिगृह्णन्तीति । तथा प्रतिग्रहीतृणां तेषामयमभिप्रायः । मुख्याममुख्यां च दक्षिणां प्रतिगृह्योभयेन दक्षिष्यामहे कार्यसमर्था भविष्याम इति । ते महर्षयस्तथैव दक्षिणां प्रतिगृह्य स्वकार्येष्वदक्षन्त समर्था अभवन् । योऽप्यन्य एवं महर्षिवृत्तान्तं वेद सोऽपि दक्षिणां प्रतिगृह्य स्वकार्यसमर्थो भवत्येव । अन्यं द्रव्यरहितं स्वविरोधिनं प्रकर्षेण व्लीनाति हविःशीर्णं करोत्येव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्ड एकादशप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे नाचिकेताग्निचयनतद्वेदने उपाख्यानेन प्रशस्ते । नवमे चयनप्रयोगोऽभिधीयते । तत्राऽऽदौ पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां चयनस्य देशविशेषं निश्चिनोति-

त२ हेतमेके पशुबन्ध एवोत्तरवेद्यां चिन्वते ।

उत्तरवेदिसंमित एषोऽग्निरिति वदन्तः । तन्न

तथा कुर्यात् । एतमग्निं कामेन व्यर्धयेत् ।

स ए॒नं॒ का॒मे॒न॒ व्यृ॒द्धः । का॒मे॒न॒ व्य॑र्धयेत् ।
 सौ॒म्ये वा॒वैनं॑मध्वरे चि॒न्वी॒त । यत्र॑ वा भूयि॒ष्टा
 आहु॑तयो हूयेर॑न् । ए॒तम॒ग्निं का॒मे॒न॒ सम॑र्ध-
 यति । स ए॒नं॒ का॒मे॒न॒ समृ॑द्धः (१) ।
 का॒मे॒न॒ सम॑र्धयति, इति ।

एके महर्षय एष नाचिकेतोऽग्निरुत्तरवेदितुल्य इत्येवं वदन्तो निरूढादि-
 पशुबन्ध एव कर्मण्युत्तरवेदिदेशे तमेतं नाचिकेताग्निं चिन्वते । सोऽयं पूर्वः
 पक्षो न तु सिद्धान्तः, तत्तस्मात्तथा न कुर्यात् । यदि कुर्यात्तदानीमेतमग्निं
 कामेन व्यर्धयेत्सोमयागादिफलेन वियोजयेत् । सोऽग्निः कामेन वियोजितः
 सन्नेनं यजमानं फलेन वियोजयति । तस्मात्पशुबन्ध एवेति नियमं परित्यज्य
 सोमयाग एवैनं चिन्वीत । अथ वा सोमयागेष्वपि यत्र गवामयनादावतिब-
 हव आहुतयो हूयेरंस्तत्रैतमग्निं चिन्वीत । एवं सत्येतमग्निं तत्तत्फलेन समृद्धं
 करोति । स च समृद्ध एनं यजमानमपि फलेन समर्धयति ।

सैव फलसमृद्धिरूदाहरणबाहुल्येन प्रपञ्चयते । तत्र प्रजालाभं स्वर्गप्राप्तिरूपं
 फलं च दर्शयति—

अथ॑ है॒नं पु॒रु॒षे॒यः । उ॒त्त॒र॒वे॒द्यामे॒व स॒त्रियं॑म-
 चि॒न्वत॑ । ततो॒ वै तेऽवि॑न्दन्त प्र॒जाम् । अ॒भि
 स्व॒र्गं लो॒कम॑जयन् । वि॒न्दत॑ ए॒व प्र॒जाम् ।
 अ॒भि स्व॒र्गं लो॒कं ज॑यति । योऽग्निं॑ ना॒चिके॒तं
 चि॒नुते॑ । य उ॑ चैनमे॒वं वेद॑, इति ।

पुरा केचिदृषय एनं नाचिकेताग्निं सत्रियं सत्रसंबन्धिनं कृत्वोत्तरवेदिदेश
 एवाचिन्वत । ततस्तेषां फलसिद्धिर्जाता । एवमन्यस्यापि भवति ।

द्रव्यादिसमृद्धिलक्षणं फलं दर्शयति—

अथ॑ है॒नं वा॒युर्ऋ॒द्धि॑कामः (२) । य॒था॒न्यु॒प्त-

मेवोपदधे । ततो वै स एतामृद्धिमाध्नीत् ।
यामिदं वायुऋद्धः । एतामृद्धिमृध्नोति । यामिदं
वायुर्वृद्धः । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य उ
चैनमेवं वेद, इति ।

वायुदेवः समृद्धिं कामयमान एनं नाचिकेताग्निं यथान्युप्तमेवोपदधे । पशुब-
न्धसोमादावुत्तरवेदिन्युप्ता भवति । तामेतां न्युप्तामनतिक्रम्य यथान्युप्तम् ।
उत्तरवेदिनिर्वापस्थान एवेत्यर्थः । तत्रोपधाय स वायुः पुरातनीमेतां वक्ष्यमा-
णसदृशीं धनादिसमृद्धिं प्राप्तवान् । काऽसौ वक्ष्यमाणेति सोच्यते । ऋद्धः
सर्वभोगसमृद्धो वायुः स्वेच्छासंचाररूपां यां समृद्धिमिदमस्मात्प्रत्यक्षं यथा
भवति तथा प्राप्नोति तामेव स्वेच्छासंचाररूपां समृद्धिं प्राप्तवानित्यर्थः ।
अन्योऽपि यजमानश्चिन्वान उपासीनो वा यां समृद्धिं स्वातन्त्र्यलक्षणामिदमस्म-
त्प्रत्यक्षं यथा भवति तथा प्राप्तवान् । एतामेव समृद्धिं प्राप्नोति सर्वत्र स्वतन्त्रो
भवति न तु परतत्र इत्यर्थः ।

पशुफलार्थं कंचित्प्रकारविशेषं विधत्ते—

अथ हैनं गोबलो वाष्णीः पशुकामः । पाङ्क्त-
मेव चिक्ये । पञ्च पुरस्तात् (३) । पञ्च
दक्षिणतः । पञ्च पश्चात् । पञ्चात्तरतः । एकां
मध्ये । ततो वै स सहस्रं पशून्प्राप्नोत् । प्र
सहस्रं पशूनाप्नोति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।
य उ चैनमेवं वेद, इति ।

वृष्णेः पुत्रो वाष्णीं गोबलो नामतः । स च पशून्कामयमान एनं नाचिके-
ताग्निं पाङ्क्तमेव चिक्ये पञ्चसंख्योपेतमेव यथा भवति तथा चितवान् । तत्कथ-
मिति तदुच्यते—प्राच्यादीनां चतसृणां दिशां मध्य एकैकस्यां पञ्च पञ्चेष्टका-

मध्ये चैका । एवं सति पञ्चसु स्थानेषूपहितत्वादेवैकस्यां दिशीष्टकानां पञ्चत्वा-
त्पाङ्कत्वम् । ततश्चयनाद्गोबलस्य सहस्रपशुप्राप्तिः । एवमन्यस्यापि भवति ।

ज्यैष्ठ्यादिकफलार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

अथ हैनं प्रजापतिर्ज्यैष्ठ्यं कामो यशस्कामः
प्रजननकामः । त्रिवृतमेव चिक्ये (४) ।
सप्त पुरस्तात् । तिस्रो दक्षिणतः । सप्त पश्चात् ।
तिस्र उत्तरतः । एकां मध्ये । ततो वै स
प्र यशो ज्यैष्ठ्यमाप्नोत् । एतां प्रजातिं प्राजा-
यत । यामिदं प्रजाः प्रजायन्ते । त्रिवृद्वै
ज्यैष्ठ्यम् । माता पिता पुत्रः (५) । त्रिवृ-
त्प्रजननम् । उपस्थो योनिर्मध्यमा । प्र यशो
ज्यैष्ठ्यमाप्नोति । एतां प्रजातिं प्रजायते ।
यामिदं प्रजाः प्रजायन्ते । योऽग्निं नाचिकेतं
चिनुते । य उ चैनमेवं वेदं, इति ।

वयसा गुणैश्चाऽऽधिक्यं ज्यैष्ठ्यम् । यशः कीर्तिः । प्रजननं पुत्राद्युत्पादनम् ।
त्रीणि फलानि कामयमानः प्रजापतिरेनं नाचिकेताग्निं त्रिवृतमेव त्रिगुणमेव
यथा भवति तथा चितवान् । प्राक्प्रत्यग्दिशोरिष्टकानां सप्तसंख्या दक्षिणोत्त-
रदिशोस्त्रित्वसंख्या, मध्ये त्वेकसंख्येति त्रिविधसंख्योपेतत्वात्रैगुण्यम् । तथा-
विधेन चयनेन स प्रजापतिः कीर्तिं ज्यैष्ठ्यं च प्राप्तवान्, तथा प्रजा इदानीं
वर्तमानायां पुत्रपौत्रदुहितृदौहित्तरूपायां प्रजोत्पत्तिमिदमस्मत्प्रत्यक्षं यथा
भवति तथा प्रजायन्ते संपादयन्ति तामेतां प्रजातिं पुत्राद्युत्पत्तिं प्राजायत स
प्रजापतिः संपादितवान् । यत्तु ज्यैष्ठ्यं प्राशस्त्यं फलमुक्तं तत्रिविधम् । कुला-
चारसंपन्ना माता तादृशः पिता पुत्रश्चेति । तथा प्रजोत्पादनसामर्थ्यलक्षण-

मपि प्रजननं त्रिगुणम् । उपस्थ इन्द्रियशक्तिः । योनिः स्त्रीलिङ्गम् । मध्यमा गर्भधारणस्थानम् । अतः फलरूपयोज्यैष्ठ्यप्रजननयोस्त्रिगुणत्वात्त्रिगुणचयनसाध्यत्वं युक्तम् । प्रजापतिवदन्योऽपि तत्फलं प्राप्नोति ।

केवलस्य ज्यैष्ठ्यफलस्य प्रकारान्तरं विधत्ते—

अथ हैनमिन्द्रो ज्यैष्ठ्यकामः । ऊर्ध्वा एवोप-
दधे । ततो वै स ज्यैष्ठ्यमगच्छत् (६) ।
ज्यैष्ठ्यं गच्छति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते ।
य उं चैनमेवं वेद, इति ।

ज्यैष्ठ्यं वयसा गुणैश्च प्रवृद्धत्वं कामयमान इन्द्र एनं नाचिकेताग्निं चिन्व-
न्प्रथमामिष्टकामुपधाय तत ऊर्ध्वं द्वितीयां ततोऽप्यूर्ध्वं तृतीयामित्येवमूर्ध्वा एव
इष्टका उपधाय तेन ज्यैष्ठ्यमौन्नत्यं प्राप्तवान् । एवमन्योऽपि प्राप्नोति ।

स्वर्गार्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—

अथ हैनमसावादित्यः स्वर्गकामः । प्राचीरे-
वोपदधे । ततो वै सोऽग्निं स्वर्गं लोकमजयत् ।
अग्निं स्वर्गं लोकं जयति । योऽग्निं नाचिकेतं
चिनुते । य उं चैनमेवं वेद, इति ।

स्वर्गं कामयमान आदित्यः प्रथमामिष्टकामुपधाय ततः प्राच्यां द्वितीयां
ततोऽपि प्राच्यां तृतीयामित्येवमिष्टका उपधायैनं नाचिकेताग्निं चितवान् । ततः
स आदित्यः स्वर्गं लोकमाभिमुख्येन प्राप्नोत् । एवमन्योऽपि प्राप्नोति । तदेतदूर्ध्वोपधानं प्राच्युपधानं च बोधायनेन स्पष्टीकृतम्—“ अथ यदूर्ध्वाः पश्चा-
त्कोट्याः प्रभृत्यूर्ध्वा आस्वयमातृण्णावकाशादथ यदि प्राचीः स्वयमातृण्णाव-
काशात्प्रभृति प्राचीः ” इति ।

अथ तेजआदिप्राप्त्यर्थं प्रयोगे कंचिद्विशेषं विधत्ते—

स यदीच्छेत् (७) । तेजस्वी यशस्वी ब्रह्म-
वर्चसी स्यामिति । प्राडाहोतुर्धिष्ण्यादुत्स-

र्षेत् । येयं प्रागाद्यशस्वती । सा मा प्रोर्णोतु ।
तेजसा यशसा ब्रह्मवर्चसेनेति । तेजस्व्येव
यशस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति, इति ।

यो नाचिकेतमग्निं चिनुते स यदि तेजोयशोब्रह्मवर्चसानि कामयेत । तदानीं
यजमानो होतुर्धिष्ण्यसमीपे समागत्य प्राङ्मुखस्तस्माद्धिष्ण्यादारभ्याऽऽहवनी-
यपर्यन्तं येयमित्यादिमन्त्रं पठन्नुत्सर्पेदुत्कर्षेण गच्छेत् । मन्त्रस्यायमर्थः—येयं
देवता यशस्वती यशोयुक्ता सती प्राक्प्राङ्मुख्युपगच्छति सा देवता मां तेजो-
यशोब्रह्मवर्चसैः प्रोर्णोत्वाच्छादयतु, इति । तथा सत्यैर्युक्त एव भवति ।

विश्वासबाहुल्यं दक्षिणाबाहुल्यं च कामयमानस्य कंचिद्विशेषं विधत्ते—

अथ यदीच्छेत् । भूयिष्ठं मे श्रद्धधीरन् ।
भूयिष्ठा दक्षिणा नयेयुरिति । दक्षिणासु नीय-
मानासु प्राच्येहि प्राच्येहीति प्राचीं जुषाणा
वेत्वाज्यस्य स्वाहेतिं सुवेणोपहत्याऽऽहव-
नीये जुहुयात् (८) । भूयिष्ठमेवास्मै श्रद्ध-
धते । भूयिष्ठा दक्षिणा नयन्ति, इति ।

सर्वे प्राणिनो मे मदर्थं भूयिष्ठमत्यधिकं श्रद्धधीरन्विश्वासं प्राप्नुयुः, ऋत्वि-
जश्च भूयिष्ठा अतिबहुला दक्षिणा नयेयुरिति यः कामयते स पुमान्दक्षिणा-
नयनकाले सुवेणाऽऽज्यं स्वीकृत्य प्राच्येहीत्यादिमन्त्रेणाऽऽहवनीये जुहुयात् ।
मन्त्रस्यायमर्थः—हे श्रद्धादक्षिणाभिमानिनि देवते प्राच्येहि प्राङ्मुखी सती
समागच्छ । द्विरुक्तिः श्रद्धादेवताया दक्षिणादेवतायाश्चाऽऽभिमुख्यार्था । इति-
शब्दो हेत्वर्थे । यस्मादागता तस्मात्प्राङ्मुखी भूत्वा प्रीतियुक्ता सती सा
द्विविधा देवताऽऽज्यस्य वेत्विदमाज्यं पिबतु । तदर्थमिदं स्वाहुतमिति ।
अनेन होमेनास्मिन्यजमाने सर्वेऽप्यत्यधिकं विश्वासं कुर्वन्ति । दक्षिणा अति-
बहुला ऋत्विजो नयन्ति ।

अथ सर्वप्रयोगसाधारणमनुष्ठानविशेषं विधत्ते—

पुरीषमुपधाय । चितिकृत्तिभिरभिमृश्यं । अग्निं

प्रणीयोपसमाधाय । चतस्र एता आहुतीर्जु-
होति । त्वमग्ने रुद्र इति शतरुद्रीयस्य रूपम् ।
अग्नाविष्णू इति वसोर्धारायाः । अन्नपत इत्य-
न्नहोमः । सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा
इति विश्वप्रीः (९), इति ॥

समृद्ध ऋद्धिकामः पुरस्ताच्चिकये पुत्रोऽगच्छद्दीच्छेज्जुहुयाद्विश्वप्रीः ।

पुरर्षयो वायुर्गोबलः प्रजापतिस्त्रिवृदिन्द्रोऽसावादित्यः स यदीच्छेदथ यदीच्छेत् ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक एकादशाध्याये
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

उपहितानामिष्टकानां सर्वासामुपरि 'पृष्ठो दिवि' इत्यनया वैश्वानर्यर्चा
पुरीषं पांशुमुपधाय 'यत्ते चितमग्ने देवा इहाऽऽवह' इत्यादिभिः, चितिकृप्तिना-
मभिर्ऋग्भिस्तां चितिं हस्तेनाभिमृश्य तस्यां चितावग्निं प्रणीय समिद्धिरूपस-
माधाय 'त्वमग्ने रुद्र' इत्यादित्रिभिश्चतुर्भिरनुवाकैश्चतस्र आहुतीर्जुहुयात् । महाग्नौ
यः शतरुद्रीयमन्नो यश्च वसोर्धारामन्नस्तयोरुभयोः प्रतिनिधिरूपं 'त्वमग्ने रुद्रा-
ग्नाविष्णू' इत्यनुवाकद्वयम् । 'अन्नपते' इत्यनेनानुवाकेनान्नहोमः कार्यः । 'सप्त
ते अग्ने' इत्ययमनुवाको विश्वप्रीसंज्ञकः । विश्वं प्रीणयतीति विश्वप्रीः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्ड एकादशप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे नाचिकेतचयनस्य प्रयोगोऽभिहितः । दशमे तत्प्रशंसाऽभिधीयते ।
तत्राऽऽदाविष्टकाः प्रशंसति—

यां प्रथमामिष्टकामुपदधाति । इमं तया
लोकमभिजयति । अथो या अस्मिँल्लोके

देवताः । तासां सायुज्यं सलोकतामाप्नोति ।
 यां द्वितीयांमुपदधाति । अन्तरिक्षलोकं तयाऽ-
 भिजयति । अथो या अन्तरिक्षलोके देवताः ।
 तासां सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । यां
 तृतीयांमुपदधाति । अमुं तया लोकमभिज-
 यति (१) । अथो या अमुष्मिंल्लोके देवताः ।
 तासां सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । अथो
 या अमूर्तिरा अष्टादश । य एवामी उरुश्च
 वरीयांसश्च लोकाः । तानेव ताभिरभि-
 जयति, इति ।

लोकोऽसीति मन्त्रेणोपहितया प्रथमेष्टकया भूलोकं जित्वा तत्रावस्थितानां
 देवानां सहवासं समानलोकस्वामित्वं च प्राप्नोति । तथा तपोऽसि तेजोऽसी-
 त्याभ्यां द्वितीयतृतीयमन्त्राभ्यामुपधेयेनेष्टकाद्वयेनान्तरिक्षद्युलोकजयादिकमवग-
 न्तव्यम् । तथा समुद्रोऽसीत्यादिभिरवशिष्टैर्मन्त्रैरुपधेया अमूरिष्टका अष्टादशसं-
 ख्याकाः । अस्माभिः सर्वाभिरादित्यमण्डलादर्वाच उरुल्लोकान्पराचो वरी-
 यसश्च लोकानभिजयति ।

इष्टकाः प्रशस्य तच्चयनं तद्वेदनं च प्रशंसति—

कामचारो ह वा अस्योरुषु च वरीयःसु च
 लोकेषु भवति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते । य
 उ चैनमेवं वेद, इति ।

नाचिकेताग्निं चिन्वानस्तदभिज्ञश्च यो विद्यते तस्योभयविधस्य पुरुष-
 स्याऽऽदित्यलोकादर्वाक्षुरुषु लोकेषु पराक्षु वरीयःसु च लोकेषु स्वेच्छया
 संचारो भवति ।

अथ सर्वकामसंपूर्त्यर्थं नाचिकेताग्नेः प्रकारान्तरेण ध्यानं विधत्ते—

संवत्सरो वा अग्निर्नाचिकेतः । तस्य वसन्तः
शिरः (२) । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षा
उत्तरः । शरत्पुच्छम् । मासाः कर्मकाराः ।
अहोरात्रे शतरुद्रीयम् । पर्जन्यो वसोर्धारा ।
यथा वै पर्जन्यः सुवृष्टं वृष्ट्वा । प्रजाभ्यः सर्वा-
न्कामान्त्संपूरयति । एवमेव स तस्य सर्वा-
न्कामान्त्संपूरयति । योऽग्निं नाचिकेतं चिनुते
(३) । य उ चैनमेवं वेद, इति ।

योऽयं नाचिकेताग्निरुक्तः सोऽयं संवत्सरात्मकत्वेन ध्यातव्यः । तस्य
नाचिकेताग्नेः संवत्सररूपस्य पक्ष्याकारस्य वसन्तर्तुः शिरःस्थानीयः । ग्रीष्म-
वर्षतू दक्षिणोत्तरपक्षस्थानीयौ । शरदृतुः पुच्छस्थानीयः । चैत्रादयो मासा
कर्मकारा ऋत्विक्स्थानीयाः । अहोरात्रे तु 'त्वमग्ने रुद्रः' इत्यस्य शतरुद्री-
यमन्नस्य स्थाने वर्तते । योऽयं पर्जन्यः सोऽयम् 'अग्नाविष्णू' इत्यस्य वसो-
र्धारामन्नस्य स्थाने वर्तते । तदेवमुक्तावयवविशिष्टं नाचिकेताग्निरूपं संवत्सरं
य उपास्ते यश्च तमग्निं चिनोति तस्योभयविधस्य पुरुषस्य स नाचिकेताग्निः
सर्वान्कामान्सम्यक्पूरयति । तत्र दृष्टान्तः—यथा लोके पर्जन्यः सम्यग्वृष्टं
यथा भवति तथा वृष्टिं संपाद्य प्रजार्थं सर्वान्कामान्ब्रीह्यादिरूपान्संपूरयति ।
एवमेवायं नाचिकेताग्निरिति द्रष्टव्यम् ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण संवत्सररूपतया तदग्निध्यानं विधत्ते—

संवत्सरो वा अग्निर्नाचिकेतः । तस्य वसन्तः
शिरः । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षाः पुच्छम् ।
शरदुत्तरः पक्षः । हेमन्तो मध्यम् । पूर्वपक्षा-
श्वितयः । अपरपक्षाः पुरीषम् । अहोरात्राणी-

ष्टकाः । एष वाव सोऽग्निर्ऽग्निर्मयः पुनर्नवः ।
 अग्निर्मयो ह वै पुनर्नवो भूत्वा । स्वर्गं लोक-
 मेति । आदित्यस्य सायुज्यम् । योऽग्निं नाचि-
 केतं चिनुते । य उं चैनमेवं वेद, इति ।

अमुं तयां लोकमभिजयति शिरश्चिनुत इष्टकाः षट् च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक एकादशाध्याये
 दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

इदानींतनस्य ध्यानस्य वर्षाः पुच्छमित्यादिर्विशेषः । पूर्वपक्षाः शुक्लपक्षा
 अपरपक्षाः कृष्णपक्षाः । 'संवत्सरो वा अग्निः' इत्यादिः "अहोरात्राणीष्टकाः"
 इत्यन्तो यो निरूपित एष एव सोऽग्निर्नाचिकेताख्यः । स चाग्निर्मयो ज्योति-
 र्मयः पुनर्नवः सर्वदा नूतन एव न तु कदाचिदपि जरो भवति । एवंप्र-
 मग्निं य उपास्ते योऽपि चिनोति सोऽयमुभयविधोऽपि पुरुषः सर्वदा नूतनो
 भूत्वा स्वर्गं प्राप्याऽऽदित्यस्य सहावस्थानं गच्छति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्ड एकादश-
 प्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

लोकस्त्वमग्नेऽग्नाविष्णु अन्नपते सप्त ते अग्ने यत्ते चित्तमयं वावोशन्ह वै तं ह्यैत-
 मेके यां प्रथमामिष्टकां दश ।

लोक आदित्य ओजोऽस्यूध्वा दिगंनन्तं ह वै कोमेन ओष्मो द्विषष्टिः ।

हरिः ॐ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक
 एकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते
 माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मण-
 भाष्ये एकादशः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशप्रपाठकस्याऽऽरम्भः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

नाचिकेताग्निचयनमेकादश उदीरितम् ।

चातुर्होत्रं वैश्वसृजं द्वयं द्वादश ईर्यते ॥ २ ॥

तत्र 'ब्रह्म वै चतुर्होतारः' इत्यस्मिन्प्रथमानुवाके चातुर्होत्रचयनस्य विधिर्भविष्यति । तच्च द्विविधं व्यस्तं समस्तं च । अनुवाकमात्रप्रतिपादितं व्यस्तम् । सावित्रादिभिः संयुक्तं समस्तम् । तत्र समस्ते वैश्वसृजचयनेऽङ्गभूताः दिवःश्येन्याख्याः पाद्याख्याश्चेष्टयः । तत्र दिवःश्येनय इष्टयो द्वितीयानुवाके विधास्यन्ते । तास्विष्टिषु क्रमेण याज्यानुवाक्यानां प्रतीकानि प्रथमानुवाके दर्शयति—

हरिः ॐ ।

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमाऽश्याम तं काममग्ने ।

आशानां त्वा विश्वा आशाः । अनु नोऽद्यानु-

मतिरन्विदनुमते त्वम् । कामो भूतस्य काम-

स्तदग्ने । ब्रह्म जज्ञानं पिता विराजाम् ।

यज्ञो रायोऽयं यज्ञः । आपो भद्रा आदित्यं-

श्यामि । तुभ्यं भरन्ति यो देह्यः । पूर्वं देवा अप-

रेण प्राणापानौ । हव्यवाहः स्विष्टम् (१), इति ।

तुभ्यं दश ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

'अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालम्' इत्यस्य हविषः 'तुभ्यं ताः'

इति पुरोनुवाक्या । ' अश्याम तम् ' इति याज्या । एतच्चोभयं संहितायां
 ' त्वमग्ने रुद्रः ' इत्यत्र व्याख्यातम् । ' आशायै चरुम् ' इत्यस्य हविषः
 ' आशानां त्वाऽऽशापालेभ्यः ' इति पुरोनुवाक्या । ' विश्वा आशा मधुना
 सःसृजामि ' इति याज्या । एतच्चोभयं ' पुनर्न इन्द्र मघवा ' इत्यनुवाके व्या-
 ख्यातम् । ' अनुमत्यै चरुम् ' इत्यस्य हविषः ' अनु नोऽद्यानुमतिः ' इति पुरो-
 नुवाक्या । ' अन्विदनुमते ' इति याज्या । एतच्चोभयम् ' इदं ' वामास्ये ' इत्यनुवाके व्याख्यातम् । ' कामाय चरुम् ' इत्यस्य हविषः ' कामो भूतस्य भव्यस्य ' इति पुरोनुवाक्या । ' कामस्तदग्ने समवर्तत ' इति याज्या । एतच्चोभयम् ' जुष्टो दमूनाः ' इत्यनुवाके व्याख्यातम् । ' ब्रह्मणे चरुम् ' इत्यस्य हविषः ' ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तात् ' इति पुरोनुवाक्या । ' पिता विराजामृषभो रयीणाम् ' इति याज्या । एतच्चोभयम् ' अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य ' इत्यत्र व्याख्यातम् । ' यज्ञाय चरुम् ' इत्यस्य हविषः ' यज्ञो रायो यज्ञ ईशे वसूनाम् ' इति पुरोनुवाक्या । ' अयं यज्ञो वर्धतां गोभिरश्वैः ' इति याज्या । एतच्चोभयं ' यज्ञो राये ' इत्यनुवाके व्याख्यातम् । ' अद्भ्यश्चरुम् ' इत्यस्य हविषः ' आपो भद्रा घृतमिदाप आसुः ' इति पुरोनुवाक्या । ' आदित्पश्याम्युत वा शृणोमि ' इति याज्या । एतच्चोभयं ' हिरण्यवर्णाः ' इत्यनुवाके व्याख्यातम् । ' अग्नये बलिमते चरुम् ' इत्यस्य हविषः ' तुभ्यं भरन्ति क्षितयो यविष्ट ' इति पुरोनुवाक्या । ' यो देहो अनमयद्वधस्त्रैः ' इति याज्या । एतच्चोभयं ' वृषाऽस्यःशुः ' इत्यनुवाके व्याख्यातम् । अनुवित्त्यै चरुम् ' इत्यस्य हविषः ' पूर्वं देवा अपरेणानुपश्यन्जन्मभिः ' इति पुरोनुवाक्या । प्राणापानौ चक्षुःश्रोत्रम् ' इति याज्या । एतच्चोभयं ' वार्त्रहत्याय ' इत्यनुवाके व्याख्यातम् । स्विष्टकृद्धविषः ' हव्यवाहमभिमातिषाहम् ' इति पुरोनुवाक्या । ' स्विष्टमग्ने अभि तत्पृणाहि ' इति याज्या । एतच्चोभयं ' जुष्टो दमूना ' इत्यनुवाके व्याख्यातम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
 ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमोऽनुवाके दिवःश्येनीनामिष्टीनां याज्यानुवाक्याप्रतीकान्याम्नातानि । द्वितीये ता इष्टयो विधीयन्ते । तत्र बोधायनोऽथ समस्तस्येत्युपक्रम्य सावित्र-

नाचिकेतचातुर्होत्रसमष्टिरूपं प्रतिपाद्येदमाह—‘ तं चेत्सौम्येऽध्वर उत्तम एव चक्रे । चिन्वीत प्राग्दीक्षणीयायै दिवःश्येनीभिर्यजेतोदवसायाऽऽपाद्याभिः’ इति । तत्र दिवःश्येनीर्विधातुं प्रस्तौति—

दे॒वेभ्यो॒ वै स्व॒र्गो लो॒कस्ति॒रोऽभ॒वत् । ते
प्र॒जाप॑तिमब्रुवन् । प्रजा॑पते स्व॒र्गो वै नो॑ लो॒क-
स्ति॒रोऽभू॑त् । तमन्वि॒च्छेति॑ । तं य॒ज्ञक्र॒तुभि॒र-
न्वैच्छ॑त् । तं य॒ज्ञक्र॒तुभि॒र्नान्वि॑न्दत् । तमि॒-
ष्टि॑भि॒रन्वैच्छ॑त् । तमि॒ष्टि॑भि॒रन्ववि॑न्दत् । तदि॒-
ष्टि॑नामिष्टित्वम् । ए॒ष्ट्यो ह॒ वै नाम॑ । ता
इ॒ष्ट्य॒ इत्याच॑क्षते प॒रोक्षे॑ण । प॒रोक्ष॑प्रिया
इ॒व हि दे॒वाः (१) , इति ।

पुरा कदाचिद्देवानामर्थे स्वर्गलोकः प्रादुर्भूतो नाभूत् । किं तु तिरोऽभवत् । ते च देवाः स्वर्गलोकान्वेषणार्थं प्रजापतिं प्रार्थितवन्तः । स च प्रजापतिर्यज्ञक्रतुभिरन्विष्य तं लोकं नालभत् । यूपवन्तो यज्ञक्रतवस्तैरलब्ध्वा पुनस्तं लोकं यूपरहिताभिरिष्टिभिरन्विष्य लब्धवान् । यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चतीत्येवं यूपस्य निन्दितत्वात्तद्युक्तैः क्रतुभिरलाभः । इष्टिभिस्तु दुरिष्टाभावालाभो युक्तः । अन्वेषणसाधनत्वादिष्टिनाम संपन्नम् । अत्र हीष्टीनां नेच्छामात्रसाधनत्वं श्रुत्या विवक्षितं किं त्विष्यमाणं वस्त्वागतमाभिरित्येतावानर्थो विवक्षितः । तथा सत्यागमनार्थवाचकमाकारमन्तर्भाव्य तासामेष्ट्य इत्येतादृशं नाम वक्तव्यम् । तथाऽपि तन्नाम रहस्यत्वेन गोपयित्वा परोक्षमुख्यमाकाररहितमिष्ट्य इत्येवं नाम प्रकटीकृत्य तेन परोक्षेण नाम्ना सर्वे देवा व्यवहरन्ति । लोकेऽपि देवाः पूज्याः पुरुषाः परोक्षनामप्रिया इव दृश्यन्ते । देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादिभिः प्रत्यक्षनामभिर्न तुष्यन्ति । किं तु हे मातर्हे पितरित्यादिभिरमुख्यनामभिस्तुष्टा भवन्ति ।

एवमिष्टीः प्रस्तुत्य प्रथमामिष्टिं विधत्ते—

तमाशाऽब्रवीत् । प्रजा॑पत आ॒शया॒ वै श्रा॑म्यसि ।

अहमु वा आशाऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ
 ते सत्याऽऽशा भविष्यति । अनु स्वर्गं लोकं
 वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाशम-
 ष्टाकपालं निरवपत् । आशायै चरुम् । अनु-
 मत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्याऽऽशाऽभवत् ।
 अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्या ह वा
 अस्याऽऽशा भवति । अनु स्वर्गं लोकं विन्दति ।
 य एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद, इति ।

कश्चिद्द्रव्यादिलाभः सर्वथा भविष्यतीत्येवं निश्चित्याद्य वा श्वो वेत्येवं
 कालमात्रप्रतीक्षणरूपस्तृष्णाविशेष आशा तदभिमानिनी देवताऽप्याशाशब्दे-
 नैवाभिधीयते । सेयमाशाख्या देवता तं प्रजापतिमिदमब्रवीत्, हे प्रजा-
 पते त्वमाशयैव श्रान्तो वर्तसे । सा द्विविधा ह्याशाऽनृता सत्या च । फलर-
 हिताऽऽशाऽनृता । तथा सत्यत्र फलरहितया स्वर्गो भविष्यतीत्याशया तव
 श्रम एव जायते न तु स्वर्गो लभ्यते । अहमेव त्वाशाख्या देवताऽस्म्यतो
 मां नु क्षिप्रमेव यजस्वानन्तरमेव तव स्वर्गविषयाऽऽशा सत्या भविष्यति ।
 तामनु स्वर्गं लोकं लप्स्यस इति तद्वचनं श्रुत्वा स प्रजापतिस्त्रिहविष्कामिष्टि
 कृतवान् । कामगुणकायाग्नये पुरोडाशमेकं हविः । आशादेवतायै चरुद्वितीयं
 हविः । अनुमतिदेवतायै चरुस्तृतीयं हविः । एते प्रथमतृतीये हविषी वक्ष्य-
 माणास्वपीष्टिष्वनुसंचारिणी । ततस्त्रिहविष्केष्वनुष्ठानादस्य प्रजापतेः स्वर्ग-
 लाभाशा सत्याऽभवत् । तामाशामनु स्वर्गमलभत् । एवमन्योऽपि यः पुमाने-
 तेनोभयतानुसंचारिद्वयसहितेन मध्यमेन हविषा यजते योऽप्येनद्धविर्यथावज्जा-
 नाति तस्योभयविधस्य पुरुषस्य स्वर्गलाभाशा सत्या भवति । तामाशामनु
 स्वर्गं लभते ।

अस्यामिष्टावुपहोमान्विधत्ते—

सोऽन्नं जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाऽऽशायै

स्वाहा । अनु॑म॒त्यै स्वाहा॑ प्र॒जाप॑तये स्वाहा ।
स्व॒र्गाय॑ लो॒काय॑ स्वाहाऽग्नये॑ स्विष्ट॒कृते॒
स्वाहेति॑ (२) , इति ।

यो यजते सोऽत्र षडुपहोमाञ्जुहुयात् ।

अथ द्वितीयामिष्टिं विधत्ते—

तं कामोऽब्रवीत् । प्रजापते कामेन वै
श्राम्यसि । अहमु वै कामोऽस्मि । मां नु
यजस्व । अथ ते सत्यः कामो भविष्यति ।
अनु॑ स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति॑ । स एतमग्नये
कामाय॑ पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् ।
कामाय॑ चरुम् । अनु॑मत्यै॑ चरुम् । ततो वै
तस्य॑ सत्यः कामोऽभवत् । अनु॑ स्वर्गं लोक-
मविन्दत् । सत्यो ह वा अस्य॑ कामो भवति ।
अनु॑ स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन॑ हविषा
यजते । य उ॑ चैनदे॒वं वेद॑ । सोऽत्रं जुहोति ।
अ॒ग्नये॑ कामाय॑ स्वाहा॒ कामाय॑ स्वाहा । अनु॑-
म॒त्यै स्वाहा॑ प्र॒जाप॑तये स्वाहा । स्व॒र्गाय॑
लो॒काय॑ स्वाहाऽग्नये॑ स्विष्ट॒कृते॒ स्वाहेति॑
(३) , इति ।

निश्चितस्य लाभस्य प्रतीक्षणमाशा । अनिश्चितस्यापेक्षा कामः । तस्य
कामस्य प्रजापतिना सह यः संवादस्तमारभ्य स्वर्गं लोकमविन्ददित्यन्तो

ग्रन्थो विधेयस्यार्थस्य प्रस्तावः । तत ऊर्ध्वं य एवं वेदेत्यन्तो विधिः । ततोऽ-
प्यूर्ध्वमुपहोमाः । एवं सर्वं द्रष्टव्यम् ।

अथ तृतीयामिष्टिं विधत्ते—

तं ब्रह्मा॑ब्रवीत् । प्रजा॑पते ब्रह्म॑णा वै श्रा॑म्यसि ।
अ॒हमु॒ वै ब्रह्मा॑स्मि । मां नु॒ यज॑स्व । अथ॑ ते
ब्रह्म॑ण्वान्यज्ञो भ॑विष्यति । अनु॑ स्वर्गं लो॒कं
वेत्स्य॑सीति । स ए॒तम॒ग्नये॒ कामा॑य पुरो॒डाशं-
म॒श्रकं॑पालं निर॑वपत् । ब्रह्म॑णे च॒रुम् । अनु॑-
म॒त्यै च॒रुम् । ततो॒ वै तस्य॑ ब्रह्म॑ण्वान्यज्ञोऽ-
भवत् । अनु॑ स्वर्गं लो॒कम॑विन्दत् । ब्रह्म॑ण्वा-
न्ह वा अस्य॑ यज्ञो भ॑वति । अनु॑ स्वर्गं लो॒कं
वि॒न्दति॑ । य ए॒तेन॑ ह॒विषा॒ यज॑ते । य उ॑ चै-
नदे॒वं वेद॑ । सोऽ॒न्नं जु॑होति । अ॒ग्नये॒ कामा॑य
स्वाहा॒ ब्रह्म॑णे स्वाहा । अनु॑म॒त्यै स्वाहा॑ प्रजा-
प॑तये स्वाहा । स्वर्गा॑य लो॒काय॑ स्वाहाऽ॒ग्नये॑
स्विष्ट॒कृते॒ स्वाहेति॑ (४), इति ।

ब्रह्म मन्त्रजातम् । तदभिमानिदेवोऽपि ब्रह्मशब्दाभिधेयः । तदनुग्रह-
रहितं मन्त्रजातं निष्फलम् । यथा पूर्वमनृतयाऽऽशयाऽनृतेन च कामेन वृथा
श्रमः । एवमत्रापि निष्फलेन मन्त्रजातेन वृथा श्रमः । ब्रह्मण्वान्सफलमन्त्र-
युक्तः । सति देवतानुग्रहे तथा भवति । अन्यत्पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थीमिष्टिं विधत्ते—

तं यज्ञोऽब्रवीत् । प्रजा॑पते य॒ज्ञेन॒ वै श्रा॑म्यसि ।

अहमु वै यज्ञोऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ
 ते सत्यो यज्ञो भविष्यति । अनुं स्वर्गं लोकं
 वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाय पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निरवपत् । यज्ञाय चरुम् ।
 अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्यो यज्ञोऽ-
 भवत् । अनुं स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यो ह
 वा अस्य यज्ञो भवति । अनुं स्वर्गं लोकं
 विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ
 चैनदेवं वेद । सोऽन्नं जुहोति । अग्नये कामाय
 स्वाहा यज्ञाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा
 प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽ-
 ग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति (५), इति ।

देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो यज्ञः । तदभिमानी देवोऽपि यज्ञशब्दाभिधेयः ।
 तदनुग्रहरहितो यज्ञोऽनृतः । तत्सहितः सत्यः । अन्यत्पूर्ववत् ।

अथ पञ्चमीमिष्टिं विधत्ते—

तमापोऽब्रुवन् । प्रजापतेऽप्सु वै सर्वे कामाः
 श्रिताः । वयमु वा आपः स्मः । अस्मान्नु
 यजस्व । अथ त्वयि सर्वे कामाः श्रयिष्यन्ते ।
 अनुं स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्नये
 कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् ।
 अद्भ्यश्चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै

तस्मिन्सर्वे कामा अश्रयन्त । अनुं स्वर्गं
 लोकमविन्दत् । सर्वे ह वा अस्मिन्कामाः
 श्रयन्ते । अनुं स्वर्गं लोकं विन्दति । य
 एतेन हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेदं ।
 सोऽन्नं जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाऽद्भ्यः
 स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ।
 स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते
 स्वाहेति) ६), इति ।

आपो जलाभिमानिन्यो देवताः । आपोऽब्रुवन्नित्येतदेव वाक्यमुदाहृत्य
 सर्वेष्वपि वस्तुष्वभिमानिदेवताः सन्तीति भगवान्वादरायण उत्तरमीमांसायां
 सूत्रयामास—“अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्” इति । ताश्चाब्दे-
 वतास्तं प्रजापतिमिदमब्रुवन् । हे प्रजापते सर्वेऽपि भोगा अप्स्वाश्रिताः । ओष-
 धिवनस्पत्यादिफलस्य जलाधीनत्वात्सर्वभोगानां(णां) च तत्फलाधीनत्वात् ।
 तासामपां स्वामिभूता देवता वयमेवातोऽस्मत्परितोषमन्तरेण भोगाभावाद-
 स्मानेव त्वं यजस्व त्वयि सर्वे कामा आश्रिता भविष्यन्ति । स्वर्गं चान्विष्य
 लप्स्यस इति तद्वाक्यं श्रुत्वा ता अब्देवता इष्टवति प्रजापतौ सर्वे कामा
 आश्रिताः । एवमन्यस्मिन्नप्याश्रयन्ते ।

अथ षष्ठीमिष्टिं विधत्ते—

तमग्निर्बलिमानंब्रवीत् । प्रजापतेऽग्नये वै बलि-
 मते सर्वाणि भूतानि बलिं हरन्ति । अह-
 मु वा अग्निर्बलिमानस्मि । मां नु यजस्व । अथ
 ते सर्वाणि भूतानि बलिं हरिष्यन्ति । अनुं
 स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमग्नये कामाय

पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपत् । अग्नये बलि-
मते चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो वै
तस्मै सर्वाणि भूतानि बलिमहरन् । अनु-
स्वर्गं लोकमविन्दत् । सर्वाणि ह वा अस्मै
भूतानि बलिं हरन्ति । अनु स्वर्गं लोकं
विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ चै-
नदेवं वेद । सोऽन्नं जुहोति । अग्नये कामाय
स्वाहाऽग्नये बलिमते स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा
प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽ-
ग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति (७) , इति ।

बलिमान्पूजावान् । तस्मै बलिमतेऽग्नये सर्वे प्राणिनः पूजां संपादयन्ति ।

सप्तमीमिष्टिं विधत्ते—

तमनुवित्तिरब्रवीत् । प्रजापते स्वर्गं वै लोक-
मनुवित्ससि । अहमु वा अनुवित्तिरस्मि ।
मां नु यंजस्व । अथ ते सत्याऽनुवित्तिर्भवि-
ष्यति । अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स
एतमग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरव-
पत् । अनुवित्त्यै चरुम् । अनुमत्यै चरुम् ।
ततो वै तस्य सत्याऽनुवित्तिरभवत् । अनु स्वर्गं
लोकमविन्दत् । सत्या ह वा अस्यानुवित्ति-

भवति । अनुं स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन
 हविषा एजते । य उं चैनदेवं वेदं । सोऽन्नं
 जुहोति । अग्नये कामाय स्वाहाऽनुवित्त्यै
 स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ।
 स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते
 स्वाहेति (८) , इति ।

अन्विष्य विद्यते लभ्यतेऽपेक्षितः पदार्थो यया क्रियया सेयं क्रियाऽनु-
 वित्तिः । तदभिमानिनी देवताऽप्यनुवित्तिरित्युच्यते । सा देवता प्रजापति-
 मब्रवीत्—हे प्रजापते त्वं स्वर्गं लोकमनुवित्तिरित्युच्यते । सा देवता प्रजापति-
 तदभिमानिन्या मम यागेन त्वदीयाऽनुवित्तिक्रिया सत्या फलपर्यवसायिनी
 भविष्यति । एतेषूक्तेषु पर्यायेष्विष्टिप्रस्ताव इति विधिरूपहोमाश्च प्रथमपर्या-
 यवद्भ्याख्येयाः ।

तदेवं कर्मावयवभूता इष्टयः पृथग्विहिताः । अथेष्टिसंघातरूपं कर्म विधत्ते—

ता वा एताः सप्त स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः ।
 दिवःशेनयोऽनुवित्तयो नाम । आशां
 प्रथमां रक्षति । कामो द्वितीयां । ब्रह्म
 तृतीयां । यज्ञश्चतुर्थीम् । आपः पञ्चमीम् ।
 अग्निर्वलिमान्षष्ठीम् । अनुवित्तिः सप्तमीम् ।
 अनुं ह वै स्वर्गं लोकं विन्दति । कामचारोऽस्य
 स्वर्गं लोके भवति । य एताभिरिष्टिभिर्य-
 जते । य उं चैना एवं वेदं । तास्वन्विष्टि ।
 पष्ठौहीवरां दद्यात्कंसं च । स्त्रियै चाऽऽभारं

समृद्ध्यै (९) , इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशाध्याये
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

या इष्टयः पूर्वमभिहितास्ता एताः सप्तसंख्याकाः स्वर्गलोकस्य द्वार इव
प्राप्तिसाधनभूतास्तासां च दिवःश्येनय इत्येतन्नाम । यथा लोके श्येन
उत्पत्त्याऽऽकाशे स्वेच्छया संचरत्येवमेता अपि यजमानस्य द्युलोके स्वेच्छया
संचारं प्राप्नुवन्ति । तस्माद्द्युसंपादाच्छयेनाख्यपक्षिसदृशत्वाच्च दिवःश्येनयः
संपन्नाः । अन्वेषणपूर्वकलाभसाधनत्वादानुवित्तय इत्युच्यन्ते । तासामिष्टीनां
मध्ये प्रथमामिष्टिमाशाख्यदेवता रक्षति तत्स्वामित्वात्तयेष्ट्या तुष्टा सती
तत्फलं प्रयच्छति । एवं कामाद्या देवतास्तां तामिष्टिं रक्षन्ति । एताभिः सप्त-
भिरिष्टिभिर्यो यजते योऽपि चैना यथोक्तप्रकारेण वेद सोऽयमुभयविधः
पुमान्स्वर्गमन्विष्य लभते । तस्य तस्मिन्स्वर्गे कामचारः स्वेच्छया संचारो
यथेष्टभोगप्राप्तिर्भवति । तासु सप्तस्वपीष्टिषु मध्येऽन्विष्टि, एकैकामिष्टिमनुष्ठा-
यानन्तरमेव दक्षिणार्थं षष्ठौहीवरां दद्यात् । चतुःसंवत्सरवयस्का गौः षष्ठौही
षष्ठौहीनां मध्ये या श्रेष्ठा तां दद्यात् । तथा कंसं भोजनार्थं कांस्यपात्रं च
दद्यात् । तथा स्त्रियै योग्यमाभारमाभरणं च दद्यात् । तत्सर्वं दक्षिणादानं फल-
समृद्ध्यै संपद्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये दिवःश्येनाख्या इष्टयोऽभिहिताः । अथाऽऽपाद्याख्यानामिष्टीनां
चतुर्थानुवाके विधास्यमानानां याज्यानुवाक्यास्तृतीयानुवाकेऽभिधीयन्ते । तत्र
'तपसे चरुम्' इत्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

तपसा देवा देवतामग्रं आयन् । तपसर्षयः

स्वरन्वविन्दन् । तपसा सपत्नान्प्रणुंदा मारांतीः ।

येनेदं विश्वं परिभूतं यदस्ति , इति ।

यज्जगद्देवर्षिमनुष्यादिरूपमस्ति तदिदं विश्वं येन तपसा परिभूतं सर्वतो व्याप्तं तेन तपसा देवा इन्द्रादयः सर्वे देवत्वमग्रे सृष्ट्यादौ प्राप्ताः पूर्वसृष्टौ तपस्तप्त्वा देवजन्म लब्धवन्तः । तथर्षयो वसिष्ठनारदाद्याः पूर्वानुष्ठितेन तपसा स्वर्गमन्विष्य लब्धवन्तः । वयमपीदानीमनुष्ठितेन तपसा यागादिरूपेण सपत्नाञ्छत्रून्प्रणुदाम प्रकर्षेणापसारयामः । कीदृशान्सपत्नानरातीरस्मभ्यं दातव्यस्य धनस्यादातृन् ।

तत्रैव याज्यामाह—

प्रथमजं देवः हविषा विधेम । स्वयंभु ब्रह्म
परमं तपो यत् । स एव पुत्रः स पिता स
माता । तपो ह यक्षं प्रथमं संबभूव, इति ।

योऽयं तपोभिमानी देवः स प्रथमजः । तथा चोपनिषदि सृष्टिप्रकरणे तपसः प्रथमजत्वमाम्नायते—“सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽ-
तप्यत” इति । तादृशं तपोदेवं हविषा विधेम परिचरेम । यत्स्वयंभु स्वतः-
सिद्धं सत्यज्ञानादिरूपं ब्रह्म परमं सृष्टिकारणरूपं तपः संपन्नं स एव तपो-
देवः पुत्रपितृमात्रादिरूपेणाऽऽविर्बभूव । किंच तपो ह तप एव प्रथमं यक्षं
पूज्यं संबभूव । सर्वोऽपि हि पुरुषः प्रथमं फलसाधनं तपोऽनुष्ठाय पश्चात्फलं
लभते । तस्मात्प्रशस्तमिदं तपः ।

अथ ‘श्रद्धायै चरुम्’ इत्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

श्रद्धया देवो देवत्वमंश्नुते । श्रद्धा प्रतिष्ठा
लोकस्य देवी (१) । सा नो जुषाणोप यज्ञमा-
गात् । कामवत्साऽमृतं दुर्हाना, इति ।

येयमास्तिक्यरूपा श्रद्धा तयैव देवः सर्वोऽपीन्द्रादिदेवो देवत्वं प्राप्नोति ।
श्रद्धारहितस्य तपआदेर्निरर्थकत्वात् ।

तथा च स्मर्यते—

“अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असादित्युच्यते पार्थ न च तप्तैत्य नो इह” इति ॥

अतः श्रद्धादेवी लोकस्य सर्वस्य प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । सा देवी जुषाणा प्रीय-
माणा नोऽस्मदीयं यज्ञमुपागात्प्राप्नोतु । कीदृशी श्रद्धा कामवत्सा फलकामनैव
वत्सस्थानीया यस्याः सा कामवत्साऽत एवामृतं फलं दुहाना दोग्ध्री ।
श्रद्धालुर्हि यत्फलं कामयते तत्सिध्यत्येव ।

तत्रैव याज्यामाह—

श्रद्धा देवी प्रथमजा ऋतस्य । विश्वस्य भर्त्री
जगतः प्रतिष्ठा । तां श्रद्धां हविषां यजामहे ।
सा नो लोकममृतं दधातु । ईशाना देवी भुव-
नस्याधिपत्नी, इति ।

श्रद्धारूपा देवी, ऋतस्य सत्यस्य परमार्थस्य ब्रह्मणः सकाशात्प्रथमजाऽऽ-
दावेवोत्पन्ना । अत एव विश्वस्य भर्त्री सर्वस्य प्राणिजातस्य पोषयित्री जगतः
प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । श्रद्धाहीनस्य वैदिकस्य लौकिकस्य वा व्यवहारस्य फलप-
र्यवसायित्वाभावात् । तामेतां श्रद्धां देवीं वयं हविषा यजामहे पूजयामः ।
सा श्रद्धा देवी नोऽस्माकममृतमविनाशं लोकं संपादयतु । सा हि देवी
यस्मान्भुवनस्याधिपत्नी पालयित्री तस्मादीशानाऽस्माकं लोकं संपादयितुं
समर्था ।

अथ 'सत्याय चरुम्' इत्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

आगात्सत्यं हविरिदं जुषाणम् । यस्माद्देवा
जज्ञिरे भुवनं च विश्वे । तस्मै विधेम हविषां
घृतेन (२) । यथा देवैः सधमादं मदेम, इति ।

यत्सत्यं सत्यवदनाभिमानिदेवतास्वरूपमस्ति तज्जुषाणं प्रीतियुक्तं सदि-
दमस्माभिर्दीयमानं हविः प्रत्यागादागच्छत् । अस्मात्सत्याख्यादेवस्वरूपा-
द्विश्वे सर्वे देवा भुवनं च जज्ञिरे । सत्यं हि परब्रह्मस्वरूपत्वात्सर्वस्य जन-
कम् । तस्मै सत्याय देवाय घृतयुक्तेन हविषा विधेम परिचरेम । अथानन्तरं
वयं देवैर्युक्ताः सधमादं मदेमैकत्र हर्षं प्राप्नुयाम ।

तत्रैव याज्यामाह—

यस्य प्रतिष्ठोर्वन्तरिक्षम् । यस्माद्देवा जज्ञिरे
भुवनं च सर्वे । तत्सत्यमर्चदुपयज्ञं न आगात् ।
ब्रह्माऽऽहुतीरुपमोदमानम्, इति ।

यस्य सत्यस्य ब्रह्मण उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । सर्वगत-
त्वादन्तरिक्षव्यापित्वं युक्तम् । यस्मात्सत्याद्ब्रह्मणः सर्वे देवा भुवनं च जज्ञिरे
तत्सत्याख्यमर्चत्पूजायुक्तं परं ब्रह्मास्मदीया आहुतीरुपेत्य मोदमानं सन्मदीयं
यज्ञमुपागादुपागच्छतु ।

अथ 'मनसे चरुम्' इत्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

मनसो वशे सर्वमिदं बभूव । नान्यस्य मनो
वशमन्वियाय । भीष्मो हि देवः सहसः सही-
यान् । स नो जुषाण उप यज्ञमागात्, इति ।

सर्वमिदं जगन्मनसो वशे बभूव न त्वेतन्मनोऽन्यस्य कस्यचिद्दशमनुगच्छति ।
सर्वस्य मनोधीनत्वं श्रुत्यन्तरे दर्शितम्—“मन एव मनुष्याणां कारणं बन्ध-
मोक्षयोः” इति । मनस इतराधीनत्वाभावश्च स्मर्यते—‘असंशयं महाबाहो
मनो दुर्निग्रहं चलम्’ इति । तादृशमनोभिमानी देवो भीष्मो हि भयहेतुत्वेन
प्रसिद्धः । मनसः सर्वदुःखापादकत्वं सर्वैरप्यनुभूयते । सुप्ते मनसि दुःखमा-
त्रस्याभावात् । तस्मादयं मनोदेवः सहसः सहीयान्वलवतोऽप्यत्यन्तं बली-
यान् । अत एव स्मर्यते—‘चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम्’ इति ।
स तादृशो मनोदेवो जुषाणः प्रीतियुक्तः सन्नोऽस्मदीयं यज्ञमुपागात्प्राप्नोतु ।

तत्रैव याज्यामाह—

आकूर्तीनामधिपतिं चेतसां च (३) । संकल्प-
जूतिं देवं विपश्चिम् । मनो राजानमिह वर्ध-
यन्तः । उपहवेऽस्य सुमतौ स्याम, इति ।

इह कर्मणि वयं मनोनामकं चक्षुरादीन्द्रियाणां राजानं वर्धयन्तः परितो-
पयन्त उपहवेऽनुज्ञाने सत्यस्य देवस्य सुमतावनुग्रहबुद्धौ स्याम भवेम । यदा

ह्ययं सुखिनो भवन्त्वित्यस्माननुजानाति तदानीमेव सुखिनो भवेम । कीदृशं राजानमाकूतीनामिदमेव करिष्यामीत्येवंविधानां संकल्पानां चेतसां चेदं वस्त्वेतादृशमिति ज्ञानानां चाधिपतिं कर्तव्यसंकल्पानां वस्तुज्ञानानां च मनो-
धीनत्वं प्रसिद्धम् । संकल्पजूतिं सहस्रसंख्याककर्तव्यविषयेषु संकल्पेषु जूतिर्वेगो यस्यासौ संकल्पजूतिस्तादृशं देवं सर्वस्य द्योतकमत एव विपश्चि सर्वज्ञम् ।

अथ 'चरणाय चरुम्' इत्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

चरणं पवित्रं विततं पुराणम् । येन पूतस्तरति
दुष्कृतानि । तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताः । अतिं
पाप्मानमरातिं तरेम, इति ।

चरत्यनेनेति पादेन्द्रियं चरणं शास्त्रीयाचरणं वा तेनोच्यते । तच्च पवित्रं शुद्धिकारणं विततं सर्वप्राणिविषयत्वेन विस्तीर्णं पुराणं सृष्ट्यादिमारभ्य प्रवृत्तत्वाच्चिरंतनं येन चरणेन देवेन पूतः शोधितः पुरुषो दुष्कृतानि तरति पापानि विनाशयति । पवित्रेणान्यस्य शोधकेन स्वयमपि शुद्धेन तेन चरणदे-
वेन पूता वयं पाप्मानमरातिं पापरूपं शत्रुमतितरेमातिशयेन लङ्घयामः ।

तत्रैव याज्यामाह—

लोकस्य द्वारं मर्चिमत्पवित्रम् । ज्योतिष्मद्भ्रा-
जमानं महस्वत् । अमृतस्य धारा बहुधा दोह-
मानम् । चरणं नो लोके सुधितां दधातु, इति ।

यदेतच्चरणाख्यं देवतास्वरूपं तदेतन्नोऽस्माकं स्वर्गलोके सुधितां सुखयु-
क्तामवस्थितिं दधातु संपादयतु । कीदृशं चरणं लोकस्य द्वारं स्वर्गस्य द्वारव-
त्प्रवेशसाधनमर्चिमदर्चनायुक्तं सर्वैः पूज्यं पवित्रं शोधकं ज्योतिष्मत्विषा
प्रकाशनसामर्थ्योपेतं भ्राजमानं स्वयमपि दीप्यमानं महस्वन्माहात्म्ययुक्तम् ।
अमृतस्य पीयूषस्य धारा बहुधा दोहमानमनेकप्रकारेण संपादनशीलम् ।

अथ 'आग्नेयमष्टाकपालम्' इत्यस्य हविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके
दर्शयति—

अग्निर्मूर्धा भुवः, इति ।

‘अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्’ इति पुरोनुवाक्या । ‘भुवो यज्ञस्य’ इति याज्या । एतच्चोभयम् ‘अग्निर्मूर्धा’ इत्यनुवाके व्याख्यातम् ।

अथ ‘अनुमत्यै चरुम्’ इत्यस्य हविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

अनु नोऽद्यानुमतिरन्विदनुमते त्वम्, इति ।

‘अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु’ इति पुरोनुवाक्या । ‘अन्विदनुमते त्वम्’ इति याज्या । एतच्चोभयम् ‘इदं वामास्ये हविः’ इत्यनुवाके व्याख्यातम् ।

अथ स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

हव्यवाहꣳस्विष्टम् (४), इति ॥

देवी घृतेन चेतसां च दोहमानं चत्वारि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशाध्याये तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

‘हव्यवाहमभिमातिषाहम्’ इति पुरोनुवाक्या । ‘स्विष्टमग्ने अभि तत्पृणाहि’ इति याज्या । एतच्चोभयम् ‘जुष्टो दमूनाः’ इत्यत्र व्याख्यातम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

अपाद्याख्यानामिष्टीनां याज्यानुवाक्यास्तृतीयेऽभिहिताः । चतुर्थे ता इष्टयोऽभिधीयन्ते । प्रथमं तावदिष्टीनां प्रस्तावं दर्शयति—

देवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोऽभवत् । ते प्रजापतिमब्रुवन् । प्रजापते स्वर्गो वै नो लोकस्तिरोऽभूत् । तमन्विच्छेति । तं यज्ञक्रतुभिरन्वैच्छत् । तं यज्ञक्रतुभिर्नान्वविन्दत् । तमिष्टिभिरन्वैच्छत् । तमिष्टिभिरन्वविन्दत् । तदि-

ष्टीनामिष्टित्वम् । एष्टयो ह वै नाम । ता
इष्टय इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव
हि देवाः (१), इति ।

द्वितीयानुवाकव्याख्येयम् ।

सामान्येन सर्वासामिष्टीनां प्रस्तावमुक्त्वा विशेषाकारेण प्रथमाया इष्टेः
प्रस्तावं हविष्केष्टिविधानमुपहोमविधानं च दर्शयति—

तं तपोऽब्रवीत् । प्रजापते तपसा वै श्राम्यसि ।
अहमु वै तपोऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ ते
सत्यं तपो भविष्यति । अनुं स्वर्गं लोकं
वेत्स्यसीति । स एतमाग्नेयमष्टाकपालं निर-
वपत् । तपसे चरुम् । अनुमत्यै चरुम् ।
ततो वै तस्य सत्यं तपोऽभवत् । अनुं स्वर्गं
लोकमविन्दत् । सत्यं ह वा अस्य तपो
भवति । अनुं स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन
हविषा यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽत्र
जुहोति । अग्नये स्वाहा तपसे स्वाहा । अनुमत्यै
स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय
स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति (२), इति ।

अत्रेष्टिस्तपोसाधारणदेवत्या । अग्निरनुमतिश्च पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च सर्वेष्टि-
साधारणदेवते । वाक्यं तु सर्वं द्वितीयानुवाकोक्ताशावाक्यवद्व्याख्येयम् ।

अथ द्वितीयामिष्टिं विधत्ते—

तं श्रद्धाऽब्रवीत् । प्रजापते श्रद्धया वै

श्राम्यसि । अहमु वै श्रद्धाऽस्मिं । मां नु
यजस्व । अथ ते सत्या श्रद्धा भविष्यति ।
अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमाग्नेय-
मष्टाकपालं निरवपत् । श्रद्धायै चरुम् ।
अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्या श्रद्धाऽ-
भवत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्या
ह वा अस्य श्रद्धा भवति । अनु स्वर्गं लोकं
विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उं चै-
नदेवं वेद । सोऽन्नं जुहोति । अग्नये स्वाहा
श्रद्धायै स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये
स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्ट-
कृते स्वाहेति (३), इति ।

अथ तृतीयामिष्टिं विधत्ते—

तꣳ सत्यमब्रवीत् । प्रजापते सत्येन वै
श्राम्यसि । अहमु वै सत्यमस्मि । मां नु
यजस्व । अथ ते सत्यꣳ सत्यं भविष्यति ।
अनु स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमाग्नेय-
मष्टाकपालं निरवपत् । सत्याय चरुम् । अनु-
मत्यै चरुम् । ततो वै तस्य सत्यꣳ सत्यमभ-
वत् । अनु स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यꣳ ह वा

अस्य सत्यं भवति । अनुं स्वर्गं लोकं
विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ
चैनदेवं वेद । सोऽन्नं जुहोति । अग्नये स्वाहा
सत्याय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये
स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते
स्वाहेति (४), इति ।

अथ चतुर्थीमिष्टिं विधत्ते—

तं मनोऽब्रवीत् । प्रजापते मनसा वै श्राम्यसि ।
अहमु वै मनोऽस्मि । मां नु यजस्व । अथ
ते सत्यं मनो भविष्यति । अनुं स्वर्गं लोकं
वेत्स्यसीति । स एतमाग्नेयमष्टाकपालं निरव-
पत् । मनसे चरुम् । अनुमत्यै चरुम् । ततो
वै तस्य सत्यं मनोऽभवत् । अनुं स्वर्गं लोक-
मविन्दत् । सत्यं ह वा अस्य मनो भवति ।
अनुं स्वर्गं लोकं विन्दति । य एतेन हविषा
यजते । य उ चैनदेवं वेद । सोऽन्नं जुहोति ।
अग्नये स्वाहा मनसे स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा
प्रजापतये स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽ-
ग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति (५), इति ।

अथ पञ्चमीमिष्टिं विधत्ते—

तं चरणमब्रवीत् । प्रजापते चरणेन वै

श्राम्यसि । अहमु वै चरणमस्मि । मां नु
यजस्व । अथ ते सत्यं चरणं भविष्यति ।
अनुं स्वर्गं लोकं वेत्स्यसीति । स एतमाग्नेय-
मष्टाकपालं निरवपत् । चरणाय चरुम् ।
अनुमत्यै चरुम् । ततो वै तस्यं सत्यं चरण-
मभवत् । अनुं स्वर्गं लोकमविन्दत् । सत्यं
ह वा अस्य चरणं भवति । अनुं स्वर्गं लोकं
विन्दति । य एतेन हविषा यजते । य उ
चैनदेवं वेद । सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा
चरणाय स्वाहा । अनुमत्यै स्वाहा प्रजापतये
स्वाहा । स्वर्गाय लोकाय स्वाहाऽग्नये स्विष्ट-
कृते स्वाहेति (६), इति ।

प्रत्येकमिष्टीर्विधाय तत्संघातरूपं कर्म विधत्ते—

ता वा एताः पञ्च स्वर्गस्य लोकस्य द्वारः ।
अथाद्या अनुवित्तयो नाम । तपः प्रथमा
रक्षति । श्रद्धा द्वितीयां । सत्यं तृतीयां ।
मनश्चतुर्थां । चरणं पञ्चमीम् । अनुं ह
वै स्वर्गं लोकं विन्दति । कामचारोऽस्य स्वर्गं
लोके भवति । य एताभिरिष्टिभिर्यजते ।
य उ चैना एव वेद । तास्वन्विष्टि । पष्ठौ-

हीवरां दद्यात्कंसं च । स्त्रियै चाऽऽभारं
समृद्ध्यै (७), इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशाध्याये
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥ *

अपहन्यन्ते स्वर्गप्रतिबन्धाः सर्वेऽपि याभिरिष्टिभिस्ता अपाद्याः । अन्य-
त्सर्वमप्यस्मिन्ननुवाके द्वितीयानुवाकवद्व्याख्येयम् । ता एता उक्ता दिवःश्येन-
योऽपाद्याश्च द्विविधा अन्तःप्रयोज्या बहिष्प्रयोज्याश्चेति । समस्तस्य चातुर्होत्र-
चयनस्य मध्ये प्रयोगो बोधायनवाक्येन पूर्वमुदाहृतः । बहिस्तु स्वर्गकामेन(ण)
चातुर्होत्रात्पृथगेव प्रयोक्तव्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थेऽपाद्या इष्टयोऽभिहिताः । पञ्चमे चातुर्होत्रचयनमभिधीयते ।
तत्राऽऽदौ चातुर्होत्रमन्त्रान्प्रशंसति—

ब्रह्म वै चतुर्होतारः । चतुर्होतृभ्योऽधियज्ञो
निर्मितः । नैनं शप्तम् । नाभिचरित्माग-
च्छति । य एवं वेद, इति ।

य एते चतुर्होतृसंज्ञका मन्त्रास्ते ब्रह्म वै परब्रह्मस्वरूपा एव । सर्वजगत्सृ-
ष्टिहेतुत्वात् । दशहोतृचतुर्होतृपञ्चहोतृषड्होतृसप्तहोतृमन्त्राः सर्वेऽपि चतुर्होतृश-
ब्देनैवोच्यन्ते । एतेषां मन्त्राणां जगत्सृष्टिहेतुत्वं चतुर्होतृशब्दवाच्यत्वं च
द्वितीयकाण्डस्य द्वितीयतृतीयप्रपाठकरूपे होतृमन्त्रब्राह्मणे बहुधा प्रपञ्चितम् ।
एतेभ्यश्चतुर्होतृभ्यः सर्वोऽपि यज्ञोऽधिनिर्मितः । एतदपि तत्रैवोक्तम् । यः
पुमानेवं चतुर्होतृमन्त्राणां ब्रह्मत्वं यज्ञनिर्वाहकत्वं च वेद तमेनं पुरुषं शप्तं

* अत्र क्वचिदधिको ग्रन्थः स यथा—“ आशानुविति श्रद्धा सत्यो ह । कामो
यज्ञः सत्यो ह । अन्यत्र सत्यं ह ” इति ।

परकीयः शापो नाऽऽगच्छति । अभिचरितं परकृताभिचारोऽपि नाऽऽगच्छति ।

प्रकारान्तरेण पुनः प्रशंसति—

यो ह वै चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वं वेदं । अथो पञ्चहोतृत्वम् । सर्वा हास्मै दिशः कल्पन्ते । वाचस्पतिर्होता दशहोतृणाम् । पृथिवी होता चतुर्होतृणाम् (१) । अग्निर्होता पञ्चहोतृणाम् । वाग्धोता षड्होतृणाम् । महाहविर्होता सप्तहोतृणाम् । एतद्वै चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वम् । अथो पञ्चहोतृत्वम् । सर्वा हास्मै दिशः कल्पन्ते । य एवं वेदं, इति ।

यः पुमांश्चतुर्होतृसंज्ञकानामेतेषां मन्त्राणां बहूनामेकेनैव चतुर्होतृशब्देनाभिधेयत्वं वेदं । अपि च पञ्चस्वनुवाकेषु होतृप्रतिपादनात्पञ्चहोतृशब्दवाच्यत्वं च वेदं । अस्मै पुरुषाय सर्वा अपि दिशः कल्पन्ते स्वस्वप्रयोजनसमर्था भवन्ति । आरण्यकेषु—‘चित्तिः स्रुक्’ इत्याद्यनुवाकेष्वाम्नाता ये होतृमन्त्रास्तेषु मध्ये ‘पृथिवी होता’ इत्यस्य चतुर्होतृमन्त्रस्याधिष्ठात्री देवता चतुर्वारमाह्वानेन श्रुत्वा प्रत्युत्तरं दत्तवती । ‘अग्निर्होता’ इत्यस्य पञ्चहोतृमन्त्रस्याधिष्ठात्री देवता पञ्चवारमाह्वानेन । ‘वाग्धोता’ इत्यस्य षड्होतृमन्त्रस्याधिष्ठाता षड्वारमाह्वानेन । ‘महाहविर्होता’ इत्यस्य सप्तहोतृमन्त्रस्याधिष्ठाता सप्तवारमाह्वानेन । ‘चित्तिः स्रुक्’ इत्यस्य दशहोतृमन्त्रस्याधिष्ठाता दशवारमाह्वानेन । चतुर्होतृमन्त्रदेवस्य शीघ्रप्रत्युत्तरेण परितुष्टः प्रजापतिस्तन्नाम्नैव सर्वेषां व्यवहारोऽस्त्विति वरं ददौ । तथा च तत्राऽऽम्नातम्—‘त्वं वै मे नेदिष्ठं हुतः प्रत्यश्रौषीः । त्वयैनानाख्यातार इति । तस्मान्नु हैनाश्चतुर्होतार इत्याचक्षते’ इति । तदेतच्चतुर्होतृत्वं तत्र प्रपञ्चितत्वाद्ब्रह्मसंगृहीतम् । यत्तु पञ्चस्वनुवाकेषु होतुः सद्भावात्पञ्चहोतृत्वं तदत्र प्रपञ्चयते । चित्तिः स्रुगित्यादिमन्त्राणां दशहोतृणां मध्ये वाचस्पतिर्होतृत्वेनाऽऽम्नातः । ‘वाक्पतिर्होता’

इति तस्मिन्ननुवाके समाम्नातात् । तथा चतुर्होतृमन्त्रावयवानां मध्ये पृथिवी
होतेत्याम्नातः । पञ्चहोतृमन्त्रावयवानां मध्येऽग्निर्होतेत्याम्नातः । षड्होतृम-
न्त्रावयवानां मध्ये वाग्धोतेत्याम्नातः । सप्तहोतृमन्त्रावयवानां मध्ये महाहवि-
र्होतेत्याम्नातः । चतुर्होतृसंज्ञकानां सर्वेषां मन्त्राणामेतदेव पूर्वकाण्डोक्तवरप्रदा-
नेन चतुर्होतृत्वम् । अत्रोक्तपञ्चविधहोतृसद्भावेन पञ्चहोतृत्वं च । सर्वा हास्मा
इत्यादि पुनर्वचनमुपसंहारार्थम् ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण मन्त्रान्प्रशंसति—

एषा वै सर्वविद्या । एतद्भेषजम् । एषा पङ्क्तिः
स्वर्गस्य लोकस्याञ्जसाऽयनिः स्मृतिः (२) ।
एतान्योऽध्यैत्यच्छदिर्दर्शो यावत्तरसम् । स्वरेति ।
अनपब्रवः सर्वमायुरेति । विन्दते प्रजाम् ।
रायस्पोषं गौपत्यम् । ब्रह्मवर्चसी भवति, इति ।

येयं होतृमन्त्रविद्यैषैव सर्वविद्याऽन्यैवापेक्षितस्य फलस्य लभ्यत्वात् ।
एतदेव मन्त्रजातं भेषजं सर्वानिष्टनिवारकम् । एषा विद्या पञ्चानुवाकरूप-
त्वात्पङ्क्तिः । सा च स्वर्गस्य लोकस्याञ्जसाऽयनिरनायासेन प्राप्तिहेतुः स्मृति-
मार्गः । एतान्पञ्चानुवाकरूपान्मन्त्रान्यः पुमानच्छदिर्दर्शो गृहस्याऽऽच्छादकानि
कटरूपाणि च्छदींषि यावति दूरे न दृश्यन्ते तावति दूरेऽरण्ये गत्वा याव-
त्तरसं यावद्बलमुच्चध्वनिनाऽध्यैत्यधिकत्वेन प्राप्नोति गुरुमुखादधीते जपति
वेत्यर्थः । स पुमान्स्वरेति स्वर्गं प्राप्नोति । अनपब्रवोऽपकीर्तिरहितः सर्वमायु-
रेति प्रजादिकं च लभते ब्रह्मवर्चसयुक्तश्च भवति । तत्र स्तुतिप्रसङ्गादयं पुरु-
षार्थो जपविधिर्द्रष्टव्यः ।

पुनरपि तं विधिमनूय प्रशंसति—

एतान्योऽध्यैति । स्पृणोत्यात्मानम् । प्रजां
पितृन्, इति ।

योऽयं पुमानेतान्मन्त्रान्पूर्वोक्तरीत्याऽधीते स स्वात्मानं स्वकीयां पुत्रादिप्रजां
स्वकीयान्पितृपितामहादींश्च स्पृणोति तत्तदपेक्षितफलसंपादनेन प्रीणयति ।

पुनरप्येतन्मन्त्रवेदितृपुरुषमुदाहृत्य प्रशंसति—

एतान्वा अरुण औपवेशिर्विदांचकार (३) ।
एतैरधिवादमपाजयत् । अथो विश्वं पाप्मानंम् । स्वर्ग्यौ । एतान्योऽध्यैति । अधिवादं जयति । अथो विश्वं पाप्मानंम् । स्वरेति, इति ।

उपवेशिपुत्रः कांश्चन्मुनिररुणाख्य एतान्मन्त्रान्विदांचकारारण्ये गत्वा ध्यानं कृतवान् । स मुनिरधिवादं स्वस्मादधिकेन पुरुषेण सह विद्याविषये वादं कृत्वा स्वयं जितवान् । अपि च सर्वमपि पाप्मानमपाजयद्विनाशितवान् । स्वर्ग्यौ च स्वर्गं च प्राप्तवान् । एवमन्योऽपि यथोक्तं फलं सर्वं प्राप्नोति ।

एवं बहुधा मन्त्रान्प्रशस्य तैर्मन्त्रैश्चयनं विधत्ते—

एतैरग्निं चिन्वीत स्वर्गकामः । एतैरायुष्कामः ।
प्रजापशुकामो वा (४) , इति ।

आयुरादिकामोऽस्मिंश्चयनेऽधिकारी ।

कर्म विधाय तदंशरूपानुपधानविशेषान्विधत्ते—

पुरस्ताद्दशहोतारमुदञ्चमुपदधाति यावत्पदम् ।
हृदयं यजुषी पत्न्यौ च । दक्षिणतः प्राञ्चं
चतुर्होतारम् । पश्चादुदञ्चं पञ्चहोतारम् ।
उत्तरतः प्राञ्चं षड्होतारम् । उपरिष्ठात्प्राञ्चं
सप्तहोतारम् । हृदयं यजूषि पत्न्यश्च । यथा-
वकाशं ग्रहान् । यथावकाशं प्रतिग्रहल्लोक-
पृणाश्च । सर्वां हास्यैता देवताः प्रीता अभीष्टा
भवन्ति (५) । स देवमग्निं चिनुते , इति ।

चित्तिः स्रुगित्यादिमन्त्रसंघो दशहोता । तन्मन्त्रोपधेयाऽपीष्टका दशहोतेत्युच्यते । दशहोतृरूपामिष्टकां पूर्वस्यां दिश्युदगपवर्गमुपदध्यात् । ' सुवर्णं घर्मम् ' इत्यनुवाको हृदयसंज्ञकः । तेनोपधेयमपीष्टकारूपं हृदयमित्युपदध्यात् । ' अग्निर्यजुर्भिः सविता स्तोमैः । इन्द्र उक्थामदैः ' इत्याद्यनुवाकोक्तानि मन्त्राणि यजुर्नामकानि । तैरुपधेयमपि यजुरित्युच्यते । ते यजुषी द्वे उपदध्यात् । ' सेनेन्द्रस्य ' इत्याद्यनुवाकोक्ताः पत्नीसंज्ञकाः । तन्मन्त्रैरुपधेया अपि पत्न्यः । ते अपि द्वे उपदध्यात् । तदेवं दशहोतृमन्त्रैर्दशेष्टकाः । हृदयमन्त्रेणैका । यजुर्मन्त्राभ्यां द्वे देवपत्नीमन्त्राभ्यां द्वे इत्येतावतीः पूर्वस्यां दिशि यावत्पदमुपदध्यात् । पदमुपधानस्थानं तद्यावत्स्वीकृतं तावत्येव सर्वोपधानमन्तर्भावयेत् । एतच्च सर्वं बोधायनः स्पष्टमुदाजहार । ब्रह्मचित्तस्य प्रसिद्धं क्षेत्रकरणं यथा सावित्रस्यैतावदेव नानाऽत्र लेखा भवन्ति, अथ पुरस्तादुदीचीर्दशेष्टका उपदधाति चित्तिः स्रुक्तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद । चित्तमाज्यं तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेति दश हृदयेष्टकामुपदधाति । सुवर्णं घर्मं परिवेद वेनमित्यनुद्गत्य देवैः स मानसीन आत्मा जनानामित्यन्तो यजुरिष्टके उपदधात्यग्निर्यजुर्भिस्तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद । सविता स्तोमैस्तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेत्यथ पत्नीष्टके उपदधाति । सेनेन्द्रस्य तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद । सेना बृहस्पतेस्तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेत्येवं पुरस्तादुपधाय दक्षिणस्यां दिशि पृथिवी होतेत्यादिभिश्चतुर्होतृमन्त्रैश्चतस्र इष्टका अनन्तरभाविना हृदयमन्त्रेणैका, अनन्तराभ्यां यजुर्भ्यां पत्नीभ्यां च द्वे द्वे इत्येवं प्रागपवर्गमुपदध्यात् । प्रतीच्यां दिश्यग्निर्होतेत्यादिचतुर्भिर्मन्त्रैः पञ्चहोतृसंज्ञकैश्चतस्र इष्टकाः पूर्ववत्तदनन्तरभाविभिर्हृदययजुःपत्नीमन्त्रैश्चेष्टका उदगपवर्गमुपदध्यात् । तदुत्तरस्यां दिशि वाग्घोतेत्यादिभिः षड्होतृमन्त्रैः षडिष्टकाः पूर्ववत्तदनन्तरभाविभिर्हृदययजुःपत्नीमन्त्रैस्तत्तदिष्टकाश्च प्रागपवर्गमुपदध्यात् । उपरिष्ठादित्यनेन मध्यदेश उपलक्ष्यते । अन्तरिक्षस्योपधानयोग्यताभावात् । अत ऊर्ध्वदिग्बुद्ध्या मध्यदेशे महाहविर्होतेत्यादिभिः सप्तहोतृसंज्ञकैः सप्तेष्टकाः पूर्ववत्तदनन्तरभाविभिर्मन्त्रैर्हृदययजुःपत्नीष्टकाश्च प्रागपवर्गमुपदध्यात् । एतदेव विवक्षित्वा दक्षिणादिचतुर्दिक्शेषत्वेन ' हृदयं यजूंषि पत्न्यश्च ' इत्याम्नातम् । सर्वेष्वेतेषु होतृमन्त्रानुवाकेष्वन्तिमभागाः ' वाचस्पते विधे नामन् ' इत्यादयो ग्रहमन्त्रास्तरुपधेया इष्टकाविशेषा अपि ग्रहसंज्ञकाः । तान्सर्वान्यथावकाशमुपदध्यात् । ' देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ' इत्यनुवाकोक्ताः प्रतिग्रहमन्त्रास्तरुपधेया इष्टकाविशेषा अपि प्रतिग्रहाः । लोकंपृणेतिमन्त्रोपधेया इष्टका अपि लोकंपृणाः । प्रतिग्रहा-

ल्लोकंपृणाश्च यथावकाशमुपदध्यात् । एवमुपधाने सत्यस्य यजमानस्य सर्वा अपि तत्तन्मन्त्रोक्ता देवतास्तुष्टा अभीष्टफलप्रदाश्च भवन्ति । ततोऽयं देवैश्च सहितमग्निं चितवान्भवति ।

अस्य चयनदेशस्येयत्तां विधत्ते—

रथसंमितश्चेतव्यः । वज्रो वै रथः । वज्रेणैव पाप्मानं भ्रातृव्यं स्तृणुते । पक्षःसंमितश्चेतव्यः । एतावान्वै रथः । यावत्पक्षः । रथसंमितमेव चिनुते , इति ।

रथस्य यावद्देशोऽपेक्षितस्तावति देशे चयने सति रथसंमितो रथतुल्योऽग्निर्भवति । रथो हि वज्रस्य तृतीयांशत्वाद्बज्ररूपः ' रथस्तृतीयम् ' इति श्रुतेः । अतः पापरूपं शत्रुं वज्रेणैव हिनस्ति । पक्षःशब्देन रथस्यैकभागवर्ति चक्रमुच्यते । चक्रपरिमिते देशे चेतव्यः । न चैवं सति रथसंमितत्वं विरुध्यते । चक्रं यावदस्ति तावानेव रथस्य मुख्योऽशः । अतश्चक्रसंमितत्वेन रथसंमित एव भवति ।

एतस्य चयनस्य कर्मविशेषयोगेन(ण) फलविशेषं दर्शयति—

इममेव लोकं पशुबन्धेनाभिजयति । अथो अग्निष्टोमेन (६) । अन्तरिक्षमुक्थ्येन । स्वरतिरात्रेण । सर्वाल्लोकानंहिनेन । अथो सत्रेण, इति ।

एतच्चयनयुक्तेन पशुबन्धाग्निष्टोमयोरन्यतरेण भूलोकजयः । भूमौ विद्यमाना भोगाः प्राप्यन्ते । चयनयुक्तेनोक्थ्येनान्तरिक्षलोकभोगप्राप्तिः । चयनयुक्तेनातिरात्रेण स्वर्गभोगप्राप्तिः । अहीनसत्रयोरन्यतरेण चयनयुक्तेन सर्वकामप्राप्तिः ।

चयनस्य दक्षिणां विधत्ते—

वरो दक्षिणा । वरेणैव वरं स्पृणोति । आत्मा हि वरं, इति ।

वरशब्देन गौरभिधीयते ' गौरै वरः ' इत्यापस्तम्बेनाभिधानात् । ' सा

हि वरः ' इति श्रुतेश्च । एवं सति श्रेष्ठेनैव दक्षिणाद्रव्येण श्रेष्ठं प्रीणयति । श्रेष्ठ आत्मा सर्वस्य भोग्यस्य तच्छेषत्वात् । ततः स्वात्मानमेव प्रीणयतीत्युक्तं भवति ।

पक्षान्तरमाह—

एकविंशतिर्दक्षिणा ददाति । एकविंशो वा इतः स्वर्गो लोकः । प्र स्वर्गं लोकमाप्नोति (७) । असावादित्य एकविंशः । अमुमेवाऽऽदित्यमाप्नोति, इति ।

भूलोकमारभ्य सत्यलोकान्ताः सप्त लोकाः । ते प्रत्येकमुत्तमाधममध्यमभोगेन त्रिविधाः । तथा सति सत्यलोके योऽयमुत्तमभोगयुक्तश्चरमः स्वर्गः सोऽयमधमभूलोकमपेक्ष्यैकविंशतिसंख्यापूरको भवति । अतः संख्यासाम्यात्प्रकृष्टं स्वर्गमाप्नोति । ' द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः ' इति श्रुतेः । आदित्यस्यैकविंशत्वात्संख्यासाम्येन तं प्राप्नोति ।

पक्षान्तरं विधत्ते—

शतं ददाति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतिष्ठति, इति ।

यथा गवामेकविंशत्या स्वर्गादित्यप्राप्तिः । तथा गवां शतेनाऽऽयुरिन्द्रिययोः प्रतिष्ठितत्वं भवति ।

पक्षान्तरं विधत्ते—

सहस्रं ददाति । सहस्रसंमितः स्वर्गो लोकः । स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै, इति ।

स्वर्गभोग्यद्रव्याणां बहुमूल्यत्वात्स्वर्गस्य सहस्रसंमितत्वम् । अतः सहस्रदानेन स्वर्गाभिजयः । त एते पक्षाः शक्यनुसारेण विकल्पिताः ।

एवं पक्षान्तरं विधत्ते—

अन्विष्टकं दक्षिणा ददाति । सर्वाणि वयांसि (८) ।

सर्वस्याऽऽप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै, इति ।

एकैकामिष्टकामन्वित्यर्थेऽन्विष्टकमितिशब्दः । प्रतीष्टकमेकैका गौर्देया । तासु गोषु सर्वाणि वयांसि संपादनयानि । वयोविशेषाश्चाऽऽपस्तम्बेन दर्शिताः—“एकहायनप्रभृत्या पञ्चहायनेभ्यो वयांसि” इति । तच्च सर्वभोगप्राप्त्यै तद्वशीकाराय च भवति ।

इष्टकासंख्यया संख्येयानां गवामलाभे पक्षान्तरद्वयं विधत्ते—
यदि न विन्देत । मन्थानेतावतो दद्यादोद-
नान्वा । अश्रुते तं कामम् । यस्मै कामाया-
ग्निश्चीयते, इति ।

यदि दरिद्रो गावस्तावतीर्न लभेत तदा यावत्य इष्टका एतावतो मन्थानोद-
नान्वा दद्यात् । क्षीरादौ द्रवद्रव्ये सक्तुपिष्टमिश्रेण निष्पन्नो मन्थः । एतदाने-
नापेक्षितं कामं प्राप्नोति ।

वैकल्पिकीं दक्षिणां विधाय नियतां विधत्ते—

पष्ठौहीं त्वन्तर्वतीं दद्यात् । सा हि सर्वाणि
वयांसि । सर्वस्याऽऽप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै,
(९) इति ।

तुशब्दो विकल्पनिवृत्त्यर्थः । चतुर्वर्षा गौः पष्ठौही सा चान्तर्वती गर्भिणी ।
तस्यां दत्तायां सर्वाणि वयांसि दत्तानि भवन्ति । एकहायनादीनां तत्र
संभवात् । तच्च सर्वस्य भोगस्य प्राप्त्यै वशीकाराय च भवति ।

द्रव्यान्तरं विधत्ते—

हिरण्यं ददाति । हिरण्यज्योतिरेव स्वर्गं लोक-
मेति, इति ।

हिरण्यसदृशं ज्योतिर्यस्यासौ हिरण्यज्योतिः । तादृशो भूत्वा स्वर्गं प्राप्नोति ।
द्रव्यान्तरं विधत्ते—

वासो ददाति । तेनाऽऽयुः प्रतिरते, इति ।

वाससो दीर्घत्वादायुर्वृद्धिहेतुत्वम् । यदुक्तं बोधायनेन—“वेदिं विमिमीते वेदितृतीये यजेतेति विज्ञायते । तस्याः सौमिकं मानमेतावदेव नानासौमिकात्प्रक्रमात्तृतीयांशः स प्रक्रमः स्यात्तेन वेदिं विमिमीते” इति ।

तदेतद्विधत्ते —

वेदितृतीये यजेत । त्रिषत्या हि देवाः । स सत्यमग्निं चिनुते, इति ।

सौमिकवेद्यास्तृतीयैऽंशे चयनं कृत्वा तत्र यजेत । अंशत्रये त्रिसंख्या विद्यते । तथा च संख्यया सत्यमेतदिति देवा विश्वसन्ति । अत एव तत्र तत्राऽऽम्नायते—“त्रिराह । त्रिषत्या हि देवा इति । त्रिर्ह्वयति । त्रिषत्या हि देवाः ” इति । तस्मात्तृतीयभागेन सत्यसहितोऽग्निश्चितो भवति । अग्नौ न किञ्चिदप्यनृतं वैकल्यं भवतीत्यर्थः ।

पूर्वत्रेममेव लोकं पशुबन्धनेत्यादिना पशुबन्धाग्निष्टोमादावेतच्चयनमभ्युपगतम् । तत्र पशुबन्धपक्ष एव वेदितृतीयत्वविधानं व्यवस्थापयन्ति—

तदेतत्पशुबन्धे ब्राह्मणं ब्रूयात् । नेतरेषु यज्ञेषु, इति ।

तदेतद्ब्राह्मणं वेदितृतीयत्वविधिवाक्यं पशुबन्धादितरेष्वग्निष्टोमादिषु न ब्रूयात् ।

यज्ञसभायामागतेभ्यो विद्वद्भ्यो दक्षिणां विधत्ते—

यो ह वै चतुर्होतृनुसवनं तर्पयितव्यान्वेद

(१०) । तृप्यति प्रजया पशुभिः । उपैनः

सोमपीथो नमति । एते वै चतुर्होतारोऽनुस-

वनं तर्पयितव्याः । ये ब्राह्मणा बहुविदः ।

तेभ्यो यद्दक्षिणा न नयेत् । दुरिष्टः स्यात् ।

अग्निमस्य वृञ्जरिन् । तेभ्यो यथाश्रद्धं

दद्यात् । स्विष्टमेवैतत्क्रियते । नास्याग्निं वृञ्जते

(११), इति ।

चतुर्होतृपत्राणामभिमानिनो देवाः प्रातःसवनादिषु प्रतिसवनं तृप्तिं प्राप-
णीया इति यो वेद स प्रजया पशुभिश्च तृप्यति सोमपानफलमप्येनमुपनमति ।
के चतुर्होतृदेवा इति तदुच्यते । सभायामुपविष्टा बहुविदो वेदशास्त्राभिज्ञा
ब्राह्मणा एव ते चतुर्होतृदेवाः । तेभ्यो दक्षिणाया अदानेऽनुष्ठितं पशुबन्धा-
ग्निष्टोमादिकर्म दुरिष्टं स्यात् । अस्य यजमानस्यैतं चितमग्निमपि ते विनाश-
येयुः । तस्मात्स्वकीयश्रद्धानुसारेण दक्षिणायां दत्तायां दोषद्वयं न भवति ।

इष्टकानामुपादानद्रव्यं विधत्ते—

हिरण्येष्टको भवति । यावदुत्तममङ्गुलिकाण्डं
यज्ञपुरुषा संमितम् । तेजो हिरण्यम्, इति ।

हिरण्येन निर्मिता इष्टका यस्याग्नेः सोऽयं हिरण्येष्टकः । त्रिष्वङ्गुलिपर्वसू-
त्तमग्रमङ्गुलिपर्व यावद्भवति तावदिष्टकायाः परिमाणम् । तच्च यज्ञपुरुषस्य
पर्वणा सदृशं भवति । हिरण्यं च तेजोरूपत्वात्प्रशस्तम् ।

तस्य हिरण्यस्यालाभे घृतेनाक्ताः शर्करा विधत्ते—

यदि हिरण्यं न विन्देत् । शर्करा अक्ता उपदध्यात् ।
तेजो घृतम् । सतेजसमेवाग्निं चिनुते, इति ।

घृतस्य तेजोरूपत्वात्तेनाक्तानां शर्कराणामुपधाने चितोऽग्निः सतेजा भवति ।
अथ विकल्पितं चयनाङ्गं विधत्ते—

अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत मैत्रावरुण्या
वा । वीर्येण वा एष व्यृध्यते । योऽग्निं
चिनुते । यावदेव वीर्यम् । तदस्मिन्दधाति, इति ।

सौत्रामणी संहितायां 'स्वार्द्धीं त्वा' इत्यनुवाकेन ब्राह्मणे त्विन्द्रस्य सुषुवा-
णस्य यत्रिषु यूपेष्वित्यनुवाकाभ्यां च विहिता । सेयमत्र चयनादूर्ध्वमङ्गुलत्वेना-
नुष्ठेया । यद्वा मैत्रावरुण्यामिक्षा वा तदङ्गुलत्वेनानुष्ठेया । तदनुष्ठानेन यद्वीर्यं
चयनेन विनष्टं तत्पुनः संपादितं भवति ।

चातुर्होत्रचयनतद्वेदनयोः फलं दर्शयति—

ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतामाप्नोति । एता-

सामेव देवतानां सायुज्यम् । सार्ष्टितां
समानलोकतां प्राप्नोति । य एतमग्निं चिनुते ।
य उं चैनमेवं वेदं, इति ।

‘ब्रह्म वै चतुर्होतारः’ इति चतुर्होतृमन्त्राणां ब्रह्मत्वाभिधानात्, तदीयच-
यनेन ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य सायुज्यं तादात्म्यं सलोकतामेकलोकनिवासं वा
प्राप्नोति । तथैतासां तत्तन्मन्त्रोक्तानां तत्तदभिमानिनां देवतानां तादात्म्यं
समानैश्वर्यं समानलोकतां वा प्राप्नोति । अत्र श्रद्धादितारतम्येन फलस्य
विविधत्वम् ।

चातुर्होत्रचयनस्याङ्गविधायकं ब्राह्मणं सावित्रनाचिकेतयोरतिदिशति—

एतदेव सावित्रे ब्राह्मणम् । अथो नाचिकेते,
(१२) इति ॥

होता चतुर्होतृणां स्रुतिश्चकार वा भवन्त्यग्निष्टोमेनाऽऽप्नोति वयां सि वयांसि
सर्वस्याऽऽप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै वेदं वृञ्जते चिनुते नवं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशाध्याये
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अत्र मीमांसा । प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“शर्करा उपधत्तेऽक्तास्तेजो वै घृतमत्र किम् ।
तैलादिनाऽञ्जिता अक्ता घृतेनैवाथ वाऽञ्जनम् ॥
तैलादिनाऽपि मुख्यत्वादसंजातविरोधनात् ।
अप्राप्तार्थत्वतश्चास्य विधेर्वादाद्बलित्वतः ॥
सामान्यमननुष्ठेयं विशेषस्तु विधौ न हि ।
घृतेनैवाञ्जनं वाक्यशेषात्संदिग्धनिर्णयात् ॥
अर्थवादगता चेयं स्तुतिर्घृतमुपेयुषी ।
बोधयन्ती विधेयत्वं घृतस्य गमयेद्विधिम् ॥

‘अक्ताः शर्करा उपदधाति’ ‘तेजो वै घृतम्’ इति श्रूयते । मृत्तिकामिश्राः
क्षुद्रपाषाणाः शर्कराः । ताश्च घृततैलवसादीनामन्यतमेन द्रव्येणाञ्जनीयाः ।
कुतः—अञ्जनसाधनसामान्यबोधकस्य विधिवाक्यस्य घृतविशेषस्य बोधका-

दर्थवादात्प्रबलत्वात् । तत्प्राबल्ये च मुख्यत्वादयस्त्रयो हेतवः । स्वार्थतया विधेर्मुख्यत्वम् । प्रथमश्रुतत्वाच्चासंजातविरोधित्वम् । अनधिगतार्थबोधकत्वाद्-प्राप्तार्थत्वम् । अर्थवादस्तु विधिस्तावकत्वादमुख्यः । चरमश्रुतत्वात्संजात-विरोधी । ज्ञातार्थानुवादित्वात्प्राप्तार्थः । तस्माद्येनकेनाप्यञ्जनमिति प्राप्ते ब्रूमः— विधिवाक्येन किमञ्जनसाधनसामान्यं विधीयते तद्विशेषो वा । नाऽऽद्यः— सामान्यस्याननुष्ठेयत्वात् । न द्वितीयः—अक्ताः शर्करा इत्यत्र घृततैलादि-विशेषवाचकशब्दाभावात् । तत उक्तरीत्या प्रबलमपि विधिवाक्यमनुष्ठा-नयोग्यविशेषे संदेहजनकतया निर्णयहेतुमर्थवादमपेक्षते नतु तेन सह विरु-ध्यते । अर्थवादेऽपि घृतस्य विधिर्नास्ति, इति चेत् । न । विधेरुन्नेयत्वात् । 'तेजो वै घृतम्' इत्येवं तेजस्त्वेन घृतस्य स्तूयमानत्वाद्विधेयत्वं गम्यते । 'यत्स्तूयते तद्विधीयते' इति न्यायात् । तेन च विधेयत्वेन विधायकः शब्दः कल्प्यते 'घृतेनाक्ताः' इति । तस्माद्घृतेनैवाञ्जनम् ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे चातुर्होत्रचयनमभिहितम् । उत्तरेषु चतुर्ष्वनुवाकेषु वैश्वसृजचयनम-भिधीयते । तच्च बोधायनेन स्पष्टमभिहितम्—'अथ वैश्वसृजस्तस्य प्रसिद्धं क्षेत्रकरणं यथा सावित्रस्यैतावदेव नाना तिस्रो लेखा भवन्ति । अथान्तिमायां लेखायामुपदधाति यच्चामृतं यच्च मर्त्यमित्यष्टादश' इति । त एते मन्त्राः षष्ठा-नुवाकेऽभिधीयन्ते । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

यच्चामृतं यच्च मर्त्यम् । यच्च प्राणिंति यच्च
न । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उपं कामदुघां
दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तया देवतयाऽ-
ङ्गिरस्वदूधुवा सीद, इति ।

लोके यदमृतं विनाशरहितं वस्तु यच्च मर्त्यं विनश्वरं यच्च श्वासोपेतं जङ्गमं यदपि श्वासरहितं स्थावरं ता अमृतादिरूपाः सर्वा अपि कामदुघाः स्वापे-क्षितफलस्य दोहयित्रीरिष्टकाः कृत्वेह क्षेत्रेऽहमुपदधे । हे, इष्टके त्वं तेन-

र्षिणा मन्त्रदर्शिना तेन च ब्रह्मणा मन्त्रेण तथा त्वदभिमानिन्या देवतयाऽङ्गि-
रस्वदङ्गिरोभिरिवोपहिता सती स्थिरोपविश ।

अथ द्वितीयमन्त्रमाह—

सर्वाः स्त्रियः स्त्रीन्पुंसः । सर्वे
न स्त्रीपुमं च यत् । सर्वास्ताः, इति ।

न स्त्रीपुमं स्त्रीपुरुषविलक्षणं नपुंसकम् । व्यक्तित्रयरूपास्ताः सर्वा इष्टकाः
कृत्वेत्यादिकमनुषज्यते । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

अथ तृतीयमाह—

यावन्तः पांसवो भूमेः (१) ।
संख्याता देवमायया । सर्वास्ताः, इति ।

पांसवः परमाणवः । ते च मनुष्यादिभिः संख्यातुमशक्यत्वाद्देवमायया
परमेश्वरशक्त्या दुर्घटकारिण्या संख्याता यावन्तो भवन्ति ताः सर्वा इत्यादि
पूर्ववत् ।

अथ चतुर्थमाह—

यावन्त ऊषाः पशूनाम् ।
पृथिव्यां पुष्टिर्हिताः । सर्वास्ताः, इति ।

पशूनां गवादीनां पुष्टिकारित्वेन पुष्टिरूपाः । पृथिव्यां हिता अवस्थिताः ।
ऊषाः क्षारमृद्विशेषा यावन्तः सन्ति ताः सर्वा इत्यादि ।

अथ पञ्चममाह—

यावन्तीः सिकताः सर्वाः । अप्सव-
न्तश्च याः श्रिताः । सर्वास्ताः, इति ।

जलमध्ये भूम्यां वाऽवस्थिताः सिकताः ।

अथ षष्ठमाह—

यावन्तीः शर्करा धृत्यै । अस्यां
पृथिव्यामधि (२) । सर्वास्ताः, इति ।

दाढ्यार्थं पृथिव्यामुपर्यवस्थिताः शर्कराः क्षुद्रपाषाणाः ।

अथ सप्तममाह—

यावन्तोऽश्मानोऽस्यां पृथिव्याम् ।

प्रतिष्ठासु प्रतिष्ठिताः । सर्वास्ताः, इति ।

भूमेरुपरि प्रतिष्ठासु दृढस्थलीष्ववस्थिता अश्मानः प्रौढाः पाषाणाः ।

अथाष्टममाह—

यावतीवीरुधः सर्वाः । विष्ठिताः

पृथिवीमनु । सर्वास्ताः, इति ।

पृथिवीमनु प्राप्य तत्र तत्र विशेषेणावस्थिता वीरुधो वल्लयः ।

अथ नवममाह—

यावतीरोषधीः सर्वाः । विष्ठिताः

पृथिवीमनु । सर्वास्ताः (३), इति ।

ओषधीर्व्रीह्यादयः ।

अथ दशममाह—

यावन्तो वनस्पतयः । अस्यां

पृथिव्यामधि । सर्वास्ताः, इति ।

वनस्पतयोऽश्वत्थपनसादयः ।

अथैकादशमाह—

यावन्तो ग्राम्याः पशवः सर्वे ।

आरण्याश्च ये । सर्वास्ताः, इति ।

गवाश्वादयो ग्राम्याः । उष्ट्रादय आरण्याः ।

अथ द्वादशमाह—

ये द्विपादश्चतुष्पादः । अपादं

उदरसर्पिणः । सर्वास्ताः, इति ।

द्विपादो मनुष्याः पक्षिणश्च । चतुष्पादो गवादयः । पादरहिता उदरेणैव
गच्छन्तः सर्पजलूकादयः ।

अथ त्रयोदशमाह—

यावदाञ्जनमुच्यते (४) । देवत्रा
यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः, इति ।

देवत्रा देवेषु चक्षुषि प्रक्षेपणीयमाञ्जनं यावदुच्यते यदपि मानुषं मनुष्यैः
प्रक्षेपणीयम् । त्रिककुत्पर्वतादिजन्यमाञ्जनम् ।

अथ चतुर्दशमाह—

यावत्कृष्णायसं सर्वम् । देवत्रा
यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः, इति ।

देवत्रा देवलोके कृष्णवर्णेनायसा निर्मितमायुधादि मानुषं च कुठारादि ।

अथ पञ्चदशमाह—

यावल्लोहायसं सर्वम् । देवत्रा
यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः, इति ।

लोहायसं ताम्रजन्यं पात्रम् ।

अथ षोडशमाह—

सर्वं सीसं सर्वं त्रपुं । देवत्रा यच्च
मानुषम् (५) । सर्वास्ताः, इति ।

सीसं त्रपु च तारतम्येन चैकवर्णं लोहद्वयम् ।

अथ सप्तदशमाह—

सर्वं हिरण्यं रजतम् । देवत्रा
यच्च मानुषम् । सर्वास्ताः, इति ।

हिरण्यं द्विविधं श्वेतं पीतं च । तत्र श्वेतं रजतं पीतं सुवर्णम् ।

अथाष्टादशमाह—

सर्वं सुवर्णं हरितम् । देवत्रा यच्च मानुषम् ।
सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उपं कामदुघां दधे ।
तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तयां देवतयाऽङ्गिर-
स्वद्ध्रुवा सीद (६) , इति ॥

भूमेरधि विष्टिताः पृथिवीमनु सर्वास्ता उच्यते मानुषं सीद ॥

यच्च स्त्रियः पांसव ऊषाः सिकताः शर्करा अश्मानो वीरुध ओषधीर्विनस्पतयो
ग्राम्या ये द्विपादो यावदाङ्गनं कृष्णायसं लोहायसं सीसं हिरण्यं सुवर्णं हरि-
तमष्टादश ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशा-
ध्याये षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

हरितं पीतं हिरण्यम् । अत एव मनोहरत्वात्सुवर्णम् । तच्च देवलोकगतं
मनुष्यलोकगतं च यद्यदस्ति ताः सर्वाः कामदुघाः कृत्वोपदधे । सर्वत्रानुष-
ङ्गद्योतनार्थं पुनः पाठः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे तिसृषु लेखामूत्तमलेखायामुपधानार्था मन्त्रा उक्ताः । मध्यमलेखा-
यामुपधानार्था मन्त्राः सप्तमेऽभिधीयन्ते । यदुक्तं बोधायनेन—“अथाभ्यन्त-
रायां लेखायामुपदधाति—सर्वा दिशो दिक्ष्विति पञ्चदश” इति । तत्र प्रथम-
मन्त्रमाह—

सर्वा दिशो दिक्षु । यच्चान्तर्भूतं प्रतिष्ठितम् ।
सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उपं कामदुघां

दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तया देवत-
याऽङ्गिरस्वद्घ्रुवा सीद, इति ।

याः प्राच्यादिदिशः सन्ति यच्च तासु दिक्ष्वन्तर्भूतं पर्वतादिकं स्थैर्येणाव-
स्थितम् । सर्वास्ता इष्टका इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ द्वितीयमाह—

अन्तरिक्षं च केवलम् । यच्चास्मि-
न्नन्तराहितम् । सर्वास्ताः, इति ।

यदन्तरिक्षं केवलमवकाशरूपं यच्चास्मिन्नन्तरिक्षे मध्ये स्थितं विमानादि-
कम् । सर्वास्ता इत्यादि पूर्ववत् ।

अथ तृतीयमाह—

आन्तरिक्ष्यंश्च याः प्रजाः (१) ।
गन्धर्वाप्सरसंश्च ये । सर्वास्ताः, इति ।

अन्तरिक्षेऽवस्थिता आन्तरिक्ष्यस्तासु प्रजासु मुख्या गन्धर्वाप्सरसः ।

अथ चतुर्थमाह—

सर्वानुदारान्तसलिलान् । अन्तरिक्षे
प्रतिष्ठितान् । सर्वास्ताः, इति ।

उदारानतिबहुलान्सलिलाञ्जलभेदानन्तरिक्षे प्रतिष्ठितान्मेघमध्येऽवस्थितान् ।

अथ पञ्चममाह—

सर्वानुदारान्तसलिलान् । स्थावराः
प्रोष्यांश्च ये । सर्वास्ताः, इति ।

वृष्टिरूपा बहुला जलविशेषा अत्रोच्यन्ते । स्थावराः स्थिरत्वेन वृक्षाग्र-
बिन्दादिरूपेणावस्थिता आपः । प्रोष्या वायुना चलन्त्य आपः ।

अथ षष्ठमाह—

सर्वा धुनिः सर्वां ध्वंसान् । हिमो

यच्च शीयते (२) । सर्वास्ताः, इति ।

धुनिरत्राऽऽकाशगङ्गा । ध्वंसा वाय्वादिकृता जलशोषाः । हिमवत्पर्वता-
दिषु हिमशब्दवाच्यो जलघनः शीयतेऽधः पतति ।

अथ सप्तममाह—

सर्वान्मरीचीन्वितंतान् । नीहारो
यच्च शीयते । सर्वास्ताः, इति ।

अन्तरिक्षसंचारिणः सूर्यरश्मयो मरीचयः । घनीभावरहितो जलपरमाणुस-
मूहोऽधःपतन्नीहारः ।

अथाष्टममाह—

सर्वा विद्युतः सर्वान्स्तनयित्नुन् ।
हादुनीर्यच्च शीयते । सर्वास्ताः, इति ।

विद्युतश्चञ्चलप्रभाः । स्तनयित्नुवो मेघाः । हादुन्यो गर्जनानि । यदपि
शीयतेऽशन्यादिरूपेणाधः पतति ।

अथ नवममाह—

सर्वाः स्रवन्तीः सरितः । सर्वमप्सु-
चरं च यत् । सर्वास्ताः (३), इति ।

स्रवन्तीः सरितो गोदावर्यादयः । अप्सुचरं मत्स्यादिकम् ।

अथ दशममाह—

याश्च कूप्या याश्च नाद्याः समुद्रियाः । याश्च
वैशन्तीरुत प्रासचीर्याः । सर्वास्ताः, इति ।

कूपे नद्यां समुद्रे वैशन्ते चावस्थिता आपः कूप्याद्याः । प्रासचीः प्रकर्षेण
समन्तादन्योन्यं समवेता आपः ।

अथैकादशमाह—

ये चोत्तिष्ठन्ति जीमूताः । याश्च
वर्षन्ति वृष्टयः । सर्वास्ताः, इति ।

जीमूता मेघा उत्तिष्ठन्त्यूर्ध्वं घनीभूतास्तिष्ठन्ति । वृष्टयो वर्षन्ति भूमौ पतन्ति ।
अथ द्वादशमाह—

तपस्तेज आकाशम् । यच्चाऽऽकाशे
प्रतिष्ठितम् । सर्वास्ताः, इति ।

तपः संतापः । तेजः प्रकाशः । आकाशमवकाशः । यदप्यन्यदन्धकारादि-
कमाकाशे प्रतिष्ठितम् ।

अथ त्रयोदशमाह—

वायुं वयांसि सर्वाणि (४) । अन्त-
रिक्षचरं च यत् । सर्वास्ताः, इति ।

यो वायुर्ये च सर्वे पक्षिणो यच्चान्यद्यक्षराक्षसादिकमन्तरिक्षचरम् ।
अथ चतुर्दशमाह—

अग्निं सूर्यं चन्द्रम् । मित्रं वरुणं भगम् ।
सर्वास्ताः, इति ।

अग्न्यादयो देवताविशेषाः ।

अथ पञ्चदशमाह—

सत्यं श्रद्धां तपो दमम् । नाम रूपं च
भूतानाम् । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप
कामदुघां दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तथा
देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्युवा सीद (५), इति ॥

प्रजा हिमो यच्च शीयते सर्वास्ताः सर्वाणि ब्रह्मणैकं च ॥

दिशोऽन्तरिक्षमान्तरिक्ष्यं उदारानुदारान्धुनिं मरीचीन्विद्युतः स्रवन्तीर्याश्च ये चोत्ति-
ष्ठन्ति तपो वायुमग्निं सत्यं पञ्चदश ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशा-
ध्याये सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

भूतानां प्राणिनां संबन्धीनि सत्यवचनादीनि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीय-
ब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे मध्यमलेखायामुपधानमन्त्रा उक्ताः । तदभ्यन्तरलेखायामुपधानमन्त्रा
अष्टमेऽभिधीयन्ते । यदुक्तं बोधायनेन—“ अथाभ्यन्तरलेखायामुपदधाति
सर्वान्दिवः सर्वान्देवान्दिवीति नव” इति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

सर्वान्दिवः सर्वान्देवान्दिवि । यच्चान्तर्भूतं
प्रतिष्ठितम् । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप
कामदुघां दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा ।
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद, इति ।

कृत्स्नमपि द्युलोकं तस्मिन्नवस्थितान्सर्वानपि देवानन्यदपि तस्य लोक-
स्यान्तर्विद्यमानं स्थिरत्वेन स्थितं सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वेति पूर्ववत् ।

अथ द्वितीयमाह—

यावन्तीस्तारकाः सर्वाः । वितता
रोचने दिवि । सर्वास्ताः, इति ।

दिवि द्युलोके रोचने प्रकाशमाने तत्तन्मण्डले यावत्यस्तारका वितताः
सन्ति ।

अथ तृतीयमाह—

ऋचो यजूंषि सामानि (१) ।

अथर्वाङ्गिरसंश्च ये । सर्वास्ताः, इति ।

अथर्वणाऽङ्गिरसा च महर्षिणा दृष्टा मन्त्राश्चतुर्थवेदे समाम्नाता अथर्वाङ्गिरसः ।
अथ चतुर्थमाह—

इतिहासपुराणं च । सर्पदेवजनाश्च ये । सर्वास्ताः, इति ।

इतिहासो भारतादिः । पुराणं ब्राह्मपात्रेत्यादिं । सर्पेष्वेव देवाकारा मनु-
ष्याकाराश्च सर्पदेवजनाः ।

अथ पञ्चममाह—

ये च लोका ये चालोकाः । अन्त-
भूतं प्रतिष्ठितम् । सर्वास्ताः, इति ।

लोकाः प्राणिनिवासस्थानविशेषा भूरादयो लोकाः । अलोकाः प्राणिनि-
वासरहिता लोकालोकपर्वताद्बहिर्देशाः । यदपि लोकेष्वन्तर्विद्यमानं स्थैर्येणा-
वस्थितम् ।

अथ षष्ठमाह—

यच्च ब्रह्म यच्चाब्रह्म । अन्तर्ब्रह्मन्प्रति-
ष्ठितम् (२) । सर्वास्ताः, इति ।

ब्रह्म वेदः । अब्रह्म पौरुषेयग्रन्थाः । अन्तर्ब्रह्मन्वेदमध्ये प्रतिष्ठितं कर्म
ज्ञानं च ।

अथ सप्तममाह—

अहोरात्राणि सर्वाणि । अर्धमासाश्च केव-
लान् । सर्वास्ताः, इति ।

मासरूपेण संघीभूता न भवन्ति किं तु शुक्लकृष्णपक्षरूपेण विश्लेषाकारा
ये ते केवला अर्धमासाः ।

अथाष्टममाह—

सर्वानृतून्त्सर्वान्मासान् । संवत्सरं च केवलम् ।
सर्वास्ताः, इति ।

युगरूपेण संघीभावमप्राप्य प्रभवविभवादिविश्लिष्टाकारेणैव विवक्षितः
केवलः संवत्सरः ।

अथ नवममाह—

सर्वं भूतं सर्वं भव्यम् । यच्चातोऽधिभवि-

प्यति । सर्वास्ता इष्टकाः कृत्वा । उप काम-
दुघां दधे । तेनर्षिणा तेन ब्रह्मणा । तथा
देवतयाऽङ्गिरस्वद्दधुवा सीद (३), इति ।

सामानि ब्रह्मन्प्रतिष्ठितं कृत्वा त्रीणि च ॥

दिवं तारंका ऋचं इतिहासपुराणं च ये च यच्चाहो-
रात्राण्यृतून्भूतं नव ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशाध्यायेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

भूतमतीतम्, भव्यं वर्तमानम्, अत उभयस्मादध्युपरि यद्भविष्यति
त्रिविधकालवर्तिजगद्रूपास्ताः सर्वाः कामदुघा इष्टकाः कृत्वोपदधे । हे इष्टके
तेनर्षिणा मन्त्रदर्शिना तेन ब्रह्मणा मन्त्रेण तथा त्वदभिमानिन्या देवतयोपहिता
त्वमङ्गिरोभिरुपहितेव निश्चलाऽत्र तिष्ठ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अभ्यन्तरलेखायामुपधानार्था मन्त्रा अष्टमेऽभिहिताः । नवमे ब्रह्मणा पठ-
नीया मन्त्रा उच्यन्ते । यदुक्तं बोधायनेन—“दक्षिणाकाले ब्रह्मा सदस्यासीनो
वैश्वसृजं व्याचष्टे । ऋचां प्राची महती दिगुच्यते इति ऋक्षु पच्छोऽर्धर्चशो
ब्राह्मणे वाग्यशस्तस्मा अध्वर्युः प्रतिगृणात्यो ब्रह्मन्भूतं ब्रह्मन्सत्यं ब्रह्मन्” इति ।
तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

ऋचां प्राचीं महती दिगुच्यते । दक्षिणामाहु-
र्यजुषामपाराम् । अथर्वणामङ्गिरसां प्रतीचीं ।
साम्नामुदीचीं महती दिगुच्यते , इति ।

ऋगभिमानिदेवतानां प्राची दिक्प्रियेत्यभिज्ञैरुच्यते । अत एव सा दिङ्म-
हती । यजुरभिमानिदेवतानां दक्षिणा दिक्प्रिया । सा च पाररहिताऽतिविस्तीर्णा ।
अथर्वाङ्गिरोनामकद्विविधमन्त्राभिमानिदेवतानां प्रतीची दिक्प्रिया । सामा-
भिमानिदेवतानामुदीची दिक्प्रिया, सा च महती गुणैरप्यधिका । एताश्चतुर्वे-
दाभिमानिदेवता आदित्यस्य प्राच्यादिदिक्ष्ववस्थाय सेवन्ते । एतच्छन्दोगाः—
“असौ वा आदित्यो देवो मधु” इत्यस्यां मधुविद्यायां बहुप्रपञ्चेनाऽऽमनन्ति ।

अथ द्वितीयमाह—

ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयंते । यजुर्वेदे
तिष्ठति मध्ये अह्नः । सामवेदेनास्तमये मही-
यते । वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः, इति ।

दिवि वर्तमान आदित्यो देवः पूर्वाह्णे काल ऋग्देवताभिः सह गच्छति ।
अह्नो मध्यमे भागे यजुर्वेददेवतायाः समीपेऽवतिष्ठते । अस्तमयकाले सामवेद-
देवतया पूज्यते । तदेवं त्रिभिर्वेदैरभियुक्तः सूर्यः सर्वदा गच्छति ।

अथ तृतीयमाह—

ऋग्भ्यो जाताः सर्वशो मूर्तिमाहुः । सर्वा गति-
र्याजुषी हैव शश्वत् (१) । सर्वे तेजः साम-
रूप्यः हं शश्वत् । सर्वे हेदं ब्रह्मणा हैव
सृष्टम्, इति ।

या या मूर्तिरस्त्यादित्यस्य वा देवतान्तरस्य वा तां सर्वामप्यभिज्ञा
ऋग्भिः समुत्पन्नामाहुः । या या गतिर्देवानां विद्यते सा शश्वत्सर्वदैव याजुषी
हैव यजुषैव संपादिता । यद्यत्तेजो देवेषु विद्यते तत्सर्वं शश्वत्सर्वदा सामरूप्यं
हं साम्नैव निरूपणीयम् । तदेवं सर्वमपीदं देवव्यवहारजातं ब्रह्मणा हैव देवे-
नैव सृष्टम् ।

अथ चतुर्थमाह—

ऋग्भ्यो जातं वैश्यं वर्णमाहुः । यजुर्वेदं क्षत्रि-

यस्याऽऽहुर्योनिम् । सामवेदो ब्राह्मणानां
प्रसूतिः । पूर्वे पूर्वेभ्यो वच एतदूचुः, इति ।

यथा देवव्यवहारस्य सर्वस्य हि वेदत्रयमेव कारणम्, एवं मनुष्यव्यवहार-
स्यापीत्येतद्वचः पूर्वे सृष्ट्यादावुत्पन्ना महर्षयः पूर्वेभ्यस्तदानतिनेभ्यः स्वाशि-
ष्येभ्य ऊचुः ।

अथ पञ्चममाह—

आदर्शमग्निं चिन्वानाः । पूर्वं विश्वसृजोऽ-
मृताः । शतं वर्षसहस्राणि । दीक्षिताः सत्र-
मासत (२), इति ।

सर्वतो दर्शनीयं महाग्निं चिन्वानाः पूर्वकल्पवर्तिनो वर्तमानस्य विश्वस्य
स्रष्टारोऽमृता देवा दीक्षिताः सन्तो लक्षसंख्याकान्संवत्सरान्सत्रमन्वतिष्ठन् ।

अथ षष्ठमाह—

तप आसीद्गृहपतिः । ब्रह्म ब्रह्माऽभवत्स्व-
यम् । सत्यं ह होतैषामासीत् । यद्विश्वसृज
आसत, इति ।

तपआदिशब्दास्तदभिमानिदेवतावाचकाः । तस्मिन्विश्वसृजां सत्रे तपो
गृहपतिर्यजमानेषु मुख्य आसीत् । ब्रह्म मन्त्रजातं ब्रह्माख्य ऋत्विगासीत् ।
यत्सत्यवदनं विश्वसृजोऽनुष्ठितवन्तस्तदेव सत्यमेषां विश्वसृजां होत्राख्य
ऋत्विगासीत् ।

अथ सप्तममाह—

अमृतमेभ्य उदगायत् । सहस्रं परिवत्सरान् ।
भूतं ह प्रस्तोतैषामासीत् । भविष्यत्प्रति
चाहरत्, इति ।

यदेतदमृतं देवैः पेयं पीयूषं तदेतदेभ्यो विश्वसृड्भ्यः सहस्रसंख्याकान्परि-
वत्सरानुद्गाता भूत्वौद्गात्रमकरोत् । यद्भूतमतीतकालस्वरूपं तदेषां विश्वसृजां

प्रस्तोत्राख्य ऋत्विगासीत् । यत्तु भविष्यत्कालरूपं तत्प्रतिहर्ता भूत्वा प्रति-
हरणाख्यसामांशगानरूपं कर्माकरोत् ।

अथाष्टममाह—

प्रा॒णो अ॒ध्व॒र्युर॑भवत् । इ॒दं॑ स॒र्वं॑ सि॒षास॑-
ताम् (३) । अ॒पा॒नो वि॒द्वाना॒वृत्तः॑ । प्रति-
प्राति॑ष्ठदध्व॒रे, इति ।

इदं सर्वं कृत्स्नमेतत्सत्रं सिषासतामन्तपर्यन्तं कर्तुमिच्छतां विश्वसृजां प्राणो
वायुरेवाध्वर्युरभवत् । योऽयमपानवायुर्विद्वान्प्रयोगाभिज्ञः सोऽयमावृत्तः साक-
ल्येनाऽऽर्त्विज्यार्थं वृत्तः सन्नध्वरे सोमयागे स्वयं प्रतिपस्थाता भूत्वा प्रतिप्राति-
ष्ठत्प्रतिपस्थात्कर्माकरोत् ।

अथ नवममाह—

आ॒र्त्वा उ॒पगा॒तारः॑ । स॒द॒स्यां ऋ॒तवो॑ऽभ-
वन् । अ॒र्धमा॒साश्च॑ मा॒साश्च॑ । च॒मसा॒ध्वर्यु-
वोऽभ॑वन्, इति ।

आर्त्वास्तत्तद्वतुयोग्याः पदार्था उपगातारोऽभवन् । सामगेषु गायत्सु तदु-
त्साहार्थं हो, इति शब्दमुच्चारयन्त उपगातारः । ये तु वसन्तादय ऋतवस्ते
सदस्या यज्ञसदस्यवस्थिता बहुविधा ब्राह्मणाः कर्मोपदेष्टारोऽभवन् । चतु-
र्विंशतिरर्धमासा द्वादश मासाश्चमसैर्होतारश्चमसाध्वर्युसंज्ञका अभवन् ।

अथ दशममाह—

अ॒शं॑ स॒द्वह्म॑णस्तेजः । अ॒च्छा॒वा॒कोऽभ॑व-
द्यज्ञः । ऋ॒तमे॑षां प्रशा॒स्ताऽऽसी॑त् । यद्वि॑श्वसृ॒ज
आस॑त् (४), इति ।

विश्वसृजां यत्तेजस्तद्ब्राह्मणाच्छंस्याख्य ऋत्विग्भूत्वा ब्रह्मसंबन्धिशस्त्रा-
प्यशंसत् । विश्वसृजां संबन्धि यद्यशस्तदच्छावाकाख्य ऋत्विगासीत् । विश्व-
सृजां संबन्धि यद्वताख्यं मानसं यथार्थचिन्तनं तदेषामृत्विजां प्रशास्त्राख्य
ऋत्विगासीत् ।

अथैकादशमाह—

ऊ॒ग्री॒जा॒न॒मु॒द॒व॒ह॒त् । ध्रु॒व॒गो॒पः॒ स॒हो॑ऽभवत् ।

ओ॒जो॑ऽभ्य॒ष्टौ॒द्वा॒व्णः॑ । यद्वि॒श्व॒सृ॒ज॒ आ॒स॒त, इति॑ ।

येयमूर्क, विश्वसृजां संबन्धी रसः, सोऽयं राजानमुदवहत्, आसन्दीरूपेण सोममूर्ध्वं धृतवान् । यदेषां सहो बलं तद्भ्रुवगोपनामको भूत्वा ध्रुवाख्यग्रहस्य रक्षकोऽभवत् । विश्वसृजो यदोजः सामर्थ्यमासत संपादितवन्तस्तदोजो ग्रावणस्तदाख्य ऋत्विग्भूत्वाऽभिषवहेतूनां ग्रावणां स्तुतिमकरोत् ।

अथ द्वादशमाह—

अ॒प॒चि॒तिः॑ पो॒त्री॒या॑म॒य॒ज॒त् । ने॒ष्ट्री॒या॑म॒य॒ज॒-

त्वि॒षिः॑ । आ॒ग्नी॑ध्राद्वि॒दु॒षी॑ स॒त्यम् । श्र॒द्धा

है॒वा॒य॒ज॒त्स्व॒यम्, इति॑ ।

येयं विश्वसृजामपचितिः पूजा सेयं पोत्राख्य ऋत्विग्भूत्वा पोतृसंबन्धिनीं याज्यां पठितवान् । या च विश्वसृजां त्विषिर्दीप्तिः सेयं नेष्ट्राख्य ऋत्विग्भूत्वा नेष्टृसंबन्धिनीं याज्यामपठत् । या विश्वसृजां श्रद्धा सा स्वयमाग्नीध्राख्य ऋत्विग्भूत्वाऽऽग्नीध्रान्निमित्तभूताद्यत्सत्यमवश्यानुष्ठेयं कर्म तद्विदुषी सत्ययजद्याज्यामपठत् ।

अथ त्रयोदशमाह—

इ॒रा॒ प॒त्नी॑ विश्व॒सृ॒जा॑म् । आ॒कू॒ति॒र॒पि॒न॒ड्ढ॒विः

(५) । इ॒ध्म॑ ह॒ क्षु॒च्चै॑भ्य॒ उ॒ग्रे॑ । तृ॒ष्णा॒ चाऽऽ-

व॒ह॒ता॒मु॒भे, इति॑ ।

येयमिराऽन्नभूता सेयं विश्वसृजां पत्नी बभूव । येयमाकूतिरेषां संकल्परूपा सेयं हविरपिनड्दासी भूत्वा पेषणमकरोत् । या क्षुत्, या च तृष्णा ते उभे उग्ररूपे सत्यौ, इध्ममावहतां भारेण समानीतवत्यौ ।

अथ चतुर्दशमाह—

वा॒गे॒षा॑ सु॒ब्र॒ह्म॒ण्याऽऽ॒सी॒त् । छ॒न्दो॒यो॒गा॒न्वि-

जानती । कल्पतन्त्राणि तन्वानाऽहः ।
संस्थाश्च सर्वशः, इति ।

येयमेषां विश्वसृजां वाक्सेयं सुब्रह्मण्याख्या देवताऽऽसीत्, तदुपलक्षितः सुब्रह्मण्याख्य ऋत्विगण्यासीत् । कीदृशी सुब्रह्मण्या छन्दोयोगान्विजानती गायत्र्यादिच्छन्दसां संबन्धिविशेषान्विजानती, तथा कल्पतन्त्राणि कल्पेषु प्रोक्तान्प्रयोगविशेषानहः संस्थाश्च, अग्निष्टोमोक्थादिरूपाः सर्वात्मना तन्वाना विस्तारयन्ती ।

अथ पञ्चदशमाह—

अहोरात्रे पशुपाल्यौ । मुहूर्ताः प्रेष्या अभ-
वन् । मृत्युस्तदभवद्घाता । शमितोग्रो विशां
पतिः (६), इति ।

यावेतावहोरात्राख्यौ कालविशेषौ तावत्रापेक्षितानां पशूनां पालकौ संपन्नौ । ये च मुहूर्ताख्याः कालविशेषास्ते नानाविधेषु व्यापारेषु प्रेषणीयाः पुरुषा अभवन् । तत्तस्मिन्सत्रे योऽयं मृत्युः सोऽयं शमिताऽभवत् । कीदृशः शमिता धाता, यथा पशुः शब्दं न करोति तथा तन्मुखं धारयितुं समर्थः । अत एवोग्रः सत्रोपयुक्तानां विशां प्रजानां पतिरमारणेन पालकः ।

अथ षोडशमाह—

विश्वसृजः प्रथमाः सत्रमासत । सहस्रसमं प्रसु-
तेन यन्तः । ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः ।
हिरण्मयः शकुनिर्ब्रह्म नाम, इति ।

पूर्वेषु मन्त्रेषु लक्षसंवत्सरसत्रं निरूपितम् । उत्तरेषु मन्त्रेषु सहस्रसंवत्सर-
सत्रं निरूप्यते । विश्वं सृजन्तीति विश्वसृजस्ते च प्रथमाः सृष्ट्यादावुत्पन्नाः
सत्रमनुष्ठितवन्तः । कीदृशं सत्रं सहस्रसमं सहस्रसंख्याकाः समाः संवत्सरा
यस्मिन्सत्रे तत्सहस्रसमम् । किं कुर्वन्तः प्रसुतेन यन्तः प्रतिदिनमभिषुतः सोमः
प्रसुतस्तेनानुतिष्ठन्तः । ततः संवत्सरसत्रानुष्ठानाच्छकुनिर्जज्ञे ज्ञानशक्तिक्रिया-
शक्तिरूपद्वयवान्पक्षी समुत्पन्नः । स च भुवनस्य गोपाः सर्वस्य लोकस्य

पालकः, हिरण्ययो ज्योतिर्मयः, ब्रह्मेति तस्य नाम । परब्रह्मैव विश्वसृजामनु-
ष्ठानं पालयितुं हिरण्यशकुनिरूपं स्वी चकार । तं हिरण्यगर्भं इत्याचक्षते ।
तथा च मन्त्रान्तरमात्रायते—“ हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पति-
रेक आसीत् ” इति ।

अथ सप्तदशमाह—

येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः । पिता पुत्रेण
पितृमान्योनियोनौ । नावेदविन्मनुते तं बृह-
न्तम् । सर्वानुभूमात्मानं संपराये, इति ।

येन परब्रह्मरूपेण तेजसा चैतन्येनेद्धः प्रकाशितः सन्सूर्यो लोके तपति ।
अत एव ज्योतिषां ज्योतिरित्युपनिषद्यात्रायते । किंच येन तेजसेद्धः
प्रकाशितः पिता योनियोनौ तत्तज्जन्मनि पुत्रेण युक्तो भवति । पुत्रश्च पितृ-
मान्भवति । सूर्यतापपितृपुत्रादिव्यवहारः सर्वोऽपि परब्रह्माधीन इत्यर्थः ।
सर्वानुभूं सर्वस्य जगतः साक्षित्वेन प्रकाशकत्वादानुभवितारं तं बृहन्तं परि-
पूर्णं परमात्मानं संपराये परलोकगमनवेलायामवेदवित्पुमान्न मनुते न जानाति ।
तस्य वेदव्यतिरिक्तप्रमाणान्तरागोचरत्वात् ।

अथाष्टादशमाह—

एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य । न कर्मणा
वर्धते नो कनीयान् (७) । तस्यैवाऽऽत्मा पद-
वित्तं विदित्वा । न कर्मणा लिप्यते पापकेन, इति ।

ब्राह्मणस्य परब्रह्मरूपस्य यो महिमा ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इति
प्रतिपादितस्वरूपविशेषः स एष नित्यो विनाशरहितः । तत्कथमिति तदेवो-
च्यते । ज्योतिष्टोमाश्वमेधादिरूपेण पुण्येन कर्मणा न वर्धते नोत्कृष्टं जन्म
प्राप्नोति । महापातकोपपातकरूपेण कर्मणा नो कनीयान्निर्कृष्टं जन्म न
प्राप्नोति । तस्यैव ब्रह्मणः पदवित्स्वरूपज्ञानी तस्यैवाऽऽत्मा भवति “ ब्रह्म-
विद्ब्रह्मैव भवति ” इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतस्तं बृहन्तं परमात्मानं वेदमुखा-
द्विदित्वा पापकेनात्यन्तकुत्सितेन कर्मणा न लिप्यते । पुण्यं पापं चेत्युभय-
मपि कर्म शरीरप्रदत्वादत्यन्तकुत्सितं तदुभयलेपस्तच्चविदो नास्ति । तदेवं
विश्वसृजां सहस्रसंवत्सरप्रसङ्गेन परमार्थत्वं निरूपितम् । मन्त्राश्च समाप्ताः ।

अथ सहस्रसंवत्सरसत्रस्वरूपप्रतिपादकं ब्राह्मणमुच्यते—

पञ्चपञ्चाशत्स्त्रिवृतः संवत्सराः । पञ्चपञ्चा-
शतः पञ्चदशाः । पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः ।
पञ्चपञ्चाशत एकविंशाः । विश्वसृजाः
सहस्रसंवत्सरम् , इति ।

सार्धशतद्वयसंवत्सराः सहस्रचतुर्थीशरूपास्त्रिवृतः कार्याः, त्रिवृतस्तोमयु-
क्तेन सोमयागेन तावन्तः संवत्सरा नेतव्याः । सोऽयं सहस्रसंवत्सरत्रयस्यै-
कोऽंशः । पुनस्तावन्त एव संवत्सराः पञ्चदशस्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः ।
सोऽयं द्वितीयोऽंशः । पुनरपि तावन्तः संवत्सराः सप्तदशस्तोमयुक्तेन सोम-
यागेन नेतव्याः । सोऽयं तृतीयोऽंशः । पुनरपि तावन्तः संवत्सरा एकविंश-
स्तोमयुक्तेन सोमयागेन नेतव्याः । सोऽयं चतुर्थोऽंशः । तदेतत्सर्वं मिलित्वा
विश्वसृजां देवानां सहस्रसंवत्सरसत्रमित्युच्यते ।

तस्य सत्रस्य विश्वनिष्पत्तिहेतुत्वं दर्शयति—

एतेन वै विश्वसृज इदं विश्वमसृजन्त । यद्वि-
श्वमसृजन्त । तस्माद्विश्वसृजः, इति ।

पुरा विश्वसृजो देवा एतेनैव सत्रेण सत्यसंकल्पाः सन्तो विश्वं सर्वं जग-
दसृजन्त । यस्मात्सत्यसंकल्पाः सत्यसंकल्पमात्रेणैदं विश्वमसृजन्त तस्मादेते
विश्वसृज इत्यभिधीयन्ते ।

तदेवं संवत्सरसत्रं प्रशस्य मनुष्यान्प्रति विधत्ते—

विश्वमेनाननु प्रजायते । ब्रह्मणः सायुज्यं
सलोकतां यन्ति । एतासामिव देवतानां
सायुज्यम् । सार्ष्टितां समानलोकतां यन्ति ।
य एतदुपयन्ति । ये चैनत्प्राहुः । येभ्यश्चै-
नत्प्राहुः (८) , इति ।

ये मनुष्या एतत्सहस्रसंवत्सरसत्रमुपयन्त्यनुतिष्ठन्ति । ये चाध्यापका एत-
द्रन्थजातमाहुः । येभ्यश्च शिष्येभ्य एतद्रन्थजातमाहुः । एताननुष्ठातूनध्याप-
काञ्छिष्यांश्चानुसृत्य विश्वं प्रजायते । तत्रानुष्ठातारः साक्षाद्विश्वस्य कर्तारः ।
अध्यापकास्तदनुष्ठानद्वारा कर्तारः । शिष्यास्तु प्रथमतस्तदनुष्ठानप्रकारान्तरं
विदित्वा तथाऽनुष्ठाय पश्चाद्विश्वस्य कर्तारः । तदेवं साक्षात्परम्परया वा
तान्सर्वाननुसृत्य विश्वं प्रजायते । किञ्च देहपातादूर्ध्वं ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य सायु-
ज्यं तादात्म्यं सलोकतां समानलोकनिवासं वा प्राप्नुवन्ति । किञ्चैतासामे-
वाऽऽदित्यानां देवतानां सायुज्यं तादात्म्यं सार्ष्टितां समानैश्वर्योपेतत्वं सलो-
कतां समानलोकनिवासं वा प्राप्नुवन्ति । तत्र कर्मानुष्ठानप्रवृत्तितारतम्यानुसा-
रेण फलभेदो द्रष्टव्यः ।

यदेतद्दर्शपौर्णमासादिसहस्रसंवत्सरान्तं कर्मजातमुक्तं तस्य सर्वस्य वैक-
ल्यपरिहारार्थं पुरुषार्थपर्यवसानार्थं च दर्शयितुं परतत्त्वप्रतिपादकं प्रणवमन्ते
पठति—

ओम् , इति ।

शश्वदासत सिषासतामासंत हविः पतिः कनीयां-
स्तस्माद्विश्वसृजोऽष्टौ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके द्वादशा-
ध्याये नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

तुभ्यं देवेभ्यस्तपसा देवेभ्यो ब्रह्म वै चतुर्होतारो यच्चामृतं सर्वा दिशो
दिक्षु सर्वान्दिवमृचां प्राची नव ॥

तुभ्यं तपसा ता वा एताः पञ्च हिरण्यं ददाति सर्वा दिशस्तप
आसीद्गृहपतिः षट्पञ्चाशत् ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टके
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टकं
समाप्तम् ॥ ३ ॥

अत एव महर्षय आहुः—

“यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।
न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम्” ॥
“ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ” इति ॥

अत्र मीमांसा । षष्ठाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“सहस्रवत्सरं सत्रं गन्धर्वादेर्नृणामुत ।
रसायनेन सिद्धानां कुलकल्पोऽथवोक्तितः ॥
तदायुर्वाऽथ सार्धद्विशतानामुत मासगा ।
वत्सरोक्तिरुत द्वादशरात्रिषु दिनेषु वा ॥
आद्यो दीर्घायुषः सत्त्वान्नृणामेवाग्निसंभवे ।
द्वितीयोऽस्तु रसस्याऽऽयुरहेतुत्वे तृतीयकः ॥
कृत्स्नकर्तुः फलित्वेऽस्तु तुर्योऽर्धासंभवे सति ।
पञ्चमोऽस्तु चतुर्विंशत्युत्तमाः सत्रिणो यदि ॥
षष्ठोऽस्तु यो मास एष संवत्सर इतीरणात् ।
सहस्रमासा नाऽऽधानादूर्ध्वं चेदस्तु सप्तमः ॥
वत्सरप्रतिमा द्वादश रात्रय इति श्रुतेः ।
न रात्रिष्वब्दशब्दोऽत्र प्रतिमाया विशेषणात् ॥
स्वारस्यात्रिवृदाद्युक्तेरष्टमः पक्ष इष्यते ।
त्रिवृदादिपदैः स्तोमविशिष्टमहरुच्यते ॥
नाहःसंघस्ततोऽहःसु गौणी संवत्सराभिधा ।
तस्माद्विश्वसृजां सत्रे सहस्रदिनमिष्यते ॥

इदमाम्नायते—“पञ्चपञ्चाशत्स्त्रिवृतः संवत्सराः, पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः,
पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः, पञ्चपञ्चाशत एकविंशाः, विश्वसृजाः सहस्रसंवत्सरम्”
इति । तत्र सहस्रसंवत्सरसत्रे गन्धर्वादीनामेवाधिकारः, तेषां दीर्घायुषः सद्भा-
वादित्याद्यः पक्षः “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत ” इत्यादिविधानान्म-
नुष्याणामेवाऽऽहवनीयाद्यग्नयः संभवन्ति, नान्येषां गन्धर्वादीनाम्, इति चेत् ।
तर्हि रसायनेन सिद्धानां दीर्घायुषां मनुष्याणामधिकारः, इत्यस्तु द्वितीयः
पक्षः । रसस्याऽऽरोग्यपुष्ट्यादिजनकत्वमेव न त्वायुर्हेतुत्वम्, इति चेत्-

ह्येकस्मिन्कुले समुत्पन्नानां पितृपुत्रपौत्रादीनां बहूनां सहस्रायुःसंभवात्कु-
लाधिकारः, इति तृतीयः पक्षोऽस्तु। कृत्स्नकर्तुः फलं भवति। न च पितृपुत्रादि-
ष्वेकोऽपि कृत्स्नं करोति तस्मान्नास्ति फलमिति चेत् । तर्हि सत्रविधाय-
कवचनबलादेव सत्रिणां दीर्घायुर्भविष्यति, इति चतुर्थः पक्षोऽस्तु । न ह्यस्य
वचनस्य सोऽर्थः संभवति, तद्वाचकपदाभावात् । न च कल्पयितुं शक्यते,
संभावितायुष्याणामपि सत्रान्तरेषु प्रवृत्तानां दैवान्निग्रयमाणानां तत्तत्सत्रवि-
धिवलादायुर्वृद्ध्यदर्शनात्, इति चेत् । तर्हि पञ्चपञ्चाशत् इत्यस्य शब्दस्य
पुरुषपरत्वमङ्गीकृत्य सार्धद्विशतानां पुरुषाणामधिकारेऽभिहिते वत्सरचतुष्टयेन
सत्रस्य सहस्रसंवत्सरत्वं संपद्यत इति पञ्चमः पक्षोऽस्तु । “ चतुर्विंशतिपरमाः
सत्रमासीरन् ” इतिवचनादभ्यधिकानां न तत्राधिकार इति चेत् । तर्हि
“यो मासः स संवत्सरः” इति वचनात्संवत्सरशब्दस्य मासपरत्वे सति सह-
स्रमासं सत्रमित्येष षष्ठः पक्षोऽस्तु । अष्टमे वत्सर उपनीतो द्वादश वर्षाणि
वेदमधीत्य विंशतिवयस्को विवाहं कृत्वा जातपुत्रोऽग्निमादधीत । तस्मात्—
आधानादूर्ध्वमस्याऽऽयूंषि न सन्ति सहस्रं मासा इति चेत्तर्हि “संवत्स-
रप्रतिमा वै द्वादश रात्रयः” इति वचनात्संवत्सरशब्दो द्वादशरात्रिपरः । तथा
सति रात्रीणां द्वादश सहस्राणि संपद्यन्ते । तासु च रात्रिषु षष्ठ्युत्तरशतत्रय-
दिवसरूपसंवत्सरत्वेन गण्यमानासु त्रयस्त्रिंशत्संवत्सरेभ्य ऊर्ध्वं मासचतुष्टयं
भवति । तावत्परिमितं चाऽऽयुराधानादूर्ध्वमपि संभवति, इति सप्तमः
पक्षोऽस्तु । “संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रयः” इत्यस्मिन्वाक्ये संवत्सरशब्दो
न रात्रिपरः किंतु तेन शब्देन प्रतिमा विशेष्यते, तस्मात्सप्तमः पक्षोऽयुक्त
इति चेत् । एवं तर्हि संवत्सरशब्दो दिनपर इत्यष्टमः पक्षोऽस्तु । तथा सति
“ त्रिवृतः संवत्सराः ” इत्यादिवाक्यानां स्वारस्यं भवति । त्रिवृत्पञ्चदशः
सप्तदश एकविंश इत्येते शब्दाः स्तोमवाचकाः सन्तः स्तोमयुक्त एकैकस्मिन्न-
हनि यागरूपे लक्षणया वर्तन्ते । सत्रेषु तथाविधप्रयोगबाहुल्यात् । न त्वहः-
संघे कचिदपि त्रिवृदादिशब्दाः प्रयुक्ताः । तैश्च शब्दैः सामानाधिकरण्यात्सं-
वत्सरशब्दः स्वावयवभूतेऽहानि लक्षणया वर्तते । ‘त्रिवृतः संवत्सराः’ इत्युक्ते
त्रिवृत्स्तोमकयागयुक्तान्यहानीत्युक्तं भवति । तस्माद्विश्वसृजामृषीणामिदं सत्रं
सहस्रदिनम्, इति राजान्तः’ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ॥
पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मण-
भाष्ये द्वादशः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरहरि-
हरभूपालसाम्राज्यधुरंधरसायणाचार्यविरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये
तृतीयः काण्डः समाप्तः ॥ ३ ॥

समाप्तिमगमदिदं सभाष्यं तैत्तिरीयं ब्राह्मणम् ।